

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

37
1988

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

ВИПУСК 37

ЛІТЕРАТУРА, МОВА ТА КУЛЬТУРА
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»

1988

Публикуемые в сборнике материалы приурочены к X Международному съезду славистов (София, 1988 г.), которому посвящен настоящий выпуск. Широко представлены межславянские литературные и языковые связи, а также история и современное развитие отдельных славянских языков и литератур. Печатаются доклады ученых Москвы, Ленинграда, Минска, Киева, Харькова и Львова, принимавших участие во Втором семинаре по сорабистике (Львовский университет, 1987 г.).

Для филологов, учителей, историков.
Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколегії:
290000 Львів, вул. Університетська, 1. Університет,
кафедра історії південних і західних слов'ян: Тел. 79-73-29.

Редакція історико-філологічної літератури
Зав. редакцією Д. С. Карпин

*Л. С. КІШКІН, наук. співроб.,
Інститут слов'янознавства
і балканістики АН СРСР*

СЛОВО ПУШКІНА У ЧЕХІЇ

З кожним роком все ясніше і чіткіше ми усвідомлюємо Пушкіна як могутній початок російської культури. Але його спадщина була і залишається цілющим джерелом духовного життя не тільки для співвітчизників, а й для інших народів.

Ще за життя Пушкіна його знали і високо цінували в Чехії. У рік загибелі поета в чеському журналі «Квети» з'явився вірш відомого словацького поета Людовіта Штура:

Мало на Ваг долетело к нам с севера
Пушкина песни,
Но заронились те песни глубоко в славянские души.
Умер поэт, но жив его дух, и жить будет вечно
Сладостный звон его лютни на вольных просторах
славянства [1].

Любов до російського поета поширювалася і росла, ставши народною. Досить сказати, що до 1937 р. у Чехії налічувалося близько 3000 перекладів з творів Пушкіна і 250 оригінальних праць про нього. В дні сторіччя з дня смерті поета Зденек Неєдли відзначав: «Пушкіна прийняли і оцінили у нас уже в 50-ті роки минулого століття. 1848 рік пробудив молоде покоління до нового життя. Йому було дано осягнути постичний геній Пушкіна, з того часу він став невід'ємною складовою чеської культури» [2, с. 31].

У роки другої світової війни слово Пушкіна стало духовною опорою і засобом інтернаціонального спілкування. Це яскраво засвідчують факти, відомості про які отримані від колишнього директора Слов'янської бібліотеки в Празі, письменника, заслуженого діяча культури ЧССР Йозефа Стрнадела й дружини відомого чеського поета Петра Кржічки, колишньої актриси Анни Кржічкової.

У 1939 р. нацисти закрили чеські вищі школи, дев'ятох студентів, учасників опору, стратили і 1200 відправили в концтабір Саксенгаузен. Одним із політв'язнів Саксенгаузена став тоді студент-філолог Йозеф Стрнадел. Режим табору був дуже суворим, мати папір, олівець або перо не дозволялося.

Незважаючи на тяжкі умови ув'язнення, студенти не впали в апатію, вірили в перемогу. Повертаючись після виснажливої праці у табірний барак, вони розмовляли на філософські теми, теми мистецтва, читали вірші. Ось як згадує про це сам Йозеф

Стридел: «Вірші, які зринали у пам'яті, тихенько декламували, ділились ними... Звичайно, це переважно були чеські поети, але були й інші... І раптом — Пушкін, його знаменитий «Пам'ятник» у перекладі Петра Кржічки, вірш, який передає триумфальну радість творчої самореалізації:

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа...

Здавалось би вірш навіює смуток і тугу серед тих, хто був усього позбавлений, як і самої можливості виявити здібності, на кого швидше чекала ніч табірної крематорію, ніж пам'ятник слави. Однак рядки з російської класики викликали серед в'язнів піднесення. В стінах одного з концентраційних таборів... вони лунали заклично:

Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк сущий в нем язык:
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой
Тунгус, и друг степей калмык» [3, с. 157].

Із цього поетичного одкровення поета, який боровся за свободу вже в тому його «жорстокому віці», виростала свідомість нашої приналежності до великої сім'ї вільних народів і це надавало силу тим, хто був позбавлений волі, допомагало встояти, вселяло віру в перемогу справедливої боротьби.

«Знаю, це минеться, — говорив разом з поетом чеський ув'язнений студент, — чеський народ не загине й здобуде у борні свободу». Так горді, сповнені достоїнства слова російського поета в нестерпних, нелюдських умовах стали піснею політичного протесту [3, с. 157—158].

Другий випадок звернення до слова Пушкіна пов'язаний із життям поета Петра Кржічки. Але спершу декілька слів про самого поета. Його творча спадщина невелика, відзначається простотою форми і тісним зв'язком з народнопоетичною традицією. Він перекладав багатьох російських поетів, але перевагу надавав Пушкіну. За словами Кржічки, російський поет був для нього не тільки поетом, а й «порадником, вчителем, розрадником» [4, с. 24]. В 30-ті та 40-ві роки Кржічка відвідав близько 50 міст Моравії, Словаччини з лекціями про Пушкіна; дружина, яка його супроводжувала, після лекції читала переклади Кржічки з творів великого російського поета [5, с. 308]. У свідомість чеських поетів Кржічка увійшов не лише своїми оригінальними творами, а й численними перекладами з лірики Пушкіна (багато з них покладені на музику чеськими композиторами). У роки окупації Кржічка писав антифашистські вірші, перекладав російські білини і працював над перекладами з улюблених пушкінських творів.

У 1941 р. Кржічка почув по радіо про трагедію в сербському місті Крагуєваці, де есесівським майором Ціммерманом було розстріляно декілька сотень сербських патріотів. Повідомлення схвилювало поета, і він вирішив вивчити сербську мову і напи-

сати в стилі старовинних сербських пісень елегійний твір, присвячений цій трагедії. Так з'явився його великий поетичний твір «Світла хмара» [6], який складається з 12 пісень. У роки окупації його рукопис зберігався у надійному тайнику. 1945 р. Кржічка рукопис забрав, щоб, користуючись нагодою (як перекладач він був прикомандирований до місії чехословацького генерального консула, яка направлялася до Югославії), передати жителям Крагуєваца.

У Австрії, в горах, поблизу населеного пункту Семмерінг, де закінчувалася радянська зона, місію зупинили на контрольному пункті. Радянські офіцери повідомили, що серед пред'явлених документів не має дозволу військового коменданта Відня на проїзд. Виникла скрутна ситуація. Тоді віцеконсул вказав на Петра Кржічку і промовив: «Це чеський поет — перекладач вашого Пушкіна, Лермонтова, Гоголя...». В переговорах настала пауза. Тоді Кржічка зняв берет і, стоячи на дорозі біля гірського урвища, прочитав російською мовою пушкінські вірші:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины..

Про те, що було далі, Анна Кржічкова, яка супроводжувала чоловіка, пригадує з хвилюванням: «Мені ніколи не забути цих хвилин. Напевно ніколи поет не декламував з таким піднесенням і так натхненно, як тоді, раннім серпневим вечором, високо в горах, коли його голос здіймався у густу блакить неба, а тихий відгомін музики віршів губився у кронах високих дерев. Було це відданням шани поетові поетом. Весь цей час радянські офіцери стояли, уважно слухаючи, а коли читання закінчилося, наступила глибока тиша, потім були аплодисменти і потиск рук. Не минуло і п'яти хвилин, як шлагбаум піднявся і ми поїхали далі» [7]. Те, чого не вдалося вирішити дипломатично, допомогло зробити слово поета.

1. Květy, 1837, IV; 2. *Nejedlý*. O literatuře. Praha, 1953; 3. *Strnadel J.* Neobvyklé setkání s Puškinem // Příspěvky k dějinám česko-ruských kulturních styků. III, Praha, 1976; 4. *Dohnal B.* Geneze překladu. Praha, 1971. 5. *Náš Puškin*. Praha, 1949; 6. *Světlý oblak*. Praha, 1945; 7. *Kříčková A.* Puškin na Semmeringu. (Рус.).

Наводяться факти, свідельствующие о всенародной любви к А. С. Пушкину в Чехии, влиянии его поэзии на воспитание патриотизма и интернационализма в годы второй мировой войны.

Стаття надійшла до редколегії 20.03.86

ПАРАФРАЗИ «ТРЬОХ БУДРИСІВ» А. МІЦКЕВИЧА У РОСІЙСЬКІЙ САТИРИЧНІЙ ПОЕЗІЇ

А. Міцкевич користувався популярністю в Росії з перших років перебування в цій країні, де був прийнятий з великим визнанням і симпатією в тогочасних літературних колах Москви і Петербурга. Вже весною 1829 р., перед від'їздом поета з Росії, існувало багато перекладів його творів. Про популярність Міцкевича в Росії свідчать не тільки переклади і видання його творів, критичні і наукові статті, багаточисленні вірші російських письменників про нього (російська бібліографія Міцкевичіани дуже багата [1]), а також переробки, наслідування, парафрази і травестації його творів, які звичайно не включаються у бібліографічні покажчики і матеріали, присвячені поету. Саме такого роду вірші, що належать до сатиричного напрямку російської поезії, розглядатимуться у нашій статті.

Те, що литовська балада Міцкевича «Три Будрисис» так легко надавалася до російських сатиричних переробок, було явищем незвичайним і дуже цікавим. Балада вперше надрукована у 1829 р. в петербурзькому виданні «Поезії» Міцкевича. Перший дослівний переклад російською мовою здійснив Фадей Булгарін незабаром після виходу в світ оригіналу і надрукував твір разом з коментарями в журналі «Сын Отечества» [9, с. 113—115].

Через чотири роки Олександр Пушкін зробив вільні переклади з Міцкевича («Будрис і його сини», «Воевода») і опублікував обидва вірші в журналі «Библиотека для чтения» [2, с. 96—97]. Автор «Руслана і Людмили», не знаючи добре польської мови, використав текст існуючої болгаринської транспозиції «Трьох Будрисів» на російську мову.

Пушкінський переклад «Трьох Будрисів» загальноприйнято вважається конгеніальним (рівним щодо геніальності оригіналу) і до сьогодні не має рівноцінного відповідника в російській поезії. Він обов'язково включався і включається в усі російські видання поезій Міцкевича. Пушкін точно відтворив зміст оригіналу, його характер жартівливої балади, своєрідну форму строфи, її ритміку. Ось початок цього твору Міцкевича а в інтерпретації Пушкіна:

Три у Будрыса сына, как и он, три литвина.
Он пришел толковать с молодцами.
«Дети! седла чините, лошадей приводите,
Да тойте мечи с бердышами».

Своєрідний і тонкий гумор балади Міцкевича зводиться до того, що наслідки поведінки героїв не збігаються з очікуваннями головного героя. Старий Будрис, посилаючи трьох синів у

військові походи (на Русь, хрестоносців і в Польщу), чекає багатой військової здобичі. Сини повертаються з війни, але, наслідуючи батька, замість воєнних трофеїв привозять собі прекрасних дружин-полячок.

Така конструкція сюжету, як виявилось, дуже добре надавалася до наслідування і переробок у сатиричній поезії, передусім з військовою тематикою. Підтвердженням цього є пізніші парафрази балади Міцкевича «Три Будрисі». Пушкін проклав їй дорогу до популярності в російській літературі.

Наявний у «Трьох Будрисах» мотив військового походу литовців на хрестоносців був використаний російськими поетами, які демаскували прусський мілітаризм і його завоювання. З цією метою першим звернувся до балади, точніше до її пушкінського перекладу, В. Буренін, співробітник сатиричного журналу «Искра», чудовий пародист, автор багатьох гумористичних та сатиричних віршів.

Початок франко-пруської війни 1870—1871 рр. пробудив у російському суспільстві антипруські настрої. В тогочасній російській поезії представниками такого напрямку були П. Шумахер («Війна», «До берлінських псів») і В. Буренін («Вільгельмівські мелодії»). Гострою антипруською сатирою є також балада Буреніна «Шмідт і його сини», або Сила канкану». Ось фрагмент її початку:

Шмідт-пруссак из Берлина, есть у Шмидта три сына:

Их Германия в бой призывает.

И в отчизну канкана идут три ландвермана:

Шмидт сынам наставленьє читает:

«Дело верное, дети — нам в «Крестовой газете»

Рассчитали по пальцам стратеги:

Через месяц, иль ближе, побывать нам в Париже,

В гнусном городе буйства и неги...» [3, с. 161—162].

Це дуже вдало переробка балади Міцкевича, яку Буренін знав, правдоподібно, у перекладі Пушкіна. Буренін безпомилково відтворив просодичні властивості «Трьох Будрисів» — своєрідну ритміку строфи і її форму з подвійними внутрішніми римами (так само будуть робити й інші автори переробок цієї балади). Автор наслідував структуру назви пушкінського перекладу — «Шмідт і його сини» (у Пушкіна «Будрис і його сини»).

Буренін вдало використав також сюжетну лінію балади Міцкевича. У його вірші старий пруссак Шмідт, так як і литовець Будрис, кличе трьох синів і посилає їх на війну «до вітчизни канкану», тобто Франції, до «огидного Парижа, міста всіляких утіх і розпусти». Після закінчення війни сини повернулися додому і замість скарбів, на які чекав батько, кожен привіз з Парижа чарівних дружин. Старий Шмідт повісився з розпачу. Так погідний сюжет балади Міцкевича перетворився під пером Буреніна в потішну, водночас їдку антипруську сатиру.

З іншою метою зробив парафразу «Трьох Будрисів» поет Л. Трефолев, невтомний перекладач оповідок В. Сирокомлі.

Трефолев був поетом з демократичними переконаннями і часто спрямовував перо проти ліберально-консервативного табору. У сутичках з ідейними ворогами він використав баладу «Три Будрисі», створюючи на її основі сатиричний вірш «Преса і її сини, або Млинці і коми» (1885). Під заголовком він помістив епіграф з пушкінського перекладу «Три у Будрыса сына, как и он, три литвина... (Мицкевич и Пушкин)», одразу відкидаючи всі сумніви щодо творчого джерела.

Хоч тематика цього твору виразно відрізняється від тематики балади Міцкевича, в сюжеті є подібні елементи. Ось стара мати-Преса («Печать») будить трьох синів, тобто журнали — «Вестник Европы», «Наблюдатель», «Северный вестник», — щоб послати їх у бій за прогресивні ідеї. Замість бердишів їхньою зброєю мають бути гострі пера:

Три сына у Печати. Мать их будит в кровати
И беседует так с молодцами:
«Дети, перья чините и туман прогоните, —
Перья будут для вас бердышами!» [8].

В наступних строфах мати-Преса повчає синів, щоб вони чесно і віддано воювали своїми перами. Вона чекає від них сміливих виступів. Але сини, всупереч сподіванням, не стали відважними бійцями за ідеали, а повернулися до матері боязкі, покірні, у їхніх статтях замість сміливих роздумів були лише коми, крапки і «вода». У своїй парафразі Трефолев повною мірою зумів відтворити оригінальну художню форму віршової строфи «Трьох Будрисів» Міцкевича. Водночас увагу привертають значні лексичні збіжності з пушкінським перекладом цієї балади.

Варто згадати і про те, що у вірші «Лицар і відьма» Трефолев парафразував відомі слова хору з другої частини «Дзядів» Міцкевича. Їх російський переклад («Мрачно всюду, глухо всюду») він використав як епіграф до «Лицаря і відьми». В цьому творі автор охарактеризував гнітючу суспільно-політичну атмосферу, яка запанувала в Росії у 80-х роках минулого століття.

До «Трьох Будрисів» як джерела творчого натхнення російські сатирики знову звернулися в роки першої світової війни, коли виник суспільно-політичний попит на антинімецьку сатиру. Саме тоді була опублікована балада «Сучасний Будрис. Наслідкування Пушкіну». Автор, як бачимо, не посилався на прізвище Міцкевича, але відомо, що йдеться про наслідування пушкінського перекладу. Балада «Сучасний Будрис» була написана С. Маршаком — сатириком, перекладачем, майбутнім автором багатьох чудових віршів для дітей (він підписався псевдонімом «д-р Фрікен»). Перша строфа цієї сатири звучить так:

Много в Пруссии принцев — удалых пехотинцев,
И гусаров в мундирчиках узких.
Кличет кайзер усатый: «Собирайтесь, ребята!
Разобьем и французов и русских!» [7, вип. 2, с. 204—205].

Образові Будриса в цьому вірші відповідає «кайзер вусатий» — Вільгельм II, який відправляє у військовий похід не трьох

синів, а озброєні армії проти Росії, Бельгії, Франції. Він сподівається, що вислані на поля битв солдати привезуть йому трофеї. Але фінал не виправдовує сподівань. Замість гармат і знамен війни привозять меблі, пухові перини тощо. Таким чином, сатирик висміяв кайзерівських солдат, які були ненаситними грабіжниками і йшли до Бельгії по тканини, до Шампанії — по вино, а на двори польських панів — «по дзеркала, роялі, меблі і дорогі килими». В «Сучасному Будрисі» Маршака, так як і в попередніх парафразах балади Міцкевича, збережені всі особливості її версифікації.

«Три Будриси» були поштовхом і для створення «кролевецької балади» «Домбровна» І. Пересветова. Автор (псевдонім його не розкритий) пояснює в примітці до заголовка, що Домбровна — це слов'янська назва Грюнвальду. Пересветов скопіював версифікацію «Трьох Будрисів». Він використав також мотив військового походу, який закінчується не так, як сподіваються його учасники. Наявна тема боротьби хрестоносців з слов'янськими і литовськими сусідами. Початок балади містить розповідь про жорстокість і сваволю тевтонських рицарів на слов'янському Помор'ї:

На Поморье славянском — под Кролевцем, под Гданьском, —
Зверский смех раздается да стоны:
То язычников крестят, а язычниц бесчестят
Господа крестоносцы-тевтоны [7. вип. 1, с. 14—15].

В наступних строфах зустрічається певний сюжетний паралелізм з іншими переробками «Трьох Будрисів». Великий магистр Тевтонського ордену висилає збройні загони проти литовців і поляків, очікує багатих військових трофеїв. Але замість перемоги і багатой здобичі хрестоносців чекає поразка під Грюнвальдом. Пересветов використав мотиви балади Міцкевича для пропаганди слов'янської єдності у боротьбі з тевтонською навалю.

Генетично споріднена з «Трьома Будрисами» і сатира «Кайзер і його сини» В. Голікова, який підписувався псевдонімом «Вега». Залежність від оригіналу Міцкевича дуже виразна. Кайзер Голікова, як і Будрис, висилає трьох синів на три сторони світу, щоб вести загарбницькі війни. Другий син пішов до Польщі. Його повернення сатирик показав таким чином:

Кайзер смотрит сурово, ожидает второго...
— «Ну, сынок, каковы результаты?
Сыпь трофеев побольше! Я надеюсь, что в Польше
Ты сражался с успехом и славой?»
Но второй триумфатор отвечает: «Ох, фатер,
Мне намяли бока под Варшавой!» [5, с. 40].

Голіков досяг сатиричного ефекту тим же способом, що й інші автори, які робили парафрази «Трьох Будрисів» (поразка замість сподіваного тріумфу). Він також правильно відтворив ритмічну будову і систему рим Міцкевича. Комічний ефект поглиблювали вжиті Голіковим германізми.

Пушкінський переклад «Трьох Будрисів» парафразував також сатирик, який підписувався криптонімом М. А. Він написав великий вірш «Міхель і його сини» (1914), у якому цікаво наслідував сюжетну лінію Міцкевича. Перша строфа розповідає про трьох синів головного героя:

Было у Михеля три сына, три лихих гражданина,
Что, вкусив от плодов просвешенья,
Пели песни в честь Рейна, знали Гете и Гейне
И к культуре питали почтенье [6, с. 12—13].

Міхель сподівається, що, виховані в душі німецьких культурних традицій, сини будуть поширювати культуру і оберігати її пам'ятники. З цією надією він посилає їх на війну з французами, росіянами, англійцями. Але двоє синів повертаються з закривавленими руками і хваляться, що вони поводили себе на війні як варвари-гуни. Третій син чинив так само, що стає ясним з закінчення цієї сатири:

Пыль летит и кружится, сын дорогою мчится
И кровавой рукою махает...
Старый Михель — ни слова, без раздумья большого
Прямо гушном сына величает [6, с. 12—13].

Автор цього вірша великою мірою знаходився під впливом пушкінського перекладу твору Міцкевича, що виявилось у структурі, заголовку і в деяких співпадіннях у звучанні цілих фраз (наприклад, «сын дорогою мчится»).

Окреме місце серед російських наслідувань «Трьох Будрисів» займає викривальний вірш Б. Воробйова «Князь Стефан». Це не антинімецька сатира, хоч вірш і з'явився у роки першої світової війни. Автор виводить у ньому образ жорстокого і могутнього польського пана. Він робить це подібно до інших авторів (Полонський, Пальмін, Щепкіна-Куперник та ін.).

Змальований Воробйовим князь Стефан бенкетує з німецькими графами і охоче приймає їх. Він гнобить селян, зокрема Рудого Яна, у якого забрав і збезчестив красуню-дочку Ядвігу. Слуги донесли князю, що збунтовані селяни крадуть деревину в його лісі, полохають звірину. Князь Стефан їде, щоб покарати їх. Вдома ж чекають його тріумфального повернення. Але закінчення твору інше: князеві помстився скривджений Рудий Ян:

Вылезает привратник, смотрит: бешеный всадник
Скачет к замку — и прямо к воротам.
«Погляди, Катерина, это ж конь господина!»
Эй, молитесь за князя Стефана!
Ночь темна, дебри глухи и бестрепетны руки
У товарищей Рыжего Яна [4, с. 82—84].

З сюжету «Трьох Будрисів» залишилося небагато: бойовий похід героя і закінчення походу, що різниться від задуманого. Натомість автор точно зберіг форму строфи Міцкевича.

Згадані тут сатиричні вірші генетично споріднені з баладою «Три Будриси», хоч, не будучи перекладами, не фігурують у бібліографії російської Міцкевичіани. Не враховуючи їх, ми не

змогли б, однак, отримати повної картини проникнення творчості Міцкевича в російське літературне життя в минулому. При цьому слід пам'ятати, що російські поети парафразували не тільки «Трьох Будрысів», а й інші твори Міцкевича. Про це свідчить хоч би приклад Пальміна (вірші «Пан Твардовський», «Советник и блоха»). Твір Міцкевича пустив глибоке коріння у російській літературі. Проте вони представляють інтерес не лише з цієї точки зору, а мають певне значення і з погляду теорії літератури як приклад використання відомих сюжетів у нових і оригінальних літературних версіях.

1. Адам Мицкевич в русской печати 1825—1955; Библиогр., материалы. М.; Л., 1957. 2. Будрыс и его сыновья: Литовская баллада / Пер. А. Пушкина // Библиотека для чтения, 1834. Т. 2. Кн. 3. 3. Буренин В. Былое: Стихотворения. СПб., 1880; 4. Воробьев Б. Князь Стефан // Ежемесячный журнал. 1916. № 7—8; 5. Голиков В. Песни о немцах и турках. Петроград, 1915. 6. М. А. Михель и его сыновья // Женская жизнь. 1914. № 1. 7. Современная война в русской поэзии. Петроград, 1915. 8. Трефолев Л. Стихотворения // Библиотека поэта. Ленинград, 1958. 9. Три Будрысы: Литовская баллада // Сын отечества и Северный архив, 1829. Т. 5. № 28.

В русской литературе дооктябрьского периода есть немало сатирических произведений, генетически восходящих к балладе А. Мицкевича «Три Будрысы», которые не фиксируются в библиографиях русской Мицкевичаны. Эти произведения свидетельствуют о глубоком проникновении творчества великого польского поэта в русскую литературу.

Большое влияние на появление парафраз «Трех Будрысов» в русском литературном процессе имели переводы А. С. Пушкина.

В статье производится разбор ряда парафраз, осуществленных В. Бурениным, Л. Трефолевым, С. Маршаком, И. Пересветовым, В. Голиковым, Б. Воробьевым и анонимным автором.

Стаття надійшла до редколегії 07.01.87

---

*Л. П. ЦЬОХ, стажист-дослідник
кафедри зарубіжних літератур,
Львівський університет*

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ Л. ШТОЛЛА

Визначну роль у становленні та розвитку соціалістичної літератури Чехословаччини, її творчого методу відіграв Л. Штолл — критик, публіцист, вчений, теоретик літератури, творчість якого відображає історію розвитку чеського літературознавства, включаючи всі етапи боротьби за соціалістичний світогляд і марксистсько-ленінську естетику.

Становлення соціалістичного реалізму у чеській літературі проходило двома шляхами. По-перше, з'являються талановиті твори прогресивних письменників, тобто розвивається практика соціалістичного реалізму. По-друге, відбувається всебічне, поглиблене дослідження теорії методу, пов'язане з численними дискусіями з представниками різних літературних течій та ана-

лізом закономірностей виникнення нової літератури. Хоча практика в літературі, як правило, випереджає її теорію, для чеської літератури міжвоєнного періоду характерний значний розвиток саме другого напрямку — літературознавчих досліджень.

Зародження широких літературних дискусій припадає тут на 20—30-ті роки. В цей час у жодній із зарубіжних слов'янських країн марксистська критика та літературознавство не досягли такого високого рівня, як у Чехословаччині. Провідний чеський критик І. Гаек наголошував: «Русло сучасної чеської культури безсумнівно прокладено у 20—30-ті роки... Якір порятунку в часи потрясінь ми можемо шукати тільки на тому ґрунті, на якому ми виросли. Цей рідний ґрунт — революційні традиції 20—30-х років, такі багаті і диференційовані, яких мало у будь-якій європейській літературі» [22].

Утворення незалежної буржуазної Чехословацької республіки, поширення ідей Великого Жовтня, піднесення революційного руху в країні, утворення КПЧ, інтерес до марксистської теорії — все це сприяло виникненню нового ставлення до літературної творчості, прагненню переосмислити роль і призначення мистецтва у суспільній боротьбі, виробити нові критерії літературознавчої науки.

Першою такою спробою була програма пролетарського мистецтва. Найвизначнішими її авторами стали С. К. Нейман, І. Волькер, Й. Гора, Б. Вацлавек. Хоча про початок 20-х років ще рано говорити як про час створення принципів нової літератури чи методу [11], але саме тоді були з величезною гострото поставлені питання про служіння мистецтва революції, його «пролетарську тенденційність», народність, класовість, співвідношення святковості і буденності в літературі, новаторства і традиційності, естетичних цінностей і тенденційності.

Важливим кроком у виробленні програми пролетарського мистецтва стала дискусія з теоретиками та представниками «поетизму». У критиків-марксистів (Б. Вацлавека, Ю. Фучіка, К. Конрада, Е. Уркса) не було єдності щодо оцінки «чистого мистецтва». С. Шерлаїмова виділяє в ній три основні позиції [12]. Нам видається доцільним виділити їх п'ять: 1. Вимога «абсолютної чистоти творчості» (І. Штирський) [16]; 2. «Чиста поезія» — вияв протесту творчого духу проти буржуазного віку (К. Тейге) [18]; 3. Спроба обґрунтування «поетизму» з позицій марксистської теорії (Б. Вацлавек) [25]; 4. Заперечення революційності «поетизму» з одночасною абсолютизацією класового змісту як єдиного критерію цінності твору (К. Конрад) [15]; 5. Заперечення «чистого мистецтва» при одночасній постановці дилеми: або «чисте мистецтво», або «пролетарський натуралізм» (Е. Уркс) [23].

Програма пролетарського мистецтва потребувала уточнення, глибокого обґрунтування з марксистсько-ленінських позицій, конкретизації всіх її основних положень. Саме цю функцію виконав перший серйозний літературознавчий виступ Л. Штол-ла — стаття «Люди в лабораторії» [19, с. 242—250].

Опираючись на глибоке знання та розуміння марксистсько-ленінської теорії (автор посилається на тези Г. В. Плеханова, в яких коротко сформульовані погляди К. Маркса та Ф. Енгельса на співвідношення економічного базису та надбудови). Штолл детально аналізує погляди Б. Вацлавєка, К. Тейге, надаючи критиці їх методологію. Показавши, як неправильне розуміння суспільно-історичного процесу веде до його спрощення, виведення механічної залежності між технічним розвитком і розвитком художніх форм, критик-марксист доводить неспроможність теорії «чистого мистецтва»: по-перше, її філософською основою є найреакційніша концепція ідеалістичного дуалізму; по-друге, її автори і теоретики повністю ігнорують соціально-психологічну зумовленість художньої творчості, класової психології та складних діалектичних зв'язків, які вона охоплює. Спростувавши твердження «поетистів» про те, що справжнє мистецтво повинно створюватись у вакуумі, а потім чекати, коли на вищому рівні свого розвитку і розвитку суспільства зіллється з останнім, Штолл формулює істинне призначення мистецтва: служіння революції і народу. Цей висновок свідчить: дослідник вивчив і сприйняв ленінську теорію партійності літератури [1, с. 92—97].

Важливим положенням статті і пунктом програми революційного мистецтва є заперечення дилеми Е. Уркаса: «чиста поезія» чи «пролетарський натуралізм». Новий зміст революційного мистецтва передбачає новий підхід до явищ, подій суспільного життя, внаслідок чого буде знайдена нова форма, похідна від самого життя і його традицій. Сприяти виникненню і утвердженню такої форми — завдання марксистської критики.

Велике значення приділяє Штолл особистості революційного митця. Основним для творчої людини він вважає вміння мислити і почувати по-новому, бачити не тільки недоліки, проблеми і суперечності існуючого ладу, а й уявляти, вміти зобразити риси майбутніх суспільних відносин.

У статті «Люди в лабораторії» Штолл формулює ще одне важливе теоретичне положення, яке згодом стане складовою концепції соціалістичного реалізму, намічає нову тенденцію у розвитку літератури, ідейно-художньому змісті твору і виборі способу відтворення дійсності. Для методу критичного реалізму було характерним зображення суспільства, а в ньому — людини крізь призму її складних зовнішніх взаємозв'язків. Особливість методу соціалістичного реалізму полягає у зображенні суспільства «в людині», дослідження внутрішнього світу особистості, який зумовлюється рівнем розвитку продуктивних сил і історичним процесом.

Така чітка програма пролетарського мистецтва, безумовно, свідчила про широту поглядів і марксистську переконаність її автора, вміння об'єктивно аналізувати явища літературного процесу в тісному зв'язку з суспільно-історичною та класовою боротьбою. Підтверджують це і нові праці Штолла [19, с. 350—353, 369—372]. Він вважає за необхідне підтримувати рух роб-

корів та сількорів, але без зменшення естетичних вимог до творів робітничих авторів. Пролетарська література повинна бути «якомога досконалішою». Водночас Штолл далекий від вульгарних сектантських поглядів, що пролетарську літературу можуть створювати тільки письменники пролетарського походження. Саме в наукових розвідках Штолла цього періоду, в його програмі нового, революційного мистецтва закладені основи тієї концепції, яка згодом набуде назви «соціалістичний реалізм».

Важливу роль у формуванні положень нової літературознавчої науки відіграла боротьба Л. Штолла з теоретиками сюрреалізму (В. Незвал, К. Бібл, І. Штирський та ін.). Перед критиком постало складне завдання: з одного боку, показати очевидну помилковість сюрреалістичних теорій, що відривали літературу від життя, а з другого — не відштовхнути талановитих письменників, зокрема В. Незвала, від революційної літератури. Штолл аналізує філософську основу і методологію сюрреалізму. Хоч сюрреалісти претендували на діалектико-матеріалістичний характер своєї теорії, однак віддавали перевагу підсвідомому сприйняттю, намагалися виразити передусім суб'єктивні відчуття і прийшли, таким чином, до суб'єктивного ідеалізму, що, в свою чергу, веде до спіритуалізму і містики. Штолл не заперечує ролі суб'єктивного в творчості, навпаки, на його думку дійсно революційне реалістичне мистецтво ґрунтується на безпосередньому поетичному сприйнятті його авторів. Але заміна об'єктивних реалій потоком почуттів, думок, уявлень і асоціацій, викликаних ними, це вже не суб'єктивність, а суб'єктивізм, чужий пролетарському мистецтву. «Для революційного художника світ не тільки об'єкт емоцій, предмет тлумачень. Революційний художник повинен прагнути до свідомого перетворення світу» [19, с. 315].

Окрім важливих теоретичних концепцій, стаття містила чітко окреслену партійну лінію щодо групи сюрреалістів, очолюваної В. Незвалом [12].

У середині 30-х років починається новий етап у розвитку чеського літературознавства та марксистської критики. Хоча напружена і тривожна політична атмосфера в Чехословаччині не сприяла поглибленню теоретичних питань, саме на цей час припадає період інтенсивної аналітичної праці критиків-марксистів. Якщо на початку 20-х років їхні зусилля були переважно спрямовані на створення програми пролетарського мистецтва, то тепер проблеми нової літератури досліджуються широко і під різними кутами зору. Детально обговорюються питання про її завдання і характер, тематику, форми і методи відображення дійсності, розробляються принципи соціалістичного реалізму.

Для успішного розв'язання цих питань велике значення мав I з'їзд радянських письменників, де були сформульовані основні положення соціалістичного реалізму як творчого методу в літературі. Матеріали з'їзду широко обговорювалися чехословацькими письменниками та літературознавцями. Штолл, палко підтримуючи рішення з'їзду, вказав на їх історичне значення.

«З'їзд, — підкреслював він, — став подією, котрій не було аналогів у сучасній історії, і показав, на чийй стороні стоїть сучасна культура» [17, с. 278]. У статті «Що передають радянські письменники чехословацьким» Штолл піднімає «питання часу», сформульоване М. Горьким на з'їзді — «З ким ви, майстри культури?». «Чи будете боротись з пролетаріатом проти фашизму і підніметесь з ним до високої мети соціалістичної культури, чи ж підете з буржуазією і фашизмом на смітник історії?» [17]. Чеські прогресивні автори вибрали перший шлях, який привів їх до життєво необхідного, вірного методу зображення дійсності. В цьому велика заслуга чеських марксистських критиків та літературознавців, в тому числі Л. Штолла.

Розглядаючи творчість М. Майєрової, В. Ванчури, В. Незвала, Г. Вчелічки, підкреслюючи соціальний зміст їхніх творів, Штолл узагальнює досвід нового підйому, котрий переживав чеський соціальний і суспільно-історичний роман і громадянська поезія. Ці праці сприяли світоглядній і художній орієнтації письменників, формулюванню марксистського підходу до явищ в критиці і літературознавстві, висвітлювали проблеми соціології мистецтва і літератури. Центральною проблемою в статтях Штолла стало питання про світогляд художника, його ставлення до дійсності. Критик наголошує на необхідності органічного зв'язку літератури з революційним світоглядом робітничого класу, причому йдею спрямованість, тенденційність мистецтва він розуміє як його реальний зміст. Штолл націлює письменників орієнтуватись на нову людину, на «людину суспільну», щоб їхні твори допомагали в створенні нового світу, нового суспільства і особистості.

Характерною рисою літературознавчих праць Л. Штолла 20—30-х років є їх високий філософський рівень, завдяки глибокому знанню критиком теоретичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Яскравою сторінкою його творчості стали переклади творів основоположників марксизму-ленінізму на чеську мову, праці, присвячені популяризації творів Леніна в Чехословаччині [19]. Це сприяло виробленню послідовної методології, яка характеризувалася об'єктивним аналізом явищ і процесів, відсутністю догматизму, вмінням узагальнювати окремі положення в єдину концепцію, чіткістю висновків та конкретністю оцінок. Саме тому він зміг поставити чеське літературознавство на ґрунт марксистсько-ленінської теорії.

Концепція соціалістичного реалізму, яка формувалась і розглядалась Штоллою у літературознавчих статтях 20—30-х років, проходила становлення в умовах боротьби з представниками «чистого мистецтва», сюрреалізму, сприяла об'єднанню всіх прогресивних діячів культури в єдиний антифашистський фронт, набула у працях 1948—1950 рр. [20; 21, т. 1, с. 71—104, т. 2, с. 68—73, 256—261] вигляду стрункої завершеної теорії. Її основні положення можна визначити так: 1. Соціалістичний реалізм — закономірне явище у розвитку мистецтва нової епохи. Він не є просто новою художньою течією — це метод, наро-

джений самим життям, об'єктивним розвитком дійсності і покликаний не тільки відображати, але й збагачувати її. 2. Партиїність — основа художнього методу соціалістичного реалізму. Письменник-реаліст нового типу усвідомлює весь процес розвитку людства і його рушійні сили, а тому здатен «повернутись обличчям до дійсності», зображати народження нового, прогресивного і його перспективи. Його партиїність виявляється у діяльному прагненні впливати своїми творами на життя. 3. Правдивість художнього відображення — один з основних принципів соціалістичної літератури. Митець повинен говорити правду, розкривати нові, непізнані ще сторони дійсності, переконувати. Мистецтво не може бути діяльним, якщо воно не правдиве. 4. Справжнє мистецтво завжди стоїть на позиціях прогресивних суспільних сил, завжди є «в прямому і піднесеному значенні слова» народним, тісно пов'язаним з людиною праці, бореться за її свободу. Вимога народності мистецтва ні в якому разі не означає його вульгаризації, відмову від прекрасного в «догоду утилітарним інтересам натовпу». Поняття народності стосовно літератури соціалістичного реалізму зберігає своє споконвічне значення — художнє відтворення і утвердження самобутнього духовного і практичного досвіду, тих моральних цінностей, які трудящий люд кожної нації набував протягом історії свого існування. 5. Невід'ємним атрибутом літератури соціалістичного реалізму є її бойовий, перетворюючий гуманізм, «вибухова суміш мрії і істинних народних сподівань». Саме це підкреслював М. Горький, стверджуючи, що соціалістичний гуманізм передбачає активну боротьбу за людське щастя [6, с. 330]. Характер гуманізму нової літератури зумовлюється основним законом соціалістичного суспільства — служінням людині. 6. Основу якісно нового реалізму — соціалістичного — становить марксистсько-ленінський світогляд. Тільки з його висоти можна глибоко і вірно оцінювати суспільно-історичні процеси, події і суперечності нової епохи. Соціалістичний світогляд — а саме він є теоретичним вираженням мільйонних мас трудящих — не може розглядатись як ідея чи тенденція, що нав'язується художньому творові ззовні. Це органічне ідейне наповнення кожного видатного твору сучасності. 7. Мистецтво соціалістичного реалізму вимагає творця-мислителя, здатного до глибокого психологічного і соціологічного аналізу, результатом якого стане передусім пильна увага до проблеми правдивого відображення епохи в конкретних людях, проблеми характеру і внутрішніх конфліктів. Глибоке всебічне зображення людини неможливе без відтворення її переживань, пристрастей, духовного життя, без аналізу характеру і психіки певних типів. 8. Важливим для світогляду письменника є співвідношення і відповідність ідейного і художнього, мрії і дійсності. В. І. Ленін підкреслював діяльний характер мрії у художньому творі, якщо вона пов'язана з дійсністю, з ростом передових соціальних сил [2]. У соціалістичній літературі мрії художника, навіть протистоячи дійсності, перетворюються у велику силу. Вона співзвучна не тільки прагнен-

ням народу, а й меті соціалістичного суспільства. 9. Основні принципи, властиві соціалістичному реалізмові в зображенні та оцінці явищ дійсності, не обмежують свободи письменника у виборі тематики та засобів художнього відтворення життя. Соціалізм не вимагає «рифмування політичних передовиць та закликів», «відмінювання слова «народ» у всіх відмінках». «Соціалістичний реалізм — це великий історичний розлив та визволення розкованих людських почуттів та емоцій..., і ніщо не може обмежити творчій політ фантазії та ініціативу митця» [20, с. 142]. 10. Зі всієї різноманітності тематики і проблематики творів важливою є їх актуальність. Водночас посередність твору ніяк не можна виправдовувати актуальністю тематики. Талановитий автор створює однаково високохудожні твори громадянського та ліричного змісту, а моделювання художніх творів із штампованого реквізиту — ніщо інше, як халтура у мистецтві. 11. Героями творів соціалістичного реалізму повинні стати нові люди, горді, сповнені почуття власної гідності. Вони здатні перетворювати дійсність, активні у боротьбі, побудові нового життя та творчій праці.

Концепція соціалістичного реалізму формувалась у Штолла протягом тривалого часу, пройшовши еволюцію від принципів пролетарського мистецтва до методу соціалістичної літератури. Критик-марксист був активним учасником політичного та соціально-економічного життя країни, бачив нові вимоги до культури та літератури, зумовлені розвитком історичного процесу, тому постійно уточнював, конкретизував теоретичні положення своїх праць. Це свідчить про закономірність виникнення теорії соціалістичного реалізму в кожній літературі на її національному ґрунті — через тісний зв'язок літературного процесу з життям, про активне втручання літератури в суспільно-політичну та класову боротьбу.

1. *Ленін В. І.* Парти́йна організа́ція і парти́йна література // Повне збір. творів. Т. 12.
2. *Ленін В. І.* Що робити? // Повне збір. творів. Т. 6.
3. *Белза С. И.* Академик Л. Штолл — почетный доктор МГУ // Вестн. Моск. ун-та. 1973. № 3.
4. *Волков И. Ф.* Литература как вид художественного творчества. М., 1986.
5. *Грзалова Г.* Послевоенная чешская критика и проблемы социалистического реализма // Актуальные проблемы сравнительного изучения литератур социалистических стран. М., 1978.
6. *Горький А. М.* Собр. соч.: В 30 т. М., 1953. Т. 27.
7. Литература и время: Лит.-художеств. критика ЧССР. М., 1977.
8. Марксистская литературная критика в Чехословакии в 20—30-е годы. М., 1975.
9. Пути реализма в литературах стран народной демократии. М., 1965.
10. *Шерлаимова С. А.* Формирование чешской марксистской критики // Формирование марксистской литературной критики в зарубежных славянских литературах. М., 1972.
11. *Шерлаимова С. А.* Чешская революционная поэзия 20-х годов // Формирование социалистического реализма в литературах западных и южных славян. М., 1963.
12. *Шерлаимова С. А.* Концепция революционной литературы в чешской и словацкой критике 20—30-х годов // Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури. К., 1967.
13. *Штолл Л.* Избранные статьи и эссе. М., 1982.
14. *Hájková A.* Stollova poválečná koncepce literární kritiky // Česká literatura. 1977. N 4.
15. *Konrad K.* Ztvárněte skutečnost. Praha, 1963.
16. Prámeny: Utváření teorie socialistického realismu v české meziválečné literatuře. Praha, 1978.
17. *Štoll L.* Z bojů na levé frontě. Praha, 1964.
18. *Štoll L.* Třicet let bojů za českou socialistickou poezii. Praha, 1950.

19. Štoll L. Umění a ideologický boj. Sv. 1—2. Praha, 1972. 20. Urx E. V prvních řádách. Praha, 1962. 21. Václavěk B. O nové umění // Var. 1922. N 10. 22. Václavěk B. Poezie v rozpacích. Praha, 1930. 23. Odeon. 1929. N 3. 24. RED. 1929. N 3. 25. Tvorba. 1972. 5,05.

Рассматриваются основные положения концепции социалистического реализма в литературоведческих работах выдающегося чешского критика и ученого Л. Штоллы. Показана эволюция его взглядов от программы пролетарского искусства до целостной теории метода новой литературы социалистической Чехословакии, которая формировалась в постоянных литературных дискуссиях, на основе глубокого знания марксистско-ленинской теории, во взаимодействии с советской литературоведческой мыслью и при постоянном участии ее автора в политической и культурной жизни страны.

Стаття надійшла до редколегії 02.03.87

*Е. І. МЕЛЬНИК, асист.,
Дрогобицький педагогічний інститут*

АВТОР І ГЕРОЙ У ХУДОЖНІЙ СТРУКТУРІ РОМАНУ МИРОСЛАВА КРЛЕЖІ «ПОВЕРНЕННЯ ФІЛІППА ЛАТИНОВИЧА»

Серед усіх творів видатного хорватського письменника Мирослава Крлежі (1893—1981) роман «Повернення Філіппа Латиновича» привертає найбільшу увагу літературознавців, викликаючи гостру критичну полеміку.

Предметом дискусій, насамперед, є проблема вираження авторської позиції у романі. Вона досліджується в працях Г. Я. Ільїної [4], Б. Л. Сучкова [5], М. Богдановича [7], П. Джаджича [8], М. Енгелсфелда [9], І. Франгеша [10], Г. Шпіро [13]. Несхожі, часом діаметрально протилежні оцінки і судження зумовлені, очевидно, новаторським характером твору. Як вказує А. Бучіс, «...саме художня своєрідність і світоглядна оригінальність романів Крлежі... часто стає перепорою до осягнення їх справжнього значення» [3, с. 55].

Важливе методологічне значення для розв'язання даної проблеми мають праці М. М. Бахтіна, зокрема його розвідка «Автор і герой в естетичній діяльності» [1], в якій розглянуто принципи пошуку основу питання.

Виходячи з положень М. М. Бахтіна про те, що автор і герой становлять корелятивні моменти художнього цілого твору [1, с. 276], причому «...свідомість героя, його почуття і бажання миру — предметна емоційно-вольова установка — зі всіх сторін, як кільцем, охоплені свідомістю автора про нього і про його світ» [1, с. 277], метою статті є розкрити специфіку вираження авторської позиції у романі «Повернення Філіппа Латиновича» на основі дослідження «взаємодії» авторської свідомості із свідомістю героя.

Роман «Повернення Філіппа Латиновича» (1932), з одного боку, увібрав у себе весь попередній досвід письменника, став, за словами І. Франгеша, складовою частиною «величезної створюваної Крлежею фрески про Глембаїв та глембаївщину» [6, с. 267], а з другого — саме у «Поверненні...» тема зіткнення особистості з буржуазним суспільством отримала нове художнє втілення. Розвиваючи реалістичний напрям у мистецтві, прагнучи до епічного синтезу, Крлежа створює у югославській літературі твір, який Г. Я. Ільїна характеризує як «соціально-психологічний інтелектуальний роман» [4, с. 161]. Жоден югославський письменник не заглиблювався такою мірою, як Крлежа, в аналіз складних суперечностей людської свідомості. Саме через поглиблений психологізм письменник проникає в об'єктивну суть виникнення конфлікту між героєм і суспільством. Подібний конфлікт намітився ще в драматургічно-прозовому циклі «Глембаї», проте в романі він стає визначальним, виходить за рамки сімейної хроніки, детермінуючись при цьому і соціально, і політично. Зміщуються оціночні акценти, увага автора зосереджується не на житті героя як об'єкта художнього дослідження, а на його свідомості, художньому світосприйманні. Іншими словами, «...об'єктом літературного зображення виступає у романі художня свідомість героя» [4, с. 162]. Герой цікавить Крлежу як особлива точка зору на світ та на самого себе, а водночас як явище дійсності, породжене певними соціальними умовами, як особистість, котрій властиві певні соціально-типові та індивідуально-характерологічні риси. Для Крлежі у створенні образу героя важливішим є перший аспект. Ми бачимо героя, як він усвідомлює себе, опиняємося як перед оточуючою його дійсністю, так і перед усвідомленням ним цієї дійсності.

Ця особливість роману «Повернення Філіппа Латиновича» помічена багатьма дослідниками. Проте внаслідок різного методологічного підходу немає чіткої диференціації категорій автора як творця роману, автора як певного погляду на дійсність, автора як оповідача. Хорватський дослідник М. Енгелсфелд доходить висновку, що «...оповідач — це Філіпп Латинович, який пише роман про самого себе» [9, с. 123]. На думку В. Вісковича, «дистанція між точкою зору автора і точкою зору героя, як вираження «центру свідомості», стає все меншою», герой володіє «високим інтелектуальним статусом», тому його судження «в багатьох випадках можна ототожнити з судженням оповідача і самого Крлежі» [14]. Г. Я. Ільїна, піддаючи критиці твердження про ідентичність позиції автора і героя, відмічає, що в романі «Повернення Філіппа Латиновича» «...надзвичайно важливо побачити об'єктивно існуючу дистанцію між письменником і його героєм, оскільки лише тоді можна розібратися у ставленні письменника до героя і його мистецтва, а тим самим до мистецтва взагалі» [4, с. 167]. З твердженням Г. Я. Ільїної погоджується і П. Джаджич, який підкреслює: «...бунтівна людина не пояснює погляд на світ автора і не користується його підтримкою..., навпаки, вона сама підпадає Крлежиній сатири,

болісному, чорному гумору, який постійно робить «бунтівника» смішним і самому собі» [8, с. 407].

Порушуючи монологічну побудову роману, М. Крлежа шукає радикально нове вираження авторської позиції у ставленні до героя. «Новаторством Крлежі, — вважає Г. Я. Ільїна, — стає не просто контрастне зображення (воно було відоме хорватській літературі і до нього), а саме розгорнута оповідь — суперечка між героями, між автором і героями, героя з самим собою» [4, с. 171]. Письменник удається до діалогічного прийому побудови оповіді, котрий допускає самостійність, «об'єктивність» героя, але й не виключає безпосереднього втручання авторського «голосу». Філіпп Латинович для автора — не «він» і не «я», а повноцінне «ти». Діалог у Крлежі — явище всеохоплююче, воно пронизує роман на всіх його структурних рівнях.

Важливо підкреслити активність позиції автора у романі «Повернення Філіппа Латиновича». Ця активність виявляється не тільки у наданні свідомості автора постійного і всеохоплюючого характеру, а й у доведенні точки зору героя до максимальної глибини. Беручи на себе роль оповідача, автор не уникає відкритого діалога зі свідомістю героя як домінантою у створенні його образу.

М. М. Бахтін, досліджуючи поетику Ф. М. Достоевського, вказував, що самосвідомість можна зробити домінантою у зображенні будь-якої людини. Проте не кожна людина — сприятливий матеріал для такого зображення. Насамперед, вважає М. М. Бахтін, життя цієї людини повинно бути зосереджене у чистій функції усвідомлення себе і світу [2, с. 84]. Такими у творчості Ф. М. Достоевського виступають «мрійник» та «людина з підпілля». Цими ж рисами наділений і герой роману Мирослава Крлежі.

Філіпп Латинович — знаменитий, талановитий художник. Його роботи користуються великим успіхом на виставках у європейських столицях. Мистецтво увійшло в саме життя героя, стало його невід'ємною частиною. Навіть звуки, запахи, враження, переживання він сприймає крізь призму фарб.

Проте буржуазна дійсність і усвідомлення її героєм призводять до руйнування особистості, утворення «розірваної свідомості».

Головною характерологічною рисою цієї особистості є втрата нею світоглядного стрижня — тієї точки опори, котра могла б служити їй орієнтиром у складних, драматичних ситуаціях. У результаті свідомість героя замикається на його власній самотності.

Критично оцінюючи дійсність, Філіпп у той же час гостро переживає свій розлад зі світом: «Чому такий розрив і віддаленість, чому він зростає? Коли відірвалася від середовища, умов, ґрунту така відособлена частка, як він? По якій дотичній і в якому напрямі йде вона?» [12, с. 55] *.

---

* Тут і далі переклад автора статті.

Розлад між судженнями героя і дійсністю породжує у його свідомості остаточну думку про те, що його мистецтво не потрібне народу. «Філіпп — носій естетської ілюзії», — вказує П. Джаджич [8, с. 407].

У перші дні перебування у Костаневці Філіппу здавалося, що накінець він вирвався з полону ілюзій і самообману, що в рідних краях здобув жаданий спокій. В якусь мить, під час пожежі, навіть старе забуте слово «огонь» пробудило в ньому почуття приналежності до рідного краю. Проте мрії про ідилічний спокій зникли відразу ж, як тільки він зіткнувся з реальністю селянського життя. Відсталою, темною та забобонною постала перед ним країна. В такому сприйнятті народного життя ще раз виявилася його відірваність від рідного краю. Заплутавшись у роздумах над людським буттям і призначенням мистецтва, він неспроможний переступити ту межу, що відділяє його від народу. Ставлення автора до героя пряме і недвозначне. Примушуючи Філіппа самовикриватися, автор показує його духовне безсилля, викликає у читача глибоке недовір'я до об'єктивності, істинності суджень героя, а тим самим до «чистого мистецтва», «мистецтва для мистецтва» взагалі.

Позиція автора у ставленні до героя подекуди виявляється у формі прихованої іронії. Крлежа пише, що, роздумуючи над способами поліпшення життя селян, Філіпп впадав у звичайний утилітаризм: «А що, якби удобрювати штучними добривами, гіпсом чи чілійською селітрою? Орати тракторами, зібравши докупи ту пошматовану землю і утворивши величезні, раціональні (канадські) поля? Може таким чином вдасться просунути дванадцяте століття на дванадцять сотень років вперед! Освітити все електрикою? Позики? Банки? Задруги?» [12, с. 64]. Разом з тим сам Філіпп розуміє марність своїх спроб поліпшити життя селян, іронічно оцінює їх: «Комітети боротьби з неписьменністю?... Організувати з'їзд пожежників? Костаневчани готуються до святкового з'їзду пожежників; воевода костаневецький, швець і виноградар Хрустек навіть має золотий шолом з рудим кінським хвостом. Чи може йому (особисто) допомогти Костаневцю своїми колористичними полотнами, виконаними в дусі найсучасніших фовістів?» [12, с. 65].

Хиткість позиції героя, непослідовність його поглядів виявляються в суперечках із Кіріалесом. Для Кіріалеса людина — одна з найжорстокіших тварин, і тому про ніяку віру у творчі можливості її, як він вважає, не може бути й мови. Цей авантюрист із зневагою ставиться до мистецтва Філіппа, вважаючи його недостатньо деконструктивним і руйнівним, а самого Філіппа — бездарністю, звичайним лустословом. В образі Кіріалеса письменник сконцентрував усі вади буржуазного суспільства з його цинізмом, бездушністю, аморальністю.

Образ Кіріалеса відіграє у романі ще й другу роль. Зустріч з ним посилює процес «роздвоєння» свідомості героя. «Слухає Філіпп Кіріалеса, як той говорить про живопис, і ніби чує свій найприхованіший голос, котрий промовляє з самої середи-

ни; відчуває, що той антипатичний чоловік говорить правду...» [12, с. 159].

Дослідники творчості Мирослава Крлежі помітили, що Киріалес виступає у романі як двійник Філіппа, як його alter ego. На це, зокрема, вказують Г. Я. Ільїна [4, с. 168], М. Енгелсфелд [9, с. 84—89], С. Корач [11, с. 459—460]. Духовна боротьба Філіппа з Киріалесом, своїм двійником, розвивається у романі як дослідження драматизованої кризи самосвідомості героя. Автор не втручається у цю боротьбу, дотримуючись «об'єктивності» оповіді. Проте боротьба зображена М. Крлежею правдиво, різко, зі всією властивою письменникові пристрасною. Автор не ухиляється від прямих, суворих оцінок, називаючи Філіппа хворим, малодушним декадентом. Інакше він ставиться до Киріалеса, вважаючи його уособленням зла. Автор не вступає в діалог з Киріалесом, тому що це не входить в художній задум письменника. Він просто показує безславний, але закономірний кінець цього мізантропа, котрий «все глибше занурювався у темні лабіринти безумства» [12, с. 184] — самогубство. У цій боротьбі письменник послідовно прослідковує процес «роздвоєння» свідомості героя, що веде до деградації особистості.

«Самосвідомість як домінанта побудови образу героя, — вказує М. М. Бахтін, — вимагає створення такої художньої атмосфери, яка дозволила б його слову розкритися і самоусвідомитися» [2, с. 109]. Для створення такої атмосфери М. Крлежа використовує різні форми художнього виразу (внутрішній монолог, діалогічний монолог, оповідь від імені автора, діалог) для найбільш повного розкриття образу героя.

І. Франгеш, досліджуючи стиль новели М. Крлежі «Гросмейстр підлості», звернув увагу на характерну особливість творчої манери письменника — наявність у тексті «двох платформ, по яких рухається авторська оповідь» [10, с. 337]. Це — поле діяльності автора, монологи і діалоги героїв. Така особливість, як зазначає Г. Я. Ільїна, «...стала характерною в структурі оповіді у творах М. Крлежі, з роками змінювалося лише співвідношення цих двох начал» [4, с. 165]. Вона спостерігається і в романі «Повернення Філіппа Латиновича», хоча тут іноді важко розділити сферу авторської свідомості і сферу свідомості героя. Межі їх не чіткі, а переходи від перспективи автора до перспективи героя і навпаки більш тонкі. Особливо важко диференціювати їх у тій частині роману, де герой прибуває у Загреб після довготривалого перебування за кордоном. У процесі художнього дослідження особистості героя ми спостерігаємо асоціативний прийом поєднання думок і епізодів, складне пересічення різних часових планів. Як вже вказувалося, образ героя розкривається через дослідження його свідомості, деформованої соціальними умовами. Причому свідомість його у цій частині роману — явище досить статичне, тобто таке, що в даний момент не зазнає чужого впливу. Середовище, при всьому його негативному впливові в минулому, носить досить умовний характер, воно існує у свідомості героя. Навколишня дійсність,

почуття самотності, загострене зовнішніми факторами, сприяють бурхливому напливові спогадів. Ми відчуваємо хвилю одного потоку, що переносить нас з розповіді автора у свідомість героя, а з неї — знову на об'єкти реальності. Ця реальність служить у романі приводом для відтворення у свідомості героя подій минулого. Саме на події втраченого минулого спрямована вся увага автора, причому про неї ми дізнаємося як безпосередньо, зі слів автора, так і через відображення її у свідомості героя.

Із спогадів, що їх Філіпп відтворює у своїй свідомості, постає світ дитинства і юності героя. У задушливій, нездоровій атмосфері дому його матері, роздумуючи над таємницею свого походження, загадковим життям матері, Філіпп поринає у світ фантазії. Вже в роки раннього дитинства обірвався зв'язок його з дійсністю, з реальним життям, і ця відірваність від життя стала визначати і його долю, і особливість його творчості. Піднімаючи з глибин пам'яті героя реальність минулого, переплітаючи її з реальністю теперішнього, письменник всебічно розкриває ті соціальні умови, що призвели до утворення духовно деформованої особистості. В цих роздумах, у потоці свідомості «голос» автора не зникає. Він присутній поряд з «голосом» героя і виконує аналітичну функцію, не уникаючи і прямих оцінок. Свідомість героя при всій своїй внутрішній незалежності відбивається у призмі авторського сприйняття, авторської оцінки, котра поряд з самооцінкою Філіппа має велике значення для розуміння образу.

У другій частині роману М. Крлежа послідовніше здійснює принцип «об'єктивного» зображення. Письменник ніби виводить своїх героїв на сцену і при цьому все рідше бере на себе роль оповідача, хоча і прагне до збереження авторського суб'єктивного погляду на героя. Цікаво прослідкувати взаємодію свідомості автора і свідомості героя у відображенні безпосереднього конфлікту героя з дворянсько-міщанським середовищем Костаневця. Самого конфлікту як такого нема, він відбувається у сфері свідомості як руйнівний вплив середовища на особистість героя. В процесі оповіді дійсність героя, світ, що його оточує, події втягуються в усвідомлення їх героєм, переводяться з площини авторського розуміння у площину розуміння героєм. Як наслідок — посилення оцінки за рахунок того, що картини дійсності, портрети мешканців Костаневця набувають у свідомості героя яскраво вираженого експресіоністичного характеру.

При всій «об'єктивності» зображення Мирослав Крлежа не може залишитися байдужим до долі свого героя — талановитого художника. Судячи Філіппа Латиновича з позицій реалістичного мистецтва, мистецтва народного і для народу, він показує, як буржуазне суспільство калічить творчу особистість, як не зв'язаний з народом митець зазнає духовного і морального краху. Проте роман як художнє ціле і окремі деталі його говорять про неминучу загибель суспільства зла.

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Вопр. литературы. 1978. № 12. 2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. 3-е изд. М., 1972. 3. Бучис А. Исследовать реальные процессы // Вопр. литературы. 1978. № 12. 4. Ильина Г. Я. Развитие югославского романа в 20—30-е годы XX века. М., 1985. 5. Сучков Б. Л. Сын Хорватии // Собр. соч. Т. 3. М., 1985. 6. Франгеш И. О некоторых особенностях романа М. Крлежи «Возвращение Филиппа Латиновича» // Славяно-германские культурные связи и отношения. М., 1969. 7. Bogdanović M. Povratak Filipa Latinovića. Zbornik o Miroslavu Krležu. Zagreb, 1963. 8. Džadžić P. Pobunjeni čovek u Krležinom romanu. Zbornik o Miroslavu Krležu. Zagreb, 1963. 9. Engelsfeld M. Interpretacija Krležina romana „Povratak Filipa Latinovića“. Zagreb, 1975. 10. Fran-geš I. Matoš, Vidrić, Krleža. Zagreb, 1974. 11. Korač S. Hrvatski roman između dva rata. 1914—1941 // Rad JAZU, Zagreb, 1972. Knj. 362. 12. Krleža M. Povratak Filipa Latinovića. Sarajevo, 1980. 13. Spiro G. Miroslav Krleža. Budapest, 1981. 14. Visković V. Mogućnosti pobune // Oko, 1982. 7—21 sječnja.

В статье рассматривается проблема выражения авторской позиции в романе известного хорватского писателя Мирослава Крлежи «Возвращение Филиппа Латиновича». Выдвижение в качестве доминанты художественного исследования самосознания героя, соблюдение «дистанции» по отношению к своему герою, что приводит к разрушению монологического построения романа, требовало радикально нового выражения авторской позиции. В своем романе М. Крлежа последовательно воплощает диалогическое построение, которое не исключает непосредственного действия авторского «голоса» при самостоятельности, объективности героя. Диалог в романе «Возвращение Филиппа Латиновича» — явление всеохватывающее, оно пронизывает роман на всех его уровнях.

Стаття надійшла до редколегії 15.08.86

А. Л. ГАТАРЕНКО, асп.,
Львівський університет

КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ М. СЕЛІМОВИЧА

Народження нової концепції світу, зумовленої становленням соціалістичного суспільства, нерозривно пов'язане з новою концепцією людини, відмінною від тієї, яку зафіксувала література попередніх століть. Герої нової літератури випробуються цілим комплексом соціальних проблем епохи, їх справжня суть виявляється в суспільних конфліктах і в прихованих від сторонніх очей конфліктах психологічних.

Проблема «особа і суспільство» не втрачає своєї гостроти і при соціалізмі, але наповнюється принципово новим змістом. Сучасна література все вимогливіше підходить до питання відповідальності людини перед світом і все чіткіше виявляється інший аспект: відповідальність суспільства за виховану ним людину. Так розв'язують проблему взаємозв'язку людини і світу представники реалістичного табору. Оригінальну концепцію людини знаходимо в одного з найбільш цікавих югославських

письменників М. Селімовича. Його романи «Дервіш і смерть» [1] та «Твердиня» [2] нерідко називають романами про людину.

Кожний твір М. Селімовича — це своєрідна спроба проникнути у внутрішній світ особи, прослідкувати її розвиток. Ідея людського мурашника чужа М. Селімовичу. Справжньою історією людства, на його думку, може бути лише історія, де кожний займає місце, яке йому відповідає, а не те, яке визначають людині тимчасові володарі світу. Людина у М. Селімовича трагічно самотня, завжди протиставлена історичним обставинам. У вічній боротьбі з самим собою і оточуючим світом, якщо він не відповідає ідеалу цієї особи, і виявляються максимальні можливості людини, відбувається вирішальний вибір між добром і злом. «Людина — не створіння, очищене від зла або від добра... Людина — це рівною мірою добро і зло, і тільки в остаточному результаті ми можемо сказати, що в комусь більше доброго чи злого» [4, с. 349].

Складність підходу М. Селімовича до цього питання викликає численні дискусії серед літературознавців. Прихильники реалістичного методу вважають М. Селімовича послідовним реалістом, що правдиво і широко відображає розвиток автогенної особи; критики екзистенціалістського табору вбачають у зображенні ним людини юнгівську традицію. Однак життєвий шлях героїв югославського письменника — не спрощений індивідуальний процес, яким намагаються представити його літературознавці-екзистенціалісти, а буття людини в усіх численних виявах.

З таких позицій розповідає автор про життя Ахмеда Нуруддіна — героя роману «Дервіш і смерть». Нуруддін — письменник, боснійський інтелігент. Але одночасно це герой усіх часів і усіх народів, наш сучасник і загальний співвітчизник. Експурс в історію письменник використовує для відстоювання ідеалів людяності — всупереч руйнуванню цілісного матеріалістичного та гуманістичного погляду на людину в модернізмі.

«Дервіш і смерть» — розповідь про життя та загибель шейха Мевлевійської текії Ахмеда Нуруддіна. Це роман про прозріння гірке і пізне, а тому дуже болюче. Дервіш вважає себе цілком чесною людиною, бо не вчинив жодного злочину, який карається земною карою. Оскільки зло в житті Нуруддіна присутнє більш як припущення, про існування якого можна лише здогадуватися, прагнення дервіша боротися проти всього зла насправді було абстрактним. Арешт брата зруйнував стіну між шейхом і світом. Він стає перед вибором: допомогти брату, підкорившись волі кадї, або залишитися вірним своїм переконанням. Нуруддін не встигає до кінця розплутати цей вузол можливостей, як виникає нове питання, що вимагає негайної відповіді. У дворі текії сховався від переслідувачів незнайомець. Видати втікача чи сховати, зберігти йому таким чином життя? Нуруддін обирає третій шлях — шлях невтручання, однак не стільки заради незнайомої людини, скільки заради самого себе: «Якби схопили його, почали бити в моїй присутності, жорстока розправа візалась би мені в пам'ять...» [1, с. 53]. Після арешту

брата світ догматизму Нуруддіна, світ цитат, які, можливо, дають відповіді на вічні запитання, лише не на ті, які найбільш хвилюють людей, остаточно гине. Шейх уперше опинився віч-на-віч з реальним життям. Зерно сумніву було кинуте, але Ахмед все ще залишався смиренним дервішем, хоч його віра в абстрактну справедливість уже похитнулася. Після загибелі брата чаша терпіння шейха переповнюється, він стає на шлях помсти вбивцям.

Спочатку Ахмед вважав, що вбивці його брата — конкретні особи, і вважав так, доки сам не здобув влади і не згодився на вбивство друга. Тільки тоді дервіш зрозумів, що справжньою вбивцею є система феодальної влади, яка знищує людину жорстоко і холодно, незважаючи на справедливість або несправедливість самого вчинку.

Нуруддін стає жертвою експлуаторського ладу, методами якого він намагався скористуватися, щоб задовольнити не тільки свою ненависть, а й прагнення до справедливості. Кривдники покарані, але єдиний друг, зраджений дервішем, опиняється в руках катів. Нуруддін не вдалося зберегти внутрішню єдність — щоб вижити, він користується всіма доступними йому засобами, і врешті-решт усвідомлює абсурдність свого існування. Це вже не той дервіш Ахмед, якого ми бачили на початку роману. Тоді він тільки відчував, що життя не відбулося — зараз знає це напевно. Але пізно: стражники прийшли в його кімнату і шовковий шнурок закінчив страшне катування сумлінням. Дервіш загинув. Крах, якого він зазнає, — «це поразка певного, певними умовами сформованого індивідуума з нерозвинутою свідомістю» [3, с. 109]. Але не такою хотів би бачити людину автор роману. Його не залишає думка про необхідність духовної самостійності особи, про ідеал добра і справедливості, який може і повинен знайти своє втілення в людині. М. Селімович створює роман «Твердиня», де далі розвиває свою концепцію особи.

Перед нами — розповідь про життєвий шлях боснійця Ахмета Шабо. Це поетична душа, що мріє про подолання усіх перешкод на шляху міжлюдського спілкування. Дві людини уособлюють героя роману: одна з них — сміливий філософ, друга — тихий обиватель, для якого право на життя дорожче за істину. Перемагає безсилля. Життя Шабо збережене, але йому не вдалося позбутися гірких роздумів: «Чи підуть мої діти, коли стануть дорослими, тим же сумним шляхом?

Чи будуть вони жити так нікчемно і безглуздо, як їх батьки?

Напевно, будуть, але я не хочу в це вірити.

Не хочу вірити і не в змозі позбутися страху за них» [2, с. 343].

Сумний фінал життя по-своєму порядної і чесної людини — переконливе свідoctво безсилля благородства і порядності, якщо ці якості тільки особисті, суб'єктивні, якщо вони не поєднуються з суспільною активністю.

Однак, на відміну від дервіша, Ахмет є носієм іншої ідеї. Шабо і Нуруддін — втілення двох шляхів в людському житті: ненависті й любові. Душевний біль змушує шейха забути всі абстрактні принципи і помститися за вбитого брата. Обраний ним шлях ненависті й помсти знищує його морально. Шабо обирає любов. Хоча він здебільшого намагається не зробити зла, ніж зробити добро, проте любов стає для нього символом повноти життя.

Ахмед Нуруддін і Ахмет Шабо знаходяться в ізоляції: з усіх боків їх оточують сили зла. Вони стають жертвами несправедливості попри своє бажання зробити світ кращим. Ослабленого морально і фізично Нуруддіна підточує конфлікт із самим собою та оточуючим світом. Життя Шабо збережене, але головне для нього — заспокоїти своє сумління, зберегти мир із самим собою. Бунтівник дервіш стає на захист справедливості, яку, ставши жертвою існуючого ладу, сам і попирає. Ахмет Шабо зостався морально чистим. Але чи досить людині усвідомлення власної порядності? Знову виникає проблема дії. Дервіш вирішує діяти, але його поразка неминуча, бо він обирає хибний шлях боротьби. Робить несміливі спроби до дії Шабо, проте відступає перед силою обставин. Їх долі — переконливе свідчення того, що тільки поєднання високих моральних якостей з суспільною активністю допомагає вистояти в житті.

Романи «Дервіш і смерть» та «Твердиня» є своєрідним підсумком життєвого досвіду письменника. Усі людські історії в романах М. Селімовича — це єдина історія людського існування, зіткана з неосяжної кількості можливостей. Твори югославського письменника глибоко гуманістичні навіть тоді, коли автор спускається в прірву людського падіння. Важко погодитися з думкою прихильників екзистенціалізму, які безвихідне становище героїв романів М. Селімовича вважають підтвердженням теорії людського існування як поразки. Без сумніву, захоплення екзистенціалізмом наклало певний відбиток на творчість письменника, але, використовуючи ряд екзистенціалістських прийомів, М. Селімович по суті лишився реалістом. Розвиток його творчості — це поступове подолання модернізму. Якщо роман «Дервіш і смерть» змальовує людину у стані безвиході, коли безславно кінчається життя, а смерть не обіцяє порятунку, то роман «Твердиня» показує ситуацію, в якій особа програє в життєвій боротьбі, але зберігає внутрішню єдність. Це подає надію на її моральне відродження.

М. Селімович демонструє зв'язок між індивідом і суспільством, трагічний досвід героїв романів доводить, що людина розвивається за законами світу, який її виховав. Автор проводить своєрідний експеримент, перевіряє стійкість моральної позиції людини, яка виросла в атмосфері жорстокості й насильства. М. Селімович ясно бачить силу обставин, вплив суспільства, його традицій та законів, але водночас підкреслює міру особистої відповідальності кожного за своє життя. Письменника цікавить соціально зумовлена людина, тому, за його визнанням,

проблема відносин особи та колективу для нього особливо важлива. Романи М. Селімовича — доказ того, що духовно самотня людина завжди зазнає поразки. Ізоляція її від світу вже сама по собі трагічна, тому приречена на невдачу будь-яка спроба сховатись від проблем свого часу, навіть в твердині добра та любові. Трагедія героя «Твердині» і полягає в нерозумінні необхідності поєднання високих моральних якостей з життєвою активністю в суспільстві.

Хоч М. Селімович змальовує далекі від ідеалу зразки людської природи, його твори звучать як гуманний заклик поліпшити світ, зробити людину кращою. Зображуючи невеселий фінал життя своїх героїв, М. Селімович застерігає проти сумного досвіду дерев'яного і поета. Щоб людина і суспільство виступали в єдності, а не в суперечності.

1. Селімович М. Дервиш и смерть. М., 1978. 2. Селімович М. Крепость. М., 1974. 3. Яковлева Н. Б. Современный роман Югославии. М., 1980. 4. Selimović M. Pisci, mišljenja, razgovori. Beograd, 1975.

В статтю дано аналіз концепції людини, представленій в творчестві Методи Селімовича — одного з найбільш інтересних авторів сучасної Югославії. Предметом аналізу служать романи письменника «Дервиш и смерть», «Крепость».

Стаття надійшла до редакції 18.05.84

Г. А. РУБАНОВА, доц.,
Львівський університет

ОСОБЛИВОСТІ РОМАННОГО СТИЛЮ ЗОФ'І НАЛКОВСЬКОЇ

Творчість З. Налковської відбиває характерні риси складного та суперечливого розвитку польської літератури першої половини ХХ ст. Вступивши в літературу як прихильниця жіночої емансипації, вона поступово долає вплив «молодопольського» естетизму і приходиться до художнього відтворення дійсності на основі соціально-психологічного аналізу.

Комплексне дослідження проблемно-тематичної сфери найбільш визначних романів Налковської 20—50-х років («Роман Терези Геніерт», 1923; «Недобре кохання», 1928; «Межа», 1935; «Вузли життя», 1948—1954) в їх хронологічній послідовності дає змогу дійти висновку, що ці твори слід сприймати як єдиний романний цикл, що розкриває гострі проблеми польського міжвоєнного двадцятиріччя. До стійких «наскрізних» тем, характерних для всіх романів, слід віднести передусім засудження буржуазно-поміщицького ладу, диктатури Пілсудського і антинародного курсу «санації», критику шовіністичних і милітаристських настроїв у середовищі пілсудчиків, непримиренність до

фашизму. Письменницю завжди хвилювала тема вибору і особистої відповідальності інтелігенції перед суспільством.

Звертання в роки зрілості до актуальних соціально-політичних та морально-етичних проблем визначило жанрові особливості її творів. Налковська використовує постику різноманітних форм роману, поєднуючи жанрові модифікації, відмічені ознаками соціально-побутового, політичного, психологічного, інтелектуально-філософського, а також роману виховання, що свідчить про гнучкість жанру роману, його здатність «узгоджуватися з тією чи іншою історичною ситуацією» [2, с. 22].

Визнаний майстер стилю, Налковська вміло використовує художні можливості портрета, інтер'єру, пейзажу, кольоровою гами, а також психологічного лейтмотиву, підтексту. Так, у «Романі Терези Геннерт» при створенні портретних характеристик представників шляхти письменниця підкреслює такі риси, як хирлявість, старість, розбещеність, що асоціюється з процесом занепаду цього класу. Наприклад, пан Нутка показаний «низеньким, висохлим, сивим» дідком [3, т. 1, с. 156]. Пан Сасін — «згорблений, старий, з недопалком сигари на фоні зморшкуватого обличчя» [3, т. 1, с. 169]. Батько полковника Омського «непормального зросту чоловічок», «з великою головою, набрякшим обличчям п'яниці і карикатурно маленькими руками і ногами» [3, т. 1, с. 187].

У пізніших романах Налковська звертається швидше до імпресіоністських зарисовок, тобто зводить портрет до поверхових вражень, окремих деталей, що свідчить про зростаючу майстерність письменниці.

Пейзаж, інтер'єр та інші предмети навколишнього світу введені в сюжетну стрічку її романів переважно невеликими фрагментами. Вони допомагають охарактеризувати місце дії, уточнити пору року, дня, дати уявлення про погоду. Як правило, пейзаж, побутові реалії підпорядковані розкриттю теми і співзвучні з психологічним станом, настроєм персонажів.

Так, зв'язок зі служницею Юстиною (роман «Межа»), спілкування з якою для шляхтича Зенона на перших порах було «такою ж слабістю, як ходіння по траві, купання в річці... дихання повітрям» [3, т. 2, с. 52—53] починається в zenіті літа, коли болібожанські поля з жовтими снопами нагадують картини Моне. А ось у день запланованої Зеноном «вирішальної» розмови — розриву з Юстиною була сльотлива, неприємна погода, і надокучлива коханка прийшла в мокрому одязі, з болотом на взутті, що викликала роздратування і презирливий жаль до неї. Наступаюча суворозима, а потім холодний, похмурий березень ніби відтіняють самотність і депресію Юстини.

Налковська досить часто звертає увагу на побутовий інтер'єр — умеблювання приміщень, вигляд міських вулиць, садиб. Так, детально описується вітальня пані Колиховської в «Межі», обставлена зі смаком заможних міщан; потворні темні меблі в їдальні також співзвучні з похмурим настроєм завжди роздратованої господині. Високе становище мера міста Зенона Зем-

бовича, ідейного ренегата, підкреслюється переконливими розмірами його офіційної резиденції, колишньої магнатської власності. Бездушному існуванню легковажної пані Невеської (призначення якої — бути красивою жінкою) відповідає і пейзаж, і обстановка її вілли на людному європейському курорті, улюбленому місці паразитуючої аристократії, багатих вискочок, авантюристів.

Налковська любила квіти. Це знайшло відбиток у її прозі, особливо в «Межі». Власне, за виглядом і цвітінням рослин можна визначити пору року і «географію» роману. Так, білі (схожі на айстри) і темно-золотисті хризантеми, червоно-фіолетові цикламени у квартирі Колиховської в день її іменин наприкінці листопада нагадують і про пізню осінь, і про похилий вік жінки.

Квітучі рослини сприяють переконливості побутових реалій. Навесні і влітку в саду за будинком Колиховської біло-рожевими квітками покриваються яблуні, цвітуть вишні, бузок, іриси, оранжеві настурції. Наприкінці літа різнокольорові жоржини і червоні канни прикрашають зелені галявини варшавського саду. Про багатство місцевої графської сім'ї Тчевських нагадує велика кількість гортензій, азалій у їхньому маєтку. Біля будинку мера цвітуть, дивуючи городян, рідкісні магнолії.

Однак ця радісно-оптимістична гама (рожевий, білий, золотистий, світло-зелений, червоний, оранжевий кольори) не завжди гармонують з загальним настроєм роману. Критичному ставленню до порядків буржуазної Польщі найбільше відповідає сіро-бузковий колір похмурого неба, дощових хмар; сірий колір настилу доріг, диму, пороху; чорний і фіолетовий одяг жінок (колір покори, смутку, старості), а також темно-брунатний колір тюремних стін.

Помітною особливістю стилю Налковської є призвістка і деталь. Концентрацію уваги читача ще на початку роману «Межа» на портреті першої дружини адвоката Колиховського, яка збожеволіла через те, що «не могла мати дітей» [3, т. 2, с. 16], слід сприймати як вщучування психічної хвороби Юстини внаслідок вимушеної відмови від материнства.

Напад Юстини на мера Зембовича у магістраті попереджається розповіддю про долю зятя її квартирної господині, який убив жінку і повернувся з тюрми психічно хворою людиною.

Де кілька раз автор повертається до такої деталі, як сейф у кабінеті Колиховського. Переконавши жінку про пристрасть любові до неї, він тим самим забезпечив собі свободу для любовних пригод, про які пані Колиховська довідається тільки після його смерті. Автор не уточнює, що саме знайшла вдова в сховку підступного адвоката, але підкреслює, що це дуже вразило її, посіяло недовір'я до людей і зневажливу відчуженість. «Тайна сейфу» сприймається в романі як символ роз'єднання і самотності людей.

Неодноразова фіксація уваги на «надто кістлявих» руках панни Ельжбети з «випуклими нігтями» підкреслює відсутність

у неї жіночості, ліричності, а також асоціюється з її душевною замкнутістю, в той час як «підійнята губка» «дитячого ротика» її суперниці нагадує про квітучу молодість, наївність і беззахисність кухарської дочки — Юстини.

Повторні в мріях Ельжбети картини освітленого вечірньою лампою стола, за яким сидять батько, мати і вона, символізують для неї сімейну згоду, домашній затишок, отже, нормальне дитинство, якого не мало покоління «дітей» (Зенон, Ельжбета, Юстина, Кароль) внаслідок егоїзму, легкодухості або соціальної невлаштованості покоління їхніх «батьків».

Не вдаючись до народної мови, Налковська шляхом поміркованої стилізації засобами соціального діалекту зуміла індивідуалізувати мову героїв. Мова виявляє особливості їх мислення, рівень освіти, риси характеру і темпераменту.

Тяготіння Налковської до абстрактно-філософських висновків визначає таку особливість стилю її прози, як афоризація; висновки і узагальнення в її творах нерідко згущуються до афоризмів. Багато з них мають не лише «сюжетно-місцеве» значення, а й претендують на загальнолюдське звучання.

Важливі стилістичні функції виконує у романах невласне-пряма мова. Налковська одна із перших у польській літературі по-новаторському використала поліфункціональні можливості цієї мови.

Певну соціально-критичну і морально-оціночну функцію у творах Налковської виконують іронічний підтекст, гумор, сатира.

Структура художнього простору та часу в романах циклу досить своєрідна. Події, як правило, локалізуються на порівняно невеликому просторі. Але Налковська вміло поширює «географію» творів з допомогою різного роду ретроспекцій, згадувань про події, які відбувалися поза основним романним простором. Все це створює враження розмаху в просторі і часі, підкреслюючи, наприклад, у «Вузлах життя» і в «Романі Терези Геннерт» соціально-історичну вагомість подій, які представлені у цих творах.

Внутрішній устрій романів багато в чому визначається особливостями художнього часу. Час у романному циклі Налковської не просто хронологічна послідовність, а вільна художня структура з часовими зрушеннями, інверсіями, прискоренням та стискуванням темпу.

Сюжетний час вимірюється місяцями (або двома-трьома роками, як у «Межі») але всякого роду відступи — авторський коментар, спогади, міркування персонажів, діалоги з інформативною подачею біографічних даних, відомості про минуле тощо значно збільшують часовий обсяг, повертаючи читача в недавнє історичне минуле (кінець ХІХ—перші десятиліття ХХ ст.).

Для творів Налковської характерний прийом прихованого датування. Таке відтворення історизму — складний і високий рівень художнього відображення.

Домінантою романів Налковської є використання документального матеріалу. Її рання проза взагалі, за визнанням письменниці, значною мірою біографічна. Опора на документальні джерела особливо відчутна у «Вузлах життя», заключному романі про міжвоєнну Польщу. Намагаючись розібратися у причинах і наслідках другої світової війни, вона звергається до аналізу багатьох подій, фактів, справжніх документів, свідчень очевидців, сучасників. Налковська використовує власний «Щоденник», зокрема записи, які вона робила наприкінці серпня та в трагічний для країни вересень 1939 року. Історична достовірність роману поглиблюється за рахунок документування «зовнішнього плану» — введенням у текст газетного матеріалу, радіоповідомлень, прізвищ політичних діячів 30-х років, польських правителів, їх поплічників.

Публіцистичність «Вузлів життя» виявляється також у їх помітній полемічній спрямованості, манері подачі деяких образів — образів-узагальнень, які повинні виявити певну ідею, висновки. У романах циклу є теми, епізоди висловлювання, розраховані на безпосереднє виявлення авторських поглядів. Для цього часто використовуються і персонажі-рупори.

Аналіз проблематики та поетики романів 20—50-х років підтверджує, що Налковська є ведучим представником польського критичного реалізму. Спираючись на власні традиції, вона створює новий тип роману зі складною проблемно-сюжетною і композиційною структурою. Її кращі твори, відзначені плідним художнім пошуком у поширенні можливостей романного жанру, сприяли ідейно-естетичному збагаченню польської прози.

У творчості Зоф'ї Налковської в національно-своєрідній формі відбилися загальні закономірності розвитку, властиві світовому літературному процесу ХХ ст.

1. *Ведина В. П.* Современная польская проза (к проблеме повествования). К., 1967. 2. *Загонский Д.* Искусство романа и ХХ век. М., 1973. 3. *Nalkowska Z.* Pisma wybrane. Warszawa, 1956. Т. 1—2.

Зофья Налковская (1884—1954), талантливая польская писательница и общественный деятель, много сделала для развития польской прозы. Придавая большое значение художественной форме, она неустанно стремилась к стилистическому мастерству и создала в польской литературе новый тип романа, сохраняющий классические традиции, вместе с тем вбирающий новые современные приемы художественного воссоздания.

Стаття надійшла до редколегії 9.09.86

Ф. Л. ЧЕЛЯКОВСЬКИЙ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Провідний діяч чеського національного відродження Ф. Л. Челяковський (1799—1852) був визначним вченим, фольклористом, перекладачем і прославленим поетом-романтиком. І. Франко писав у 1899 р., що в творчості багатьох чеських поетів того часу «були... гарні поетичні перлини, особливо між поезіями Челяковського» [9, с. 482]. Наукова і видавнича діяльність Челяковського, його поезія і широкі зв'язки з багатьма визначними представниками культури слов'янських народів привертали і привертають увагу дослідників міжслов'янських літературних взаємин [17; 24]. Особливо плідними були взаємозв'язки поета з Росією, літературу і фольклор якої він прекрасно знав і широко пропагував у Чехії [2; 6; 7; 10]. Водночас великий інтерес викликають зв'язки Челяковського з Україною і її культурою, які займають чільне місце в українсько-чеських культурних і літературних взаєминах першої половини ХІХ ст. Ці взаємозв'язки стали предметом вивчення радянськими і чехословацькими літературознавцями [1; 5; 23]. Однак чимало аспектів цих взаємин не досліджені, окремі факти ще й досі не стали надбанням науки. Не вивчені, наприклад, під цим кутом зору особистий архів чеського письменника, його бібліотека, листування тощо. У пропонованій статті зроблена спроба підсумувати результати дослідження цього питання, ввести в науковий обіг деякі маловідомі факти взаємозв'язків Челяковського з українською літературою і фольклором, показати внесок чеського письменника в українсько-чеські літературні зв'язки.

Ф. Л. Челяковський, як і його сучасники Й. Добровський, П. Й. Шафарик, К. Гавлічек-Боровський та інші, не лише виявляв постійний інтерес і увагу до громадського і духовного життя на Україні, а й популяризував її літературу в Чехії [1; 5; 23].

Розуміння українського етносу, української мови і літератури у чеського поета зазнало поступової еволюції. Челяковський, як і деякі інші зарубіжні слов'янські діячі, не зразу відкрив для себе сам факт існування національної літератури і фольклору українського народу. Так, у свою публікацію «З російської антології» (1833) Челяковський поряд з перекладами з Пушкіна, Батюшкова, Крилова, Козлова, Веневітінова та інших російських поетів включив відому пісню з «Наталки Полтавки» Котляревського («Ой мати, мати! Серце не вважає»). Цьому розумінню українського духовного життя як складової

частини російської культури не суперечить той факт, що Челяковський у збірку «Слов'янські народні пісні» (1822, 1825, 1827) вміщував переклади українських пісень з позначкою «малоруські пісні». Такі позначки знаходимо і в сучасних йому пісенниках, виданих в Росії. Та й Челяковський виділяв в окрему групу, наприклад, моравські пісні, які, безперечно, вважав піснями чеського народу.

Таким чином, Челяковський у 20-х—на початку 30-х років ще не розрізняв три етнічні групи східних слов'ян. Мало знав він у ті роки про соціальний і політичний утиск українського народу з боку царизму, що, безперечно, було природньо для того рівня знань про Росію, яке побутувало в Чехії. Одначе це ніякою мірою не применшує заслуг Челяковського в розвитку українсько-чеських літературних зв'язків на ранньому етапі.

З часом чеський поет прийшов (великою мірою через переклади українського фольклору і літератури) до розуміння етнічної самостійності українського народу. Цю поступову зміну в його поглядах помічаємо з 30-х років. Йй сприяли глибоке проникнення Челяковським у природу української народно-поетичної творчості, вивчення поетом української мови, ознайомлення з творами сучасних українських авторів. Певну роль в еволюції поглядів Челяковського відіграло польське повстання, яке показало справжнє обличчя національної політики російського царату. Значну роль в ознайомленні Челяковського з Україною відіграло його знайомство з О. Бодяньським та І. Срезневським, з якими він зустрічався і листувався, допомагав у вивченні чеської мови або просив ознайомлювати його з українською проблематикою. Відомо, що саме через друзів Челяковський діставав книги та інші матеріали, в тому числі і українські, користувався їхніми порадами у роботі над перекладами тощо. Цікаві документи про творчі взаємини Челяковського з його українськими і російськими колегами містить, наприклад, архів І. Срезневського, де знаходяться, крім листів чеського поета, в яких він, зокрема, згадує імена Костомарова, Метлинського та інших українських літераторів, просять прислати йому «Енеїду» Котляревського, рукописи перекладів Челяковського, його віршовані звернення до Срезневського тощо [3, с. 161—162; 4, с. 233]. За заслуги перед російською і українською культурою Челяковський був обраний почесним членом «Общества истории и древностей российских» [20, с. 451]. В українських студиях допомагав Челяковському і польський літератор К. Бродзінський [1, с. 23].

Під впливом Й. Добровського і П. Шафарика Челяковський почав вивчати українську мову. Факти з біографії чеського поета свідчать про те, що він самотужки вчив українську мову, використовуючи для цієї мети видання, присвячені славістичній проблематиці, підручники російської мови, російські пісенники, де нерідко міг знайти україністичні матеріали. Мав у своєму розпорядженні Челяковський і книгу О. Павловського «Грамматика малороссийского наречия...» [11, № 681], з якої він черпав

не лише мовні, а й якоюсь мірою і ширші відомості про Україну.

Інтереси Челяковського до україністики виявилися у 20-ті роки насамперед у зв'язку з дослідженням і збиранням народної словесності. Готуючи три випуски своїх «Слов'янських народних пісень», Челяковський вмістив у кожному томі по п'ять українських пісень. Пізніше до цих прикладів він додав, надрукувавши у „České včelč“ у 1835 р. ще два своїх переклади українських народних пісень. Челяковський своїми публікаціями зробив помітний внесок у ознайомлення чеської наукової і культурної громадськості з фольклором українського народу. Публікація Челяковським українського пісенного фольклору є першим великим циклом перекладів на чеську мову української народної поезії.

З праць І. Горака, В. Францева, радянського дослідника П. Гонтаря [1; 19, с. 122—128; 18, с. 33—64] відомо, що джерел для своїх перекладів з українського фольклору Челяковський мав небагато. Якби чеський поет не дістав дозволу черпати український фольклорний матеріал з анонімної рукописної збірки, яка належала Й. Добровському, що у свою чергу дістав рукопис від польського збирача Я. Бендке (1783—1846), Челяковський мав би у своєму розпорядженні лише матеріал з граматики Павловського і пісенників (переважно російського фольклору), опубліковані у Москві і в Петербурзі у 1790 і 1810 рр.* Завдяки рукописній збірці Й. Добровського, Ф. Челяковський отримав можливість широкого вибору творів українського фольклору для своїх перекладів, оскільки збірка містила 65 записів. Правда, не всі вони характеризувалися високим рівнем записів; не були у збірці достатньо широко представлені і деякі жанри українського фольклору. Цим пояснюється, наприклад, що в публікаціях Челяковського відсутні думи, балади. Челяковський, укладаючи свої збірки слов'янського народного фольклору, відбирав твори, найхарактерніші для народно-поетичної творчості того чи іншого слов'янського народу. На вибір, безперечно, впливали і особисті художні смаки поета-перекладача, що іноді звужувало тематику перекладених творів. Так, зі згаданого рукопису Челяковський не взяв для перекладу коломийки, які не відповідали його естетичним смакам.

Зроблені Челяковським переклади і переспіви з російського і українського фольклору нерівноцінні за своїми художніми якостями. Але, знайомлячись з перекладацькою практикою поета, можна стверджувати, що Челяковський надзвичайно уважно і дбайливо працював над текстом, вивчав при можливості різні варіанти того чи іншого фольклорного твору. Відомо, наприклад, з його листування, що до перекладу української пісні «Ой не ходи, Грицю...» поет повертався неодноразово і, зрештою, так і не включив її у свою збірку: «Не знаю, — пише він приятелю І. В. Камаритові, — що й робити. Я нічого тяжчого для

* Прізвисько автора рукописної збірки українського пісенного фольклору, яку Челяковський дістав від Добровського, поки що залишається невідомим.

перекладу, ніж ця проста, повнозвучна, прекрасна пісня, ніколи ще не мав...» [20, с. 279, 294].

У 30-ті роки зацікавлення українською проблематикою у Челяковського значно зросло. Поет дбайливо вивчає українські етнографічні і фольклорні матеріали. В 1835 р. у „České včelé“ надруковано оповідання О. М. Сомова «Кикімора». У ньому автор широко використав українські народні повір'я. Такого характеру твори, що містили українські мотиви, були надруковані і в інших номерах газети, яку довший час редагував Челяковський, а також в матеріалах антології російської поезії, підготовленої і опублікованої поетом (наприклад, окремі поезії А. Дельвіга тощо). Інтерес становлять і замітки Челяковського про нові книги з українською проблематикою, які друкувалися в „České včelé“ (наприклад, повідомлення про оповідання Г. Квітки-Основ'яненка і поезію Є. Гребінки, замітки про народні пісні і прислів'я, про життя запорізьких козаків [16] тощо *).

За порадою І. Срезневського і О. Бодяньського і за їхньою безпосередньою допомогою і підтримкою Челяковський у 40-х роках зміг познайомити чеську громадськість з творами своїх сучасників — українських письменників. Ця публікація Челяковського була етапною в українсько-чеських літературних зв'язках того періоду. Це була добірка нової української поезії (вийшла у 1842 р.), аналогічна антології російської поезії, опублікованої Челяковським у 30-х роках. Челяковський переклав десять поетичних творів п'яти українських авторів: М. Костомарова (чотири переклади), А. Метлинського (три переклади) і по одному перекладу з Л. Боровиковського **, М. Шашкевича, О. Шпигоцького. Всі ці переклади, крім вірша О. Шпигоцького, Челяковський включив у збірку своїх творів. До цих перекладів доданий також вірш І. Котляревського ***. Таким чином, підбір українських авторів, фактично, репрезентував найкращі імена української поезії того часу. На жаль, Челяковський тоді ще не був знайомий з творчістю Шевченка, твори якого ще не проникли широко в Чехію. Знайомство Челяковського з окремими творами Кобзаря відбулося пізніше. Щоправда, у літературознавстві до сьогодні побутує думка про те, що Челяковський зовсім не знав про існування Т. Г. Шевченка ****, тоді як в особистій бібліотеці чеського поета нами виявлений екземпляр поеми Т. Г. Шевченка «Тризна» [11, № 924, видання 1844 р.].

Більшість перекладених Челяковським поезій українських авторів була співзвучна з українським фольклором, що, очевид-

* В особистій бібліотеці Челяковського зберігався збірник І. Срезневського «Запорізька старовина» [11, № 831].

** З поезії Л. Боровиковського Челяковський переклав невідомий широкому колу читачів твір українського поета «Манлива пісня русалок» [1, с. 26—27].

*** Українські поети (зокрема, А. Метлинський та О. Корсун) перекладали поезію Челяковського українською мовою [1, с. 26].

**** Цю думку, наприклад, стверджує М. Мольнар у книзі «Шевченко у чехів та словаків» (Грешів, 1961. С. 138).

но, вплинуло на вибір творів чеським поетом для перекладу, оскільки подібні мотиви були особливо близькі творчості Челяковського. В свою чергу ця особливість вплинула як на рівень самих перекладів, так і на популярність перекладених творів у Чехії — вони неодноразово передруковувалися у народних календарях, збірниках, читанках та інших виданнях [12, с. 124—125].

Про те, що Челяковський надавав великої ваги своїм перекладам, зокрема з української мови, свідчить і той факт, що він включав їх у чеські читанки для гімназій, які видавав в останні роки життя [13, с. 322; 14, с. 19—20, 61—63, 178, 188]. В умовах австрійської дійсності це був крок, який мав і політичний характер — широку публікацію творів українських авторів чеський поет протиставляв політиці національного гноблення українського народу з боку царизму і австрійської монархії. Як правило, вірш А. Меглинського «Зрадник» передував у цих хрестоматіях публікації інших перекладів. У ньому звучали пристрасні слова любові до батьківщини, рідного народу, ненависті до запродавців.

Публікацією українського пісенного фольклору, творів українських письменників не обмежилися україністичні інтереси Челяковського. Український матеріал представлений у його широковідомій збірці слов'янських прислів'їв (1851). Цей матеріал, зібраний Челяковським, настільки цікавий, що ним, наприклад, користувався у своїй подібній публікації І. Франко [8, с. 307, 310].

Вихід збірника слов'янських прислів'їв Челяковського був результатом його довголітньої дослідницької і перекладацької роботи. Ще в 30-х роках, наприклад, Челяковський друкував окремі українські прислів'я в „České včelé“. Головним джерелом для публікації українських прислів'їв у книзі була збірка Г. С. Ількевича (1803—1841) «Галицькі приповідки та загадки» (1841), яка взагалі користувалася популярністю в Чехії, — у 1842 р. Я. П. Коубек (1805—1854) черпав з неї приклади для своєї публікації у журналі „Vlastimil“. Челяковський не обмежився одним джерелом, він використав також збірку прислів'їв І. М. Снегір'ова, видану у Харкові в 1834 р., альманах Є. Гребінки «Ластівка» (1841), граматику О. Павловського та ін. Челяковський для своєї публікації робив виписки з праць М. Максимовича, М. Костомарова, українських журналів та альманахів (наприклад, «Киевлянина») * і т. д. Не виключено, що Челяковський користувався неопублікованими джерелами, отримав їх через друзів і кореспондентів, — К. В. Запа, І. Я. Гануша та інших, що жили на Україні.

Українські прислів'я збагатили книгу Челяковського у двох напрямках: поглибили соціальну гостроту видання і звернули увагу на національну своєрідність і специфіку українського

* Комплект «Киевлянина» за 1840—1841 рр. був у бібліотці поета [11, № 552].

фольклору, на характер українського народу. Вражає майстерність Челяковського у підборі відповідників українським прислів'ям прислів'їв інших слов'янських народів [15, с. 203, 393, 555, 557—565 та ін.].

Про довголітні україністичні зацікавлення Челяковського свідчать також книги про Україну, український фольклор, твори українських письменників і т. д., які знаходилися в його особистій бібліотеці. Кількісно ця україністична книжкова колекція Челяковського невелика, але, на нашу думку, була в ті роки найповнішою у Празі. Вона охоплювала різні аспекти життя українського народу, його літератури, історії, мови тощо. У бібліотеці знаходилися твори Т. Шевченка, А. Метлинського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, наукові праці і публікації, збірники фольклорних матеріалів, праці О. Бодянського, І. Срезневського, І. Головацького, Ю. Венеліна, З. Паулі, Ф. Боденстедта, О. Павловського та інших, річніки періодики [11, № 66, 69, 212, 226, 331, 340, 422, 472, 499, 549, 677, 721].

Архівні пошуки, які нещодавно зроблені авторами цієї статті, дають змогу стверджувати, що в планах чеського поста велася подальша велика робота стосовно популяризації українського фольклору і літератури. Челяковський опублікував ряд антологій, в яких вмістив найважливіші фольклорні і літературні твори тієї чи іншої національної літератури. Ці публікації Челяковського (наприклад, збірник «Всеслов'янська початкова читанка», 1850 — польська поезія, 1851 — російська поезія) означомлювали чеського читача з літературним процесом і фольклором окремих слов'янських народів. В архіві Челяковського виявлені матеріали, які дають підставу вважати, що поет працював і далі над подібними антологіями. Одна з них мала бути присвячена південно-слов'янським літературам, а інша — українській і білоруській.

Таким чином, в архіві Челяковського зберігаються вже зібрані поетом матеріали до майбутньої антології, присвяченої українській літературі (білоруського матеріалу в архіві, на жаль, знаходиться дуже мало). Попереднє вивчення цих матеріалів дає змогу дійти висновку, що чеський поет продовжував збирати літературні і фольклорні твори, — це лише частина матеріалів для майбутньої антології. Зібраний матеріал свідчить про широту замислів Челяковського [21]. Той фрагмент зібраного матеріалу, який зберігається у фонді Челяковського в Літературному архіві в Празі, відносно невеликий — 40 рукописних аркушів, але він має всі ознаки антологій, що були вже опубліковані Челяковським. Крім творів вже згаданих українських авторів, у фонді зберігаються переклади з П. Гулака-Артемовського. В рукописі є помітка, зроблена Челяковським про українського автора, — «професор історії в Харкові». Челяковський вибрав з поезії П. Гулака-Артемовського вірші «Рибалка», «До Пархома» («Парьоме! В щасті не брикай»), «Ода Горація», «Рибочка» («Рибка»). Крім творів П. Гулака-Артемовського, у фонді знаходяться твори М. Костомарова «Кінь»,

А. Метлинського «Козачая смерть», Л. Боровиковського «Молодиця». Є вірші і без зазначення автора. Це байки Є. Гребінки з його книги «Малороссийские приказки» (1834) — «Ячмінь», «Ведмежий суд», «Мірошник», «Ворона і Ягня», «Горобці та Вишня». Серед матеріалів знаходимо низку народних пісень «Ой вилетів сокіл...», «Як вийшла Ганна в Дунай по воду», «Посію я рожу, поставлю сторожу...» та ін. З заміток, зроблених рукою Челяковського, видно, що поет планував доповнити антологію матеріалами староукраїнської літератури XV—XVII ст.

З Україною в житті Челяковського пов'язаний епізод, який мало відомий біографам чеського поета. У празьких архівах автори цієї статті знайшли документи про те, що Челяковський планував переїхати у Львів і влаштуватися на роботу в університетську бібліотеку. Документи Челяковського прибули у Львів. На жаль, значна частина документів тих років, що знаходилися у львівських архівах, не збереглася внаслідок пожежі 1848 р.

«Українська» сторінка у житті та творчості Челяковського — не поодинокий факт його наукових та літературних зацікавлень. Це насамперед вияв громадянської позиції чеського поета, його симпатій до братніх слов'янських народів. Переклади і публікація творів українського фольклору і літератури, в яких яскраво відчуваються соціально-критичні тенденції, показують, що Челяковський до кінця життя залишався на демократичних позиціях і солідаризувався з боротьбою уярмлених слов'янських народів за соціальну і національну свободу. Тому не можна погодитися з думками деяких літературознавців про те, ніби у 40-х роках у світоглядних позиціях Челяковського наступив злам і поет відійшов від активних демократичних позицій 30-х років. «Українська» сторінка життя Челяковського спростовує ці думки.

Таким чином, активна діяльність Челяковського — перекладача і популяризатора українського фольклору і літератури — важлива віха українсько-чеських літературних і наукових взаємин першої половини XIX ст.

1. Гонтар П. П. Українсько-чеські літературні зв'язки XIX ст. К., 1956.
2. Кишкин Л. С. Чешско-русские литературные и культурно-исторические контакты. М., 1983.
3. Кишкин Л. С. Чешские и словацкие автографы И. И. Срезневского // Славянский архив. М., 1962.
4. Кишкин Л. С. Письма Ф. Л. Челяковского к И. И. Срезневскому // Славянский архив. М., 1963.
5. Мольнар М. Зустрічі культур. Братіслава; Пряшів, 1980.
6. Никольский С. В. Две эпохи чешской литературы. М., 1981.
7. Ровда К. И. Чехи и русские в их литературных взаимосвязях. Ленинград, 1968.
8. Франко І. Передмова до першого тому видання «Галицько-руські народні приповідки» // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1983. Т. 38.
9. Франко І. Нова чеська література і її розвій. Ярослав Врхліцький, його життя і творчість // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1981. Т. 31.
10. Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения. М., 1968.
11. Archiv hl. města Prahy. OS Praha—Nové město, pozustalostní řízení. 1852, fasc. 11. N 140.
12. Veřka J. Překlady uveřejněné v časopisech a sbornících v letech 1814—1944 // Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků. Praha, 1968.
13. Čelakovský F. L. Česká čítací kniha. 1. Praha, 1851; 2. Praha, 1852.
14. Čelakovský F. L. Česká čítací kniha. 3—4. Praha,

1852. 15. *Čelakovský F. L.* Dílo. Praha, 1949. Sv. 2. 16. Česká včela, 2. Praha. 1835. N 15. 17. *Dolanský J. F. L.* Čelakovský. Praha, 1952. 18. *Francev V. A.* Maloruské národní písně v pozostalosti J. Dobrovského // Národopisný věstník československý. 16. Praha. 1923. N 1—2. 19. *Horák J.* Drobné příspěvky národopisné. 111. // Národopisný věstník československý. 9. Praha. 1914. N 6. 20. Korespondence a zápisky F. L. Čelakovského. Praha, 1907—1939. Sv. 1—5. 21. Literární archiv Památníku národního písemnictví, Fond F. L. Čelakovského. 12(H)25. 22. Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků. Praha, 1968. 23. *Zapletal Fl.* Rusini a naši buditelé. Praha, 1921. 24. *Závodský A. F. L.* Čelakovský. Praha, 1982.

В статье раскрываются связи чешского поэта и ученого Ф. Л. Челяковского с украинскими литераторами. Исследуется его переводческая и популяризаторская деятельность по ознакомлению чешской общественности с украинским фольклором и литературой, приводятся неизвестные (архивные) сведения о его творчестве и взаимосвязях с украинской литературой.

Стаття надійшла до редколегії 12.07.86.

І. М. ТЕПЛЯКОВ, доц.,
Львівський університет

ТИПИ СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ КІЛЬКІСНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ЇХ ЗНАКОВА ФУНКЦІЯ У ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Визначення співвідношення між різними смисловими компонентами є важливим для встановлення типу семантичної структури ФО (фразеологічної одиниці) та її знакової функції в мові*. Залежно від переважання у семантиці ФО денотативного чи сигніфікативного аспекту, ми розрізняємо два основні типи фразеологічних значень: *денотативно-сигніфікативні* і *сигніфікативно-денотативні*. Денотативно-сигніфікативні типи значення ФО, крім передачі загального поняття, містять у семантиці деякі додаткові ознаки, які конкретизують і уточнюють наші знання про предмет або явище об'єктивної дійсності. Зворот *mít děti jako pišt'al u varhan*, крім понятійного компонента значення *багато дітей*, має додатковий денотативний компонент з *однаковою віковою різницею*, у зв'язку з чим ми отримуємо більш складну, об'ємну інформацію про дану множину. Сигніфікативно-денотативні типи значення не несуть додаткової інформації про предмет або явище, а відображають лише їх основну понятійну значущість. Вираз *mít děti jako máku* на відміну від згаданого звороту передає тільки інваріантне значення *багато*, тобто його основний понятійний зміст. Висунута думка про два різновиди фразеологічних значень перекликається з твердженням Г. А. Уфімцевої, яка, досліджуючи типи словесних знаків мови, пише: «Імена з денотативним і денотативно-сигніфікативним значенням ми відносимо до розряду імен, що називаються конкретною лексикою; слова з сигніфікативною і сигніфікативно-денотативною основою значення складають, на нашу думку, абстрактну лексику» [9, с. 104].

Отже, ФО, що належать до денотативно-сигніфікативного типу, відзначаються більш складною смисловою структурою, — вони включають у зміст, крім понятійного (квантитативного), ще й елементи якісного (квалітативного) значення. Фразеологізм *je tam lidí jako much* передає не лише кількісну ознаку поняття *багато людей*, а й характеризує цю сукупність людей якісно: *множина рухлива, гомінлива, спонтанна, що заважає*, чим, звичайно, досягається більша точність і конкретність в її зображенні. Внаслідок додаткових смислових елементів міра

---

* Про аспекти і фактори, що впливають на співвідношення цих аспектів у смисловій структурі фразеологізмів, див.: [7; 8].

фразеологічної абстракції у подібних виразів значно нижча, ніж у ФО сигніфікативно-денотативного типу, семантична структура яких помітно зближається зі структурою синонімічного нейтрального слова *багато*. Однак при цьому необхідно пам'ятати, що семантична структура ФО порівняно зі словом є більш складним утворенням, — воно завжди супроводжується конотативними компонентами значення у вигляді емоціонально-експресивного забарвлення, оцінності, стилістичної маркірованості і т. д. Оскільки конотативне значення — обов'язковий компонент змісту ФО, то структурно-семантичні відмінності між денотативно-сигніфікативним й сигніфікативно-денотативним типами зводяться до наявності або відсутності в їх семантиці додаткових якісних елементів денотативного аспекту значення. Таким чином, семантична структура ФО денотативно-сигніфікативного типу представлена таким набором смислових компонентів: квантитативним (кількісним), квалітативним (якісним) і конотативним значеннями, які у сукупності всебічно характеризують предмет або явище. Так, приблизна структурно-семантична схема фразеологізму *je tam lidí jako tušč* включатиме: квантитативне значення — *багато*; квалітативне значення — *множина сукупна, рухлива, спонтанна, голінлива*; конотативне значення, яке представлено експресивним елементом *дуже*, посилюючим понятійний і денотативний зміст ФО, і оцінним елементом *несхвальне* з точки зору суб'єкта, що знаходиться поза даною множиною; стилістичною маркірованістю *розмовне*.

Семантична структура ФО сигніфікативно-денотативного типу порівняно з денотативно-сигніфікативним характеризується більш простою структурною організацією. Оскільки її денотативне значення позбавлене додаткових якісних відтінків, а представлене лише елементарним смислом *високої міри*, така ФО містить менше число ознак предмета і для її семантики притаманний більш високий рівень фразеологічної абстракції. Так, зворот *je jich jako žab*, що має мінімальне число смислових компонентів, не конкретизує предмет (множину), а, внаслідок уявлення, що лежить в його основі, сприяє лише посиленню семи *дуже багато* й оцінки *зневажливе* понятійного змісту неозначено-великої кількості людей.

Структурно-семантичні особливості, що зумовлюють відповідний тип смислової організації ФО (її сигніфікативно-денотативний або денотативно-сигніфікативний типи), водночас визначають й її основну функціональну спрямованість. Фразеологізми, як відомо, своєю появою зобов'язані усній мові, про що свідчить їх переважно розмовно-побутовий характер і, як правило, зниженість експресивно-стилістичного забарвлення. Широко вживаючись у розмовній мові, тобто виконуючи в ній комунікативну функцію, фразеологізми служать головним чином двом цілям: інтенсифікації або конкретизації інформації про когось або щось. Виходячи зі зазначеного розуміння функціональної значущості ФО, ми ділимо всі кількісні фразеологізми,

залежно від виконуваної ними функції в мові на два основні різновиди: *інтенсифікуючі* й *конкретизуючі* звороти. Ускладнені ФО, семантика яких характеризується квалітативним значенням, виконують у мові конкретизуючу функцію. Такі ФО (денотативно-сигніфікативний тип) не тільки вказують на поняття й предмет думки (множину), а й, завдяки уявленню, містять у значенні додаткову якісну інформацію про дану множину (її просторову й часову протяжність, фізичний стан, місцеперебування елементів множини один відносно одного, її склад, характер поведінки тощо). Фразеологізм *je tam lidí až černo* передає не просто значення *дуже багато людей*, а *дуже багато людей, що тісно стоять один біля одного на великому відкритому просторі*. Семантика конкретизуючих ФО представлена всіма трьома аспектами їх смислової структури: *квантитативним*, *квалітативним* і *конотативним* компонентами значення. ФО, в семантичній структурі яких переважає сигніфікативний аспект (сигніфікативно-денотативний тип), здійснюють у мові інтенсифікуючу функцію. Фразеологізми *děti co dní do гока*, *peněz jako želez* не несуть додаткової інформації про предмет (множину), а виконують лише посилюючу функцію, тобто інтенсифікують кількісну (понятійну) інформацію про дану множину, передаючи поняття *дуже багато*. Не викликає сумніву припущення Т. З. Черданцевої про те, що в процесі функціонування мовного знака «за певних умов елементарний смисл «високої міри», властивий більшості фразеологізмів, стане головним у тому плані, що мотивація фразеологізму буде забута, і у мові він залишиться єдиним засобом виразу високої міри того чи іншого смислового змісту» [11, с. 10]. Справді, стертість чи забуття образу ФО послаблює її конкретизуючу (денотативну) функцію, отже, посилює інтенсифікуючу (сигніфікативну). Однак, на наш погляд, значна кількість фразеологізмів виконує у мові інтенсифікуючу функцію, тобто має смисл *високої міри* не лише з причини втрати ними мотивованості, а ще й тому, що з самого початку їх виникнення в мові цей смисл був закладений і визначений їх функціональними цілями посилення певного змісту. Головною функцією кількісних фразеологізмів *děti jako kořat*, *mít dluhů jako kvítí*, *mít peněz jako hadrů*, *mít plné ruce práce* та інших є інтенсифікація понятійного змісту (*дуже багато*) не через те, що втрачена мотивація перерахованих виразів, а тому, що образи, покладені в їх основу, «націлені» насамперед на виконання власне цієї (посилюючої), а не іншої (конкретизуючої) функції.

Серед кількісних ФО конкретизуючу функцію посідають, як правило, фразеологізми, що передають якісну різноманітність сукупної множини людей. До цього різновиду належать ФО *děti jako kuželek*, *děvčat jako buchet*, *lidí až černo*, *lidí jako mraku*, *lidí jako na jarmarku*, *lidí jako o posvícení*, *lidí jako písku mořského*, *lidí jako psu*, *lidí jako v mraveništi*, *lidí jako včel u česna*, *lidí že by jablko nepropadlo* та ін. Усі вони служать не лише для позначення неозначено-великої множини людей (*дуже*

багато), а й вказують на певні її диференціальні ознаки. Так, ФО lidí jako na jařmarku характеризує множинну як *рухливу, гоміливу*; lidí jako v mřaveništi — *метушливу, сум'ятливу*; lidí jako písku mořského — *величезну, необчисловану*; lidí jako o posvícení — *жваву, збуджену, що веселиться*; lidí jako psů — *непотрібну, некорисну*; lidí jako včel u česna — *скупчену, що штовхається*; lidí že by jablko perropadlo — вказує на *найвищу міру повноти, наповнення зацікавленими людьми якогось простору*; lidí jako mřaků — на *величезний простір, одночасно заповнений людьми* і т. д.

Фразеологізм відрізняються один від одного і деякими конотативними ознаками. Так, ФО lidí jako na jařmarku, lidí jako psů притаманна яскраво виражена негативна оцінка, яка характеризує множинну як неприємну з точки зору суб'єкта. Словосполучення děvčat jako buchet, навпаки, містить у своєму значенні ознаку схвальної оцінки, а ФО děti jako kuřelek, lidí jako o posvícení властивий стилістичний відтінок жартівливості і, на відміну від інших фразеологізмів, вони рідко вживані. Таким чином, усі згадані фразеологізми не лише означають велику кількість людей, але певним чином уточнюють поняття про неї, всебічно характеризують її, виконуючи тим самим конкретизуючу функцію. Вживання конкретизуючих ФО для позначення екстралінгвістичної сфери, пов'язаної з життям і діяльністю людини, не випадкове, а має регулярний характер. Воно зумовлене необхідністю якісної диференціації «людських множин», що відрізняються від інших значно більшою різноманітністю свого вияву.

Інтенсивність членування екстралінгвістичної сфери, пов'язаної з життям і діяльністю людини, водночас свідчить про вибірковий характер людського мислення. У тому, які явища й відношення дійсності усвідомлюються і дістають мовні вирази й які лишаються за межами свідомості — називання, виявляється одна важлива особливість людського пізнання — його селективний характер [1, с. 250]. Селективний характер мислення зумовлює цілеспрямованість у виборі образів, що формують цілісність значення фразеологізму і визначають його диференціальні семантичні відтінки. Найбільш доступним, апробованим мовним засобом створення образності, як відомо, є порівняння. Ідея порівняння закладена вже в самій природі фразеологізмів, у них вона отримує свій експліцитний (як у компаративних ФО) або імпліцитний (як в інших типах) вираз. Завдяки порівнянню, що втілено в ФО, фразеологізми, зокрема їх компаративні типи, є у певному смислі ідеальною мовною формою для передачі якісного змісту явища. Саме тому вчені й стверджують, що коли людина вперше знайшла слово *як*, вона піднялася на новий, вищий щабель у розвитку; це *як* (а від нього *якість*) було великою подією в історії людської свідомості [2, с. 8].

У процесі функціонування ФО трапляється, що яскравість образу, який становить основу фразеологізму, втрачається, у

зв'язку з чим він не створює попередньої картини, не діє на уяву з попередньою силою. Затемнення початкової образності часто-густо призводить до втрати конкретизуючої функції, виконаної раніше фразеологізмом у мові. В такому випадку фразеологізм переключається на виконання інтенсифікуючої функції, а його «повноцінне функціонування на цьому етапі забпечується вже не семантичним протиріччям між прямим і переносним планами, а протиріччям «роздільнооформленість: семантична цілісність...» [5, с. 22]. Вираз *lidí jako na Prašném mostě* у сучасного чеха вже не викликає конкретної уяви про старий критий, дуже курний міст, що колись з'єднував два береги Влтави, а сприймається лише як інтенсифікуючий зворот на позначення поняття *дуже багато людей*. Затемнення образної основи фразеологізму водночас послабляє його прагматичну значущість, оскільки усувається протиріччя між вихідним і актуальним значеннями. Отже, втрата внутрішньої форми призводить до спрощення семантичної структури фразеологізму, уподібнює його слову, внаслідок чого поняття збіднюється, стає менш інформативним. Спрощення семантичної структури конкретно проявляється у втраті додаткових семантичних ознак, пов'язаних з асоціаціями, що виникають на основі уявлень. Це, в свою чергу, зумовлює зменшення денотативної і конотативної цінності фразеологізму, отже, і його конкретизуючої функції.

Однак, як уже відзначалось, значна частина ФО здійснює у мові інтенсифікуючу функцію зовсім не з причини втрати ними образності, а тому, що їх виникнення було зумовлене саме виконанням такої функції. Це, насамперед, стосується ФО, які вживаються на позначення неозначено-великої кількості неживих предметів і абстрактних понять. До цього різновиду ми включаємо словосполучення *je toho až bůh brání*, *je toho jako hnoje*, *je toho na všechnu hromu*, *mít dlouhů jako kvítí*, *mít peněz jako hlínu*, *mít práce až hrůza* та ін. Ці ФО не містять у своїй семантиці додаткових, конкретизуючих ознак, а тільки завдяки наявності в них елементарного смислу *високої міри* сприяють інтенсифікації кількісного змісту поняття, що ними передається. Так, ФО *mít dlouhů jako kvítí* означає не просто *мати багато боргів*, а *дуже багато*; *mít peněz jako hlínu* — *мати дуже багато грошей*; *mít práce až hrůza* — *мати дуже багато роботи* тощо.

Ділення квантитативних фразеологізмів на два різновиди деякою мірою умовне, оскільки значна частина їх суміщує в собі конкретизуючу й інтенсифікуючу функції. Як якісні і кількісні значення діалектично взаємопов'язані і рідко зустрічаються у чистому вигляді, так конкретизуюча й інтенсифікуюча функції ФО часто переплітаються. Академік В. В. Виноградов у зв'язку з цим зазначав: «У групах кількісних прислівників спостерігається складна гама переходів від якісно-оцінного, іноді дуже емоційного і суб'єктивного розуміння міри і кількості до точного об'єктивного позначення міри і кількості...» [3, с. 307]. У цьому переплетінні знаходить також один зі своїх часткових виявів дифузність мовної системи, яка відображає

складність і взаємопроникнення явищ самої об'єктивної дійсності.

Найбільш виразно єдність якісного і кількісного значень і відповідно суміщення конкретизуючої та інтенсифікуючої функцій виявляється у компаративних ФО, основа порівняння яких виражена дієсловом або (рідше) дієприкметником. Так, ФО *hemžit se jako pravenci* означає *одночасно нескоординовано і у великій кількості рухатися*; *chodilo se tam jako do mlýna* — *безперервно і у великій кількості приходити*; *jsou tam patačkaní jako sardinky* — *тісно і у великій кількості знаходитись*; *množit se jako králici* — *швидко і у великій кількості розмножуватись*; *přibývá jich jako hub po dešti* — *швидко і у великій кількості збільшуватись*; *gozlézají se jako kobytku* — *широко, в усі сторони і у великій кількості розповзатись*; *válit se jako lavina* — *невпинно, безперестанку, широко масою і у великій кількості рухатись* і т. п. Цю семантико-функціональну бінарність подібних ФО подають звичайно і фразеологічні словники. Так, [10] зворот *печь как блины* пояснюється як *створювати що-небудь швидко і у великій кількості* (с. 320), зворот *как из рога изобилия* — як *у величезній кількості, невичерпно* (с. 389) і т. п. Особлива ускладненість смислової структури ФО цього типу створює додаткові труднощі при перекладі з однієї мови на іншу. Відтінки фразеологічної семантики не завжди враховуються укладачами двомовних словників. Так, у чесько-російському словнику [12], наприклад, порівняльний зворот *jsou tam patačkaní jako slanečci*, що містить у понятійному аспекті дві взаємозумовлені семи *дуже тісно* і *дуже багато*, перекладений аналогічним російським *их там, как сельдей в бочке* (с. 330) з експліцитно вираженою семою *дуже багато*. На наш погляд, тут був би більш доречний переклад *они (набились) там, как сельди в бочку* з провідною, актуалізованою семою *дуже тісно* і приглушеною семою *дуже багато*. Прагнення до однозначності — природня потреба кожної мови, але досягається вона в різних мовах неоднаково. Якщо у чеській мові актуалізація однієї з сем *дуже тісно* або *дуже багато* у звороті *jsou tam patačkaní jako slanečci* підтримується контекстом, тобто реалізується на рівні мовлення, то у російській мові ця однозначність виступає на системному рівні і вирішується шляхом виділення двох граматичних варіантів: *как сельдей в бочке* — з провідною семою *дуже багато* (передає міру кількості і відповідає на питання *скільки?*) і *как сельди в бочке* — з провідною семою *дуже тісно* (передає міру якості і відповідає на питання *як?*) *. Зрозуміло, і в цьому випадку, тобто при наявності у ФО варіантів, обидві семи, оскільки мають взаємозалежний характер, у будь-якому з варіантів присутні і висувуються

* ФСРЯ [10] зазначає один варіант цієї ФО: *как сельдей в бочке*. Навпаки, у словнику російської мови С. І. Ожегова [6] знаходимо вираз *как сельди в бочке*. Шкільний фразеологічний словник російської мови (укладач В. П. Жуков) [4] включає обидва варіанти, але без вказівки на їх семантичну диференціацію.

відповідно на передній план залежно від цілей комунікації, виконуючи, таким чином, посилюючу (*дуже багато*) і конкретизуючу (*дуже тісно*) функції.

Явище дифузності семантичних функцій можна спостерігати не лише у компаративних ФО, а й у інших типів на позначення великого скупчення людей. Так, фразеологізми *je tam hlava na hlavě, je tam jeden na druhém, lidí že by dratev neprovlekl, lidí že by muš peroklouzla* і т. д. не тільки означають дуже велику кількість людей, тобто інтенсифікують кількісну ознаку (*дуже багато*), а й характеризують дану множину як стиснену, тобто конкретизують її (*дуже тісно*).

Запропонований у статті поділ ФО залежно від їх функціональної значущості на інтенсифікуючі і конкретизуючі типи не претсндує на всеосяжний характер, а орієнтований, насамперед, на специфіку досліджуваного матеріалу, тобто ФО, що об'єднуються інваріантним значенням неозначено-великої множини. Виділені нами два основні різновиди кількісних ФО ґрунтуються на їх структурно-семантичних особливостях, зумовлених, у свою чергу, специфікою їх внутрішньої форми. Власне вона (внутрішня форма) визначає міру речовинного та експресивного у семантиці ФО. Але водночас ця класифікація відображає загальноновизнаний постулат про те, що абсолютна більшість ФО за своєю природою образна й експресивна. Однак міра образності та експресивності, як справедливо відзначають лінгвісти, у різних ФО неоднакова, у зв'язку з чим у одних ФО сильніше проявляється конкретизуючий характер спрямованості семантики (денотативно-сигніфікативний тип значення), а у інших, навпаки — інтенсифікуючий (сигніфікативно-денотативний тип значення).

1. Абаев В. И. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка // Лепинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970. 2. Боровой Л. Слово. М., 1961. 3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). 3-е изд., испр. М., 1986. 4. Жуков В. П. Школьный фразеологический словарь русского языка: Пособие для учащихся. М., 1980. 5. Мокиенко В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1976. 6. Словарь русского языка. Сост. С. И. Ожегов. 3-е изд. (Под общей ред. акад. С. П. Обнорского. М., 1953. 7. Теляков І. М. Структурно-семантичні особливості кількісних фразеологізмів сучасної чеської мови / Пробл. слов'янознавства. 1986. Вип. 33. 8. Теляков І. М. Денотативний і сигніфікативний аспекти значення у смислової структури кількісних фразеологізмів чеської мови / Пробл. слов'янознавства. 1987. Вип. 35. 9. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., 1974. 10. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. 2-е изд. М., 1968. 11. Черднечева Т. З. Язык и его образы (Очерки по итальянской фразеологии). М., 1977. 12. Чешско-русский словарь. В 2 т. / Под ред. Копецкого Л. В., Филиппа И., Лешки О. 2-е изд. М. Прага, 1976.

Рассматриваются денотативно-сигнификативные и сигнификативно-денотативные типы семантической структуры количественных фразеологизмов современного чешского языка. Устанавливается их основная функциональная нагрузка, направленная на интенсификацию и(или) конкретизацию обозначаемых понятий.

Стаття надійшла до редколегії 13.01.87

АНДРОНІМИ У БОЛГАРСЬКИХ СЕЛАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Іменування жінок за їх чоловіками, або андроніми, відомі усім слов'янам. У діловому стилі сучасних слов'янських мов їх уживання обмежене, але у живому мовленні ці неофіційні іменування досі активно використовуються для ідентифікації заміжніх жінок.

Модель іменування заміжньої жінки у формі прикметника з суфіксом -ованю/-сваню відома за давньоруськими пам'ятками. Ця модель має приклади і у новгородських берестяних грамотах XI—XV ст. [5, с. 143]. Українські андроніми знаходять відображення у писемних пам'ятках з XV—XVI ст., а в сучасний період в українській неофіційній антропонімічній системі андроніми належать до найбагатшого і найбільш уживаного розряду назв за родинністю і своцтвом [6, с. 158]. П. П. Чучка розрізняє більше десяти андронімічних моделей.

Подібний неофіційний тип іменування заміжньої жінки відомий і південним слов'янам. Поширений він у говірках на території Болгарії. Вказуючи, що основою деяких топонімів є андроніми (*Баба Велковица, Баба Ганьовица*), Йордан Заїмов наводить узяті з книги народжень Поїбреньської церкви (приблизно 1890 р.) приклади моделей іменування жінок за їх чоловіками: *Ганчовица, Гергьовица, Стоєница* та інші [2, с. 46]. Про деякі андронімічні моделі у сучасній болгарській мові повідомляє К. Вачкова [1, с. 46].

Серед багатьох національностей, які живуть на Україні, андроніми зустрічаються у гагаузів і болгар. С. С. Курогло вказує, що звичай іменування гагаузської жінки за чоловіком запозичений у сусідніх болгар [4, с. 184].

У болгарських селах Запорізької області (Андровці, Луначарському, Полоузівці, Софіївці, Троянах Бердянського району, Бановці, В'ячеславці та Преславі Приморського району) андроніми в іменуванні заміжньої жінки широко розповсюджені.

У болгарській мові ці іменування утворюються від особового чоловічого імені за допомогою суфікса -ица (-йца, -ца). При утворенні андроніма за допомогою суфікса -овица особове ім'я пройшло два ступеня: спочатку від особового імені утворювався присвійний прикметник з суфіксом ов-/ев: *Иван* > *Иванов*, *Митьо* > *Митев*, причому суфікс -ов-/ев тут не патронімічний, як у офіційних прізвищах (Петрџв — «син Петра»), а додає лише відтінок приналежності; потім до новоутвореного прикметника додається суфікс -ица, і утворюється народне іменування заміжньої жінки: *Иванџица, Митєвица* [1, с. 46].

У польових умовах нами зафіксовано більше трьохсот андронімів, з яких для аналізу відібрані (з урахуванням повторюваності) 286 антропонімічних одиниць. За походженням ці андро-

німи розподіляються на три групи: від особових чоловічих імен — 242, від прізвиськ — 24 та від прізвищ — 20 одиниць (відповідно 84,61, 8,39 і 6,99 процентів).

Найбільшу групу складають андроніми, утворені від 188 похідних * 62 чоловічих імен. Перший десяток найбільш уживаних на початку ХХ ст. особових чоловічих імен: *Іван, Георгій, Михайло, Степан, Дмитро* та інші дає основу майже половині андронімів (49,17%). Найбільша кількість андронімів утворена від першої п'ятірки імен — *Георгій, Михайло, Степан, Іван, Костянтин*. Похідні від цих імен лягли в основу лексичних рядків андронімів, що мають від 10 до 23 ланок. Так, від 16 похідних імені *Георгій* — *Гénко, Гénчо, Гéно, Гéню, Гéргі, Гьóргі, Гéшо, Гьóшко, Гьóшо, Гóнко, Гóчо, хрїшка***, *хрїшо, Йо́рго, Жóро, Юра* — утворені 23 форми андронімів: *Гéнкувца, Гéнувца, Гéнчувца, Гéнювца, Гéнюйца, Гéргювца, Гéргюйца, Гьóргевца, Гьóргевца, Гéшувца, Гéшуйца, Гьóшківца, Гьóшківца, Гóнківца, Гóчківца, хрїшківца, хрїшкуйца, хрїшувца, хрїшуйца, Йо́ргувца, Жóрувца, Юрувца*; від 13 похідних імені *Михайло* утворено 16 форм андронімів, від 12 похідних імен *Степан* та *Іван* — відповідно 15 і 14 форм андронімів, від 6 похідних імен *Дмитро* та *Костянтин* — по 10 форм андронімів.

У досліджуваному регіоні зафіксована група з 11 андронімів, характерних для усіх сіл: *Адрéвца, Васїлица, Димїтрица, Івáница, Ілїица, Миялица, Пáвлювца, Пётруйца, Степáница, Танáсица, Тóдорица*. 26 андронімів утворені від повних форм чоловічих імен, які співпадають з російськими: *Адрéвца, Богдáница, Вікторовица, Гаврїлица, Григóрица, Игнáтица* та інші. 10 андронімів утворені від повних болгарських чоловічих імен: *Алéксица, Васїлица, Димїтрица, Ілїица, Кустадїница, Манóйлица, Никóлица, Пётровица, Танáсица, Тóдорица*. Від особового імені *Іван* у селах виявлено 14 форм андронімів: 1) від повної форми особового імені: *Івáница, Иванóвца, Івáнца*; 2) від зменшувальної форми з м'яким приголосним [н'] перед закінченням -о: *Ивáнюйца* (<*Ивáньо*>); 3) від гіпокористичних основ: а) ванч- *Вáнчувца* (<*Вáнчо*>), ван'- *Вáнюйца* (<*Вáньо*>), ват'к- *Вáткувца* (<*Вáтько*>); б) йощч- *Йощчуйца* (<*Йощчо*>), йонт- *Йонтувца* (<*Йонтто*>), йон- *Йонувца* (<*Йоно*>); в) яч- *Ячуйца* (<*Ячо*>), яшк- *Яшківца* (<*Яшко*>); від грецької форми Яні з основами янч- *Янчовица* (<*Янчо*>), ян'- *Янюйца* (<*Яньо*>) (усі форми особових імен, крім *Іванньо*, зафіксовані у словнику С. Ілчева [3, с. 28]).

Особливість андронімів болгар на території України — наявність імен-підстановок (про що пише В. О. Колесник [17, с. 86, 154]) — відображена і у андронімах. Так, андроніми від повного особового імені *Степан* утворені від імен-підстановок

* Термін «похідний» прийнятий нами умовно, тому що у деяких особових імен болгар України в якості похідних функціонують імена-підстановки, апр., *Степан* — *Станко, Стойчо, Стоян* та ін.

** Буквою *h* позначаємо фарингальний [γ].

Панко, Пánчо, Пáньо, Пénко, Пётко, Стánко, Стойчо, Стоян, Шóнко: Пánкувица, Пánчувица, Пánюйца, Пénкувица, Пёткувица, Стánкувица, Стойчувица, Стояница, Шóнкувица. Він імен-підстановок утворені андроніми *Великуйца* (<Васіль), *Недялица* (<Микіта), *Жёлвца, Желязкувица, Джёнкувица* (<Захáрий), *Крзстюйца* (<Христофóр) та інші. Відіменні андроніми у переважній більшості утворені від похідних чоловічого імені — 169 андронімів, тобто 69,83%. Це в основному болгарських народні імена, але зустрічаються і андроніми, утворені під впливом російсько-української антропонімічної системи: *хрішувица* (<хріша<Геóргій), *Льóловица* (<Льóва<Лéв), *Тóлювица, Тóлюйца* (<Тóлю<Тóля<Анатóлій), *Фéдювца, Фéдюйца* (<Фéдю<Фéдя<Фéдір); від зменшувальних форм особового імені: *Ілюшкувица* (<Ілюшка<Ілюша<Ілья), *Тóличкувица* (<Тóличек<Тóля<Анатóлій); від пейоративних особових імен: *Льóнькуйца* (<Льóнька<Льóня<Леонід), *Сéнькуйца* (<Сéнка<Сéня<Олексáндр); від особових зменшувальних форм: *Льóдкувица* (<Льóдка<Леонід) тощо. Таких андронімів 41, тобто 16,94% усіх відіменних.

У цій групі андронімів можна виділити варіанти: словотворчі — *Гéргювица-Гéргювца-Гéргюйца, Кóлювица-Кóлювца-Кóлюйца-Кóлювца, Никóлица-Никóлца*, акцентологічні — *Манóйлица-Манóййлица, Пáвловица-Павлвйца* та фонетичні — *Богдánца-Бондánца, Илйица-Хилййца, Илйица-Філипица.*

Своєрідність андронімів болгарських сіл Запорізької області обумовлена і територіально: у селах району функціонує визначений репертуар форм чоловічих імен і відповідних їм андронімів. Наприклад, з 23 форм андронімів від імені *Георгій* у Бердянському районі вживаються *Гёнкувица, Гéргювица, Гёнюйца, Гьóргєвца, Гьóргєвца*, у Приморському — *Гьóшувица, Гьóшкүйца, Гьонкувица, Гьóчувица, хрішувица, хрішкүйца*. Спостерігається диференціація форм андронімів в окремих селах району. У Бердянському районі в с. Софіївка поширені форми *Гéшувца, Гéшуйца*, в с. Полоузівка — *Йóргувца*, в с. Луначарському — *Гьóргєвца*, в с. Андрівка — *Гёнкувица, Гёнюйца*.

При функціонуванні андронімів усіх трьох груп (від імен, прізвищ і прізвиськ) спостерігається велика різноманітність структурних типів. Це одночленні, двочленні і багаточленні структури, які включають андронім.

Серед одночленних можна виділити три підгрупи: 1) від особових імен та їх дериватів (*Арсéница, Вánчувица, Гéшуйца, Стánкувица*); 2) від прізвищ (*Дьóловица, Данилючка, Кáлиха, Куцевлячка*); 3) від індивідуального або сімейно-родового прізвиська чоловіка: (*Алтёнкувица, Гирджйчка, Кудкудáчуйца, Пўкалица, Хрэнуйца, Чорбаджййка*).

Найбільш численною у структурному плані є група двочленних моделей: тут розрізняємо дев'ять підгруп:

1) від особового імені діда з суф. -ов, -ев, -ин + андронім: *Вáськува Гéргювца, Лáмбува Лéчуйца, Максймувата Васйлица, Стáмува Недялица, Мйтруйца Рўсева, Пёнкувта Пáвлювица;*

2) від особового імені свекра з суф. -ов, -ев, -ин+андронім: *Алєксица Тудурикувта, Бянува Борізица, Васькува Райчувица, Давідува Никблица, Демірува Дікуйца, Милєєва Пєтруйца, Сазкувата Гонкувица;*

3) від прізвища чоловіка+андронім: *Владува Іваніца (<Владов), Ілїица Урлувта (<Урлов), Кралева Дьбловица (<Кралева), Манойлувта Фєдювца (<Манойлов), Сазувца Дойнова (<Дойнов), Цєкова Ташуйца (<Цєков);*

4) від дівочого прізвища жінки з суф. -ов, -ев+андронім: *Божковува Іваніца (<Божкова), Костюйца Мармазувта (<Мармаз);*

5) від прізвиська+андронім:

а) родинне прізвисько чоловіка+андронім: *Беженарева Гьоргевица (<Беженареви), Крандзува Мїшуйца (<Крандзуви), Курумбашува Володюйца (<Курумбашуви), Сашувица Пєєва (<Пєєви), Царева Ілїица (<Цареви);* б) індивідуальне прізвисько чоловіка+андронім: *Дєбєл Пєтровица, Іваніца Ругувачка, Кумата Васілиця, Мбнчувица Дьлгата;* в) індивідуальне прізвисько жінки+андронім: *Бяла Танасица, Іваніца Рїска, Свинята Кирилїца;*

6) андронім+особове ім'я жінки: *Аврамица Вілья, Йова Мїткуйца, Мїтювца Тудора, Марїйка Маймїниха, Рая Кисаїца, Пóлозица Рая;*

7) особове ім'я свекрухи з суф. -ин+андронім: *Сóфкина Гєнувица;*

8) андронім свекрухи з суф. ин+андронім: *Джєнюйчинта Тóдорица, Нїкуйчина Силóница, Пєткуйчина Пєтюйца, Якїмчина Сашувица;*

9) андронім свекрухи з суф. -ин+особове ім'я жінки: *Гаврїльчина Вілья, Мїшкуйчина Ана, Райчунчина Вілья.*

Тричленні моделі розподіляються на шість підгруп:

1) особове ім'я діда (діда чоловіка) (можливо з суф. -ов, -ев)+особове ім'я свекра з суф. -ов, -ев+андронім: *Владува Стуйнува Мїтруйца, Дєнюв Пєтрува Тóдорица, Дїму Іванува Іваніца, Дїнкув Тóдорова Кóстювица, Кїру Іванува Пантелїица, Лалко Миялува Павлóвица, Танас Джєнкувата Сашкуйца, Танасица Танас Джєнкувата;*

2) усічене прізвище+особове ім'я прадїда з суф. -ов, -ев+андронім: *Кисєй Дїнкува Кóлюйца, Кисєй Тóдорова Іваніца;*

3) прізвисько+особове ім'я прадїда з суф. -ов, -ев+андронім: *Гульям Гюргякува Пєтруйца, Васіль Кувачувта Іваніца, Кувач Кїркува Тóдорица, Урїму Стуйнува Триуница, Аджї Васїлева Мефодювица, Маню Аджїєва Іваніца;*

4) загальна назва (термін родинності)+особове ім'я жінки+андронім: *баба Лєна Никиташїха;*

5) родинне прізвисько чоловіка+особове ім'я свекра з суф. -ов, -ев+андронім: *Бабаджóкува Пєтрува Дамїница;*

6) загальна назва (термін родинності)+особове ім'я свекра+андронім: *дяду(в)а Трїуну(в)а Семьóница.*

Чотиричленні моделі іменування заміжньої жінки зустрічаються рідше. Тут виділяються дві підгрупи: 1) особове ім'я прадида + особове ім'я діда + особове ім'я свекра з суф. -ов, -ев + андронім: *Кірув Іва́нув Пантелеевата Стьобкувица, Пальчув Мюньюва Мйтрува Стьобкувица, Скарлатув Мйтрув Володюва Володюйца, Тодор Іва́н Нёнувта Тодорица*; 2) особове ім'я діда з суф. -ов + особове ім'я свекра з суф. -ов, -ев + термін родинності + андронім: *Кяньшув Пявлюва бїлка́та Васи́лица*.

Двочленні і багаточленні моделі іменування заміжніх жінок були широко розповсюджені в Болгарії в минулому. Й. Заїмов вказує на двочленні моделі, які включають андронім і прізвище: *Добревица Горчова, Стоєница Караникколова*, а також тричленні, які включають і особове ім'я жінки: *Гёна Пётковица Уливёрова, Пётра Станьовица Котларска, Га́на Нёновица Дблджова* та інші [2, с. 46]. Фактичний матеріал, зібраний у польових умовах болгарських сіл Запорізької області, підтверджує архайчність названого виду антропонімів, стійкість у часі різноманітних структурних андронімічних моделей.

Одночленна модель іменування заміжньої жінки вживається під час називання жінок одного віку, при звертанні свекра або свекрухи до невістки. При іменуванні молодшими родичами старших функціонує двочленна модель, першим компонентом якої є термін родинності: вуйна, буля, чина, чинка, учинайка, баба, тьотя; *вїйна Тодорица, чїнка Іва́ница, бїля Дьбмовица, ба́ба Тащуйца*. Треба відзначити, що в радянський час, особливо післявоєнний, посилюється тенденція до іменування заміжньої жінки за іменем: *чїнка Милана, бїля Васи́ла, тьб́тя Мару́ся*, що відображає загальну тенденцію до уніфікації іменувань.

Серед двочлених моделей відокремлюються останні три підгрупи, що включають присвійний прикметник від імені чи андроніма свекрухи. Ці моделі функціонують при іменуванні жінки, яка втратила чоловіка і живе зі свекрухою.

Складові компоненти багаточлених моделей виявляють чоловічі імена, які вже не функціонують навіть в усному мовленні. Одні з цих імен виступають в скорочених народних формах — *Бяно, Мільо, Ніко, Стамо*; другі — в формі зменшувальних народних з суфіксом -к: *Джёнко, Жёлко, Желязко, Лалко*, треті — з суфіксом -ан: *Петра́н* або грецьким суфіксом -ак(и): *Гюргя́к*, четверті — з тюркським коренем *Демір* («залізо»). Але навіть цей невеличкий перелік чоловічих імен відображає закономірність існування болгарських особових імен в іншомовному оточенні: в усному мовленні функціонують форми імен, які зберігають деякою мірою зв'язок з офіційним іменем: *Ніко і Нікола́й (Нікодім), Гюргя́к і Гебргій, Петра́н і Пётро*; імена, які втратили цей зв'язок, продовжують жити у компонентах багаточлених іменувань — вуличних прізвиськах, родових прізвиськах і под. Отже, багаточленні моделі існування заміжніх жінок допомагають реконструювати втрачені елементи колишнього антропонімічного фонду болгарських поселенців — елементи, що збереглися опосередковано лише в усному мовленні.

Андронім був обов'язковим для болгарської жінки, навіть якщо вона виходила заміж двічі. Так, С. І. Смаковську (1912 р. народження) за першим чоловіком і його родинним прізвиськом називали *Стáмува Танáсіца*, за другим чоловіком — *Простя́кува Алéксіца*. Жінок іншої національності, які вийшли заміж за болгарина і довгий час проживали у селі, теж іменують за андронімом. Наприклад, українку Н. І. Проданову (1923) в с. Бановка називають *Гéнчува Ві́кторовіца*, росіянку Кісса В. С. (1912) в с. Луначарському — *Пéтенькува Пéтруйца* або *Пéтенькува Васи́ла*. Для ідентифікації жінки часто вживалися декілька іменувань. Наприклад, К. О. Урлова (1913) з с. Луначарського це: *Тудура́шкуйца*, *Тудура́шкінта Тóдоріца*, *Танóюва Тóдоріца*.

Коли в дореволюційний час під спільною стріхою жили декілька жонатих синів, невістки називали одна одну за андронімом, а свекруха свято берегла народні антропонімічні традиції. У наш час спостерігається варіантність в іменуванні заміжньої жінки. З одного боку, свекрухи 70—80-річного віку шанують народну традицію і навіть тепер, у вісімдесяті роки нашого століття, називають невісток за допомогою андроніма. Мати чотирьох синів З. П. Пейчева (1911) з с. В'ячеславка розповідає про подарунки до 8 Березня; *«Пéтруйца ми пудари но́чна рубашка, Тóлювица ми пудари рокла, Жóрувица ми пудари чурапи, а Ива́ни́ца — шалче кашми́рче»*.

З другого боку, у свекрух молодшого віку спостерігаються зміни у формах звертання до невістки. Р. А. Вельчеву (1936) з с. В'ячеславка свекруха називає та *«бу́лка»*, то *«Кóлювица»*, а також особовим іменем — *Ра́я*, а молодші родичі називають *«тáбтя Ра́я»*. Заміжні жінки народження 30-х років називають одна одну вже ім'ям, невістки в родині — теж ім'ям, тільки старшу з них — за терміном родинності, але без андроніма — *«бу́ля»*, старша невістка називає молодших по імені. Звертаючись до тітки, племінниця називає її терміном родинності — *«бу́ля»*, *«у́йна»*, *«чїна»*; якщо в діалозі беруть участь росіяни — *«у́йна Ва́ля»*, *«чїна Ю́ля»*, *«бу́ля Па́ша»*; якщо тітка росіянка — *«тáбтя Ва́ля»*, *«тáбтя Ю́ля»*; якщо ж племінниця розповідає про свою тітку третім особам, то, незалежно від національності тітки, іменує її *«у́йна Тóдоріца»*, *«чїнка Васи́лица»*, *«бу́ля Мішу́вица»*.

У післявоєнний період нові андроніми утворюються рідше, частіше всього замінюються іменуванням заміжньої жінки за її ім'ям, за ім'ям та по-батькові, за ім'ям, по-батькові та прізвищем, за прізвищем та ім'ям тощо. М. К. Дакову (1922) в с. Адровка старі люди називають *«бу́лка Пéтрувца»*, молоді — *«тáбтя Мару́ся»*, треті особи звать її *«Кондра́тува Марі́я»*. Керівних працівників правління колгоспу, партійних і радянських працівників, сільську інтелігенцію називають на селі тільки по імені і по-батькові. Молоде покоління називає себе по імені, прізвищу та імені, третіх осіб називають «по-вуличному», за прізвиськами. Іменування заміжньої жінки за іменем чоловіка у бол-

гарській народній формі (з суфіксом -ица) молодими жінками сприймається як жарт, як застаріле, смішне, «старорежимне».

Таким чином, неофіційне іменування заміжніх жінок у болгарських селах Запорізької області здійснюється за допомогою народної моделі називання жінки за найбільш ходовим іменем чоловіка. В усному мовленні болгарських жителів досліджуваного регіону ця модель збереглася і широко розповсюджена, незважаючи на тривалий відрив від метрополії і острівне розташування по відношенню до основної маси болгарських поселенців, які проживають в Одеській області України і в Молдавії.

У мові болгарських поселенців функціонують андроніми, утворені від особових імен, прізвищ і прізвиськ. Андроніми є обов'язковими компонентами двочлених, тричлених або чотиричлених моделей іменування заміжніх жінок. Серед одночлених структур найбільшою є група відіменних андронімів, 75% яких утворені від народних болгарських імен. Лексичні ряди андронімів — дериватів одного особового імені — складаються з 2—23 ланок. Відіменні андроніми через частоту вживання самих імен повторюються (у кожному селі є декілька Іваниць, Василиць, Колювиць). Тому питання ідентифікації особи вирішуються, по-перше, за допомогою дериватів особового імені, по-друге, за рахунок першого (перших) компонента (компонентів) двочлених і багаточлених моделей іменування заміжньої жінки (*Стóйкува Іва́ница, Таба́кувта Іва́ница, Іва́ница Ругува́чка, Іва́ница Рўска, Дїму Іва́нува Іва́ница, Кисей Тóдорова Іва́ница, Васіль Кувáчувта Іва́ница...*).

Структурні моделі іменування заміжніх жінок за ім'ям чоловіка відзначаються, з одного боку, великою архаїчністю (особливо ті, що вказують на зв'язок з предками); з другого боку, — великою змінністю і різноманітністю моделей, наявністю у них не тільки патронімів, пропатронімів, пропропатронімів, матронімів, але й прізвиськ, вуличних іменувань та прізвищ.

Вплив російської та української антропонімічних систем виявляється на лексичному, словотвірному і фонетичному рівнях, найбільш поширеною є модель з суфіксом -ица (-йца, -ца), тенденцію до більшої продуктивності виявляють моделі з суфіксом -иха, -ка.

Уживання андронімів в усному мовленні виявляє функціонування постійних моделей ідентифікації особи. Поновлення структурних моделей здійснюється за рахунок заміни окремих їх компонентів прізвищами, прізвиськами, особовими іменами. Посилюється тенденція до заміни андронімів особовим ім'ям жінки.

1. *Вачкова Кина*. Народен модел за презимена на жени в с. Шипково, Троянско // Български език. Год. XXVII. Кн. 1. София, 1977. 2. *Займов Йордан*. Местните имена в Панагурско. София, 1977. 3. *Илчев Стефан*. Речник на личните и фамилни имена у българите. София, 1969. 4. *Курогло С. С.* Личные имена у гагаузов // Историческая ономастика. М., 1977. 5. *Подольская Н. В.* Ономастикон новгородских берестяных грамот XI—XV вв. Actes du XI-e congres international des sciences onomastiques. Sofia, 28. VI—4. VII.

1972. Т. 2. Sofia, 1975, S. 141—146. 6. Чучка П. П. Украинские андронимы на славянском фоне // Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980.

В статье рассматриваются андронимы, функционирующие в устной речи жителей болгарских сел Запорожской области Украины. Дается их классификация, анализ словообразовательных типов, варианты, выявляются модели именованния женщины по мужу. Особое внимание уделяется функционированию андронимических модслей в условиях русско-украинской языковой среды.

Стаття надійшла до редколегії 12.07.85

*М. О. ЯРМОЛЮК, асист.,
Ф. С. БАЦЕВИЧ, доц.,
Львівський університет*

ДІЕСЛІВНА МЕТОНІМІЯ В СУЧАСНІЙ БОЛГАРСЬКІЙ МОВІ (функціонально-типологічний аспект)

Під метонімією в лінгвістичній літературі розуміється троп, суть якого полягає в переносі найменування з одного предмета на інший в результаті асоціацій по часовій чи просторовій суміжності, а також за кількісною ознакою — позначенню предмета за його частиною або частини за цілим [2, с. 142—144; 3, с. 234; 6, с. 176; 12, с. 439—440]. В останньому випадку інколи говорять про особливий вид переносу — синекдоху. В той же час метонімія разом з метафорою та функціональним переносом визнається універсальним способом переосмислення, процесом, який формує внутрішні словні парадигматичні зв'язки [21, с. 104] і, як правило, трактується як виняткове семантичне явище, що не спирається на семантичні зв'язки слів [4, с. 65—66].

У працях з семасіології та стилістики метонімічні переноси розглядаються переважно в іменниках, тобто в сфері предметного (ідентифікуючого) типу значення [див. напр.: 1; 8; 11]. Виділення, окрім предметної метонімії, метонімії ознаки [13, с. 112] дає можливість стверджувати про наявність цього процесу в сфері ознакового типу значення, до якого належить і дієслово. Проте спеціальних досліджень, присвячених вивченню специфіки метонімії в болгарському мовознавстві, немає.

Мета цієї статті — провести функціонально-типологічний аналіз дієслівної метонімії на матеріалі сучасної болгарської мови в плані вивчення механізмів протікання названого процесу (функціональний аспект) та виявлення парадигматичних класів на рівні лексико-семантичних груп (ЛСГ), що найбільш активно піддаються метонімізації в мові (типологічний аспект).

Згідно з вербоцентричною теорією речення (висловлювання) дієслово виступає основою останнього, формує його предикативний центр, несе найбільше смислове навантаження, роздає пев-

ні «ролі» персонажам «драми», яка розігрується в реченні [22, с. 103]. Дієслово фіксує та закріплює в своїй семантиці найрізноманітніші ракурси зв'язків дієслівної дії з її учасниками та обставинами протікання. Тому значення дієслів «ускладнене цілим рядом семантичних ознак, що виражають спосіб протікання дії, модальні та експресивні нашарування» [19, с. 69—70].

У реалізації дії, вираженої дієслівною лексемою, а також в самій структурі дієслова особливу роль відіграють ознаки, які передають характер протікання дії. Вони служать основою метонімічного використання дієслів у мовленні, причому в цьому процесі синтагматичні фактори виходять на перший план.

Як відомо, в об'єктивній дійсності певні види дії, процеси та стану можуть супроводжуватись суміжними явищами звукового, зорового та іншого характеру, викликаючи в об'єкта відповідні відчуття. Так, рух людини, тварини чи механізму інколи супроводжують різноманітні звуки, що в мові передаються двома способами: 1) за допомогою спеціальних слів та словосполучень, які відносяться до дієслова — носія головної дії, та 2) самою лексемою.

Перший випадок демонструють приклади: *В края на нашия общ живот тя стана доста словоохотлива — бърбореше за цветя, за дървета, за витрините по улицата, за пълническите бюра, за самолетите, които преминаваха с трясък над града* [5, с. 35]; *Беше съвсем сам върху парчето лед, за което още не знаеше, че се нарича айсберг — по-бяло от крилете на птиците, които прелитаха без шумно в ледената синева на небето* [5, с. 124].

В наведених прикладах суміжні ознаки (звукові) основної дії (руху) виражаються поза дієслівною лексемою, підкримуючись лінійною (формальною) та смисловою (лексична сполучуваність) суміжністю дієслова з словами безпосереднього місцезнаходження в реченні.

Проте, як вже зазначалось, суміжна ознака основної дії в мові може передаватися окремою лексемою, в структурі значення якої вона виходить на перший план. Наприклад: *...вагоните зачукаха по железния мост над реката* [17, с. 67], тобто «поїхали зі стуком»; *...коњат сам потропваше погребалния си марш по дървената рампа и изчезваше във вагона* [10, с. 37], тобто «пішов, вистукуючи копитами».

Обставинна сполучуваність виділених дієслів (*зачукаха по мост*, *потропваше по рампата*) дає змогу кваліфікувати їх як дієслова руху, а не дієслова звучання, точніше, як дієслова з актуалізованою архіксемою руху на фоні диференційних сем звучання. Інакше кажучи, з семасіологічної точки зору при метонімічних переходах даного типу в семантичній структурі слова з'являється нова архісема, а попередня перетворюється в диференційну сему. З ономасіологічної точки зору метонімія — це заміна одного слова іншим, яке знаходиться з першим в синтагматичному зв'язку [9, с. 64].

Розглянутий тип метонімічного вживання дієслів можна назвати об'єктною метонімією.

З ономасіологічної точки зору в сфері болгарської дієслівної лексики найбільшу схильність до метонімічних змін зазначеного типу проявляють дієслова руху, актуалізуючи суміжні звукові характеристики основного процесу. Наприклад: *Втора та световна война откѝтяваше на запад...* [14, с. 25], тобто «відкочувалась з гуркотом»; *Бутилката издрѝнча глухо на дѝрвения под и, слава богу, не се счупи, тѝмното стѝкло беше дебело* [20, с. 99], тобто «впала, загримівши»; *...конете са се сгромоляса ли в бездната...* [16, с. 35], тобто «рухнули з шумом».

За подібною моделлю дієслова руху можуть замінятись дієсловами, в семантичній структурі яких актуалізовані ознаки зорового сприйняття, що супроводжують рух об'єкта по відношенню до суб'єкта. Наприклад: *Бездната на спокойно, плитко море, кѝдето проблясват чайките...* [16, с. 35], тобто «пролітають, виблискуючи»; *...там майка му переше и бухалка равномерно проблясваше на лятното слѝнце* [17, с. 63], тобто «піднімався та опускався, виблискуючи».

Підтримуючи ономасіологічну точку зору, необхідно відмітити досить регулярні метонімічні зміни дієслів фізичної дії та процесу дієсловами на означення різноманітних звукових та інших явищ. Наприклад: *В ранната сутрин площадѝт пред хотела се изпѝлни с хората от продукцията, загѝрмяха мотори, актьорите се качаха на малкия автобус* [17, с. 41], тобто «почали працювати з шумом»; *...през отворенія прозорец влезе пара от маневрирация локомотив, който пухтеше на сѝседната линия* [17, с. 67], тобто «працював з пихтінням»; *...златна писалка да зашари по тефтера* [10, с. 36—37], тобто, «почала рухатись, мережачи блокнот буквами».

Доволі активними та регулярними є випадки метонімічної заміни дієслів мовлення при вводі прямої мови дієсловами, які характеризують процес мовлення в різноманітних аспектах.

Частіше всього дієслова, які вводять пряму мову, метонімічно заміняються дієсловами на означення психологічного стану мовця, способу вислову, положення мовця в просторі тощо, а також словами і словосполученнями, які означають паралінгвістичні засоби: міміку та жести. Вказані засоби при метонімічному їх вживанні для вводу прямої мови набувають архисему «мовлення». Наприклад: — *Ей че стипца! сѝрдеше се другарят* [15, с. 232], тобто «сказав, розсердившись»; — *Каква бариера! — трепнах аз* [5, с. 45], тобто «сказав, здригнувшись»; *Защо не! — кимна ше фѝт — Плати си и го вдигај* [15, с. 193], тобто «сказав, кивнувши»; — *Обици приказки! — ще се намрѝциши ти* [15, с. 400], тобто «скажеш, зморщившись»; *Всичко мое е хубаво! — засмях се аз* [5, с. 32], тобто «сказав, засміявшись»; *(Нако): — Бѝрзай, че ще изтервем*

другаря Папазов! — *смигна ти тарикатски* [7, с. 74], тобто «сказав, підморгнувши».

Таким чином, метонімія з точки зору результату — це «втягання будь-якої якості з вже сприйнятого мовою відбиття дійсності внаслідок його суміжності з якістю нового означуваного та вибір йому імені, яке відбиває своєю семантикою цю суміжність» [18, с. 210]. В болгарській мові, як, зрештою, і в інших слов'янських мовах, вона характерна не лише для ідентифікуючого (предметного) типу значення, а й для предикатного (ознакового), куди належить дієслово. В сфері дієслівної лексики метонімія постає не як винятково семантичний, а як семантико-синтаксичний процес, що спирається на синтагматичні зв'язки дієслів у реченні. Останнє детермінується специфікою дієслова, більшою мірою синтагматично організованого, ніж повнозначні слова інших лексико-граматичних розрядів.

В болгарській мові найбільш активними бувають метонімічні зміни, пов'язані з виходом суміжної обставинної ознаки на предикатні позиції. При цьому відбуваються значні зміни, пов'язані з перегрупованням сем. Найбільшу схильність до метонімічних змін об'єктного характеру виявляють ЛСГ дієслів руху, фізичної дії, зорового та слухового сприйняття, мовлення тощо.

1. *Андрейчин Л.* За ролята на метонимията в структурата на лексиката (Из лексикографския ми бележник) // *Известия на Института за български език* 1962. Кн. 8. 2. *Арутюнова Н. Д.* Метонимия // *Русский язык. Энциклопедия*. М., 1979. 3. *Ахмачова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 4. *Берегоская Э. М.* Проблемы исследования звязки как риторической фигуры / *Вопр. языкознания*. 1985. № 5. 5. *Вежинов П.* Избрани произведения в четири тома. София, 1984. Т. 2. 6. *Георгиев Вл., Дуриданов Ив.* Езикознание. София, 1959. 7. *Дамянов Д. П.* Таванът. Почти роман. София, 1983. 8. *Ефремов Л. П.* Метонимические названия человека названиями носильных вещей // *Изв. АН КазССР, сер. обществ.* 1967. № 1. 9. *Журавлев А. Ф.* Технические возможности русского языка в области предметной номинации // *Способы номинации в современном русском языке*. М., 1982. 10. *Костърхун Ян.* Дядо и внук // *ЛИК*. 1986. № 34. 11. *Легурска П.* Някои типове редовна метонимия при названията на предмети (върху материал от руски и български език // *Съпоставително езикознание*. 1985. № 5. 12. *Ницолов Л., Георгиев Л., Джамбазин Х., Спасов С.* Речник на литературните термини. София, 1980. 13. *Некрасова Е. А.* Метонимический перенос в связи с некоторыми проблемами лингвистической поэтики / *Слово в русской советской поэзии*. М., 1975. 14. *Радичков Й.* Изпаднали от каруцата на бога. София, 1984. 15. *Райнов Б.* Пътуване в делника. София, 1932. 16. *Сеферис Й.* Делфи // *ЛИК*. 1986. № 13. 17. *Стратиев С.* Диви пчели. Повесть / *Септември*. 1977. № 10. 18. *Телия В. Н.* Вторичная номинация и ее виды // *Языковая номинация*. М., 1977. 19. *Уфимцева А. А.* Лексическая номинация (первичная нейтральная) // *Языковая номинация*. М., 1977. 20. *Фучеджиев Д.* Зелената трева на пустинята // *Септември*. 1977. № 7. 21. *Шмелев Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. 22. *Tesnière L.* *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, 1959.

Рассматривается один из активных речевых процессов в современном болгарском языке — метонимические употребления в сфере глагольной лексики. Указанный процесс носит лексико-синтаксический характер и затрагивает лексико-синтаксические группы глаголов движения, физического действия, зрительного и слухового восприятия, а также речи.

Стаття надійшла до редколегії 11.08.86

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧЕСЬКО-ІНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ У ГАЛУЗІ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ

Основи історичного вивчення словникового складу означає виявлення загальних закономірностей розвитку і функціонування всієї різноманітності лексичних одиниць, встановлення різних зв'язків усередині лексичної системи, коли зміна однієї з її ланок спричиняє зміну інших. При цьому синхронний опис лексики слід розглядати лише як своєрідну вступну частину, що доповнює діахронний опис як основу історичних лексикографічних досліджень, тому що «систематичне вивчення лексики мови не може не бути просякнуте історизмом, який знімає метафізичне протиставлення синхронії і діахронії» [5, с. 20]. Кожний окремо взятий стан лексики — це лише момент у ланцюгу його безперервних змін. У кожному з таких історичних моментів містяться відображення попередніх змін. При високому ступені рухомості і змінності будь-якого словника одноментний синхронний зріз дає, як правило, ілюзорну картину різних площин у лексичній системі. Будучи довільно вихопленою з історичного контексту, лексика важко піддається систематичному розглядові. Лише історичний підхід до вивчення лексики відкриває надійний шлях до в'яснення становлення її системності, внутрішніх закономірностей розвитку, зовнішніх факторів, що допомагають встановити ці закономірності. У процесі історичного розгляду лексики стає очевидним зв'язок окремих елементів, взаємозв'язок внутрішньомовних і соціальних факторів, коли одні зміни спричиняють інші. Вплив зовнішніх, соціальних факторів позначається передусім на русі словника як сукупності безпосередньо значущих окремих елементів. Цей рух починається з появи нових для даної мови слів, викликані потреби номінації, зрушеннями в розумінні і сприйманні вже відомих явищ. При цьому те, що початково складається як нове вираження певного смислу, доступне лише для певного кола осіб, відтак стає загальним надбанням, набуває широкого значення, входить як необхідна ланка до лексичного складу однієї мови, переходячи з неї в разі потреби до інших мов.

Зовнішні фактори, крім того, виявляють також величезний вплив і на перебудову в середині словникового складу. Зміни в мові пов'язуються зі змінами в складі мовного колективу, змінами соціального устрою, боротьбою різних світоглядів, змінами суспільних поглядів, смаків, звичок і, нарешті, із суспільним прогресом. До найважливіших зовнішніх факторів, що впливали на зміну словникового складу слов'янських літературно-писемних мов, безперечно, належить цілеспрямований класифікуючий і нормалізуючий вплив окремих авторитетних

або ідейно впливових особистостей чи колективів на слововживання окремої епохи і навіть на весь хід формування національного літературного словника, в тому числі спеціальної лексики і термінології.

Серед інших зовнішніх факторів, що безпосередньо стосуються нашої теми і які зумовили характер чеського лексичного і семантичного впливу на окремі слов'янські літературно-писемні мови, до найважливіших відносимо: свідоме звернення до чеської мови з метою збагачення номінативного фонду, яке в різні епохи мало культурно-освітній, соціально-економічний або політичний характер; наявність або відсутність прямого територіального сусідства контактуючих мов у рамках різних державних утворень; обопільний або односторонній характер контактування.

Враховуючи внутрішньомовну диференціацію досліджуваних слов'янських літературних мов, слід підкреслити, що окремі екстра- та інтралінгвістичні фактори виявлялися в кожній з них з різною силою в момент входження, у процесі мовної адаптації, протягом усього процесу функціонування й еволюції.

У даній статті зроблено спробу висвітлити окремі ключові проблеми міжслов'янської лексичної взаємодії, подати методичні прийоми і типологічні характеристики, за допомогою яких здійснюється лінгвістичний опис корпусу богемізмів у 10 слов'янських літературно-писемних мовах на різних хронологічних етапах їх розвитку.

І. Критерій справжності (автентичності).

Вивчення результатів впливу однієї близькоспорідненої мови на іншу висуває ряд проблем, найскладнішою з яких, як правило, є встановлення самого факту впливу. У практичному плані складність полягає в розмежуванні богемізмів від небогемізмів, тобто запозичень *sensu stricto* і словотвірних чи семантичних кальок за чеським зразком від можливих незалежних схожих самостійних утворень у двох або більше слов'янських мовах. У зв'язку з цим можлива така класифікація досліджуваної лексики: 1) **безсумнівні богемізми**, у яких чеське походження запозичень або посередницька роль чеської мови при передачі іншомовного слова підтверджується достатньо надійно за допомогою етимологічних даних, специфічних рис морфематичної адаптації богемізмів, вказівок на хронологію і безпосереднє письмове джерело запозичення. Такими безсумнівними богемізмами, наприклад, у словацькій мові є *dúležitosť*, *nárok*, *otázka*, *príhoda*, *pokrok*, *živočích*; у польській: *anioł*, *krzyż*, *msza*, *mnich*, *żegnać*, *kazanie*, *rusznica*; у верхньолужицькій: *časopis*, *dokład*, *dogaz*, *dosah*, *hesło*, *pohib*, *čežišćo*; словенській: *dokaz*, *naklada*, *tisak*, *pririodopis*, *zbirka*, *životopis*; хорватській: *gorljiv*, *dušik*, *dojam*, *opetovati*, *pronevjeriti*, *smjer*, *plin*; сербській: *железница*, *околност*, *појам*, *предност*, *трпни*, *проглас*; болгарській: *влак*, *водоравен*, *землепис*, *увод*, *хазена*, *сбирка*; українській: *дбати*, *чекати*, *будувати*, *ганьба*, *наглий*, *власний*, *смутний*; російській: *духовенство*, *замок*, *комната*, *истец*, *слет*, *вис*, *сед*,

хват. 2) імовірні (можливі) богемізми, зарахування яких до чеських джерел дискусійне (думки дослідників щодо їх походження розходяться). Порівн. наприклад, у верхньолужицькій: *čistopis, radak, rozhłos, rozhłosowy, wulkomistr, wětrak*; у хорватській: *gledište, mjerilo, mesožder, mjestopis, ljuskavac, ogleđ*; у словенській: *đodatek, vlomek, boder, biten, gospodarstvo*; у болгарській: *варек, глинек, содек, летало, летище, проява, рухадло*; в українській: *влада, моц, в'язень, гасло, черви (цїрви), бубни, бавовна, вис, сїд* та ін. 3) спірні богемізми, — це, як правило, слова, чеського походження, яких повністю виключити не можна. Однак слабка мотивованість і аргументованість доказів не завжди підтверджує їх чеське походження. Наприклад, польська форма *kuławy* може походити від спрощеної чеської *kuľhavý*. Справжнього ж джерела походження цих двох форм треба шукати не в етимології, а в словотворі [6, с. 140]. До спірних слід також зарахувати численні діалектизми, що побутують на чесько-словацько-польському мовному пограниччі. Зарахування богемізмів до 2-ї і 3-ї класифікаційних груп, що мають багато суб'єктивних оціночних елементів, не можна вважати остаточним. У міру накопичення нових даних одні слова, що належать до цих двох груп, або остаточно ввійдуть до групи безсумнівних богемізмів, або утворять нову групу мнимих богемізмів. 4) мнимі богемізми — категорія виключно історична. Очевидно, що вже сьогодні, говорячи про богемізми в окремих слов'янських мовах, можна виключити з них окремі архаїчні слова і вирази. Порівн. подібні мнимі богемізми у слов'янських писемних джерелах різних епох. У хорватських: *užastvo, predpakal, malžen, viklad, prošeh, starožitnost, vijeno, zatišje* [7, с. 376—384], словенських: *dompeva, dovtip, podstaten, rasmo, ozemlje* [4; с. 73—75], білоруських: *жадость, жизнь, лебка, зрэймый, осидлити ся* [2, с. 123], українських: *безецний, виспа, гоїний, добиток, дуфанья, літось, опатрний, снадний* та ін. [1, с. 10].

II. Характер походження богемізмів.

Поруч із споконвічними чеськими формами, що входять як складова частина до 1-ї групи критерію справжності, наприклад: *důkaz, hruza, kouzlo, mluva, osvěta*, у процесі опису зустрічаємося з великою кількістю богемізмів неслов'янської етимології, при передачі яких у інші слов'янські мови чеська виступала в ролі посередника. Слово *opaf*, наприклад, перед тим, як потрапити в чеську мову, перейшло як мінімум через чотири мови (арамейську, грецьку, латинську, старо-верхньонімецьку), і лише тоді було сприйняте словацькою, польською і лужицькими.

З точки зору етимології простежування подібних міграцій важливе тому, що допомагає з більшою точністю встановити сам факт, а також джерело запозичення, що підтверджує версію про те, що багато слів неслов'янського походження входило в різні слов'янські лексикони за посередництвом близькоспорідненої чеської мови. Ця обставина є дуже важливою при описі картини міжслов'янської лексичної взаємодії.

Крім споконвічної чеської лексики виділяється ще три основні іншомовні джерела, у відношенні до яких чеська мова є посередником при передачі в треті мови. До них належать: а) церковнослов'янізми чесько-моравської редакції, так звані чехоморавізми, у словацькій, польській, хорватській, словенській, староруській, лужицьких мовах. Пор., наприклад, такі чехоморавізми у староруських текстах XI—XII ст.: *варовати-с а, воинъ, вѣтхии законъ, древле, женатець, жидовинъ, мало-мошть, неприѣзнь, рачиги* та ін. [З, с. 316—338]; б) **богемізми греко-латинської етимології** в тих же слов'янських мовах. Порівн. лише в староруській: *гьдовабль (годовапль), малжена, мнихъ, олтарь, цѣсарь, клисура, оцьть, костель, прапроудъ, прапроудный* та ін.; в) **богемізми німецького походження**. Порівн. лише деякі з них, що проникли у східнослов'янські мови безпосередньо з чеської мови або через польський фільтр: *гвалт, голд, грош, герц, драбант, фримарк, фальш (фалеш), фальшивый, кленот, кленот, (клейнот, клейнод), вага* і похідні, *кухня, кухмістер, шельма* і багато ін.

III. Ступінь стабільності вживання.

Відповідно до цього критерію виявляються: а) **стійкі (постійні) богемізми**, які функціонують у тій чи іншій слов'янській мові незалежно від часу їх входження; б) **тимчасові (періодичні) богемізми**, що широко використовувались на обмеженому хронологічному відрізку; в) **випадкові (спорадичні) богемізми**, що зустрічаються, як правило, в мові окремих авторів.

IV. Характер проникнення в мову.

Розглядається: а) **загальнолітературна мова** (як книжна, так і розмовна мова); б) **діалектна мова** (діалектні богемізми) — в словацькій, польській і значно меншою мірою в українській (у прикордонній зоні чесько-західнословачьких, сілезьких говорів, в окремих районах із змішаним населенням у Закарпатській області УРСР).

V. Типи мовної (рівневої) богемізації.

Чеський вплив у різні епохи виявлявся на таких рівнях мови: а) **графічному**; б) **словотвірному**; в) **власне лексичному**. У свою чергу всі богемізми на лексичному рівні поділяються на: 1. **запозичення sensu stricto**, які належать до **прямих, або абсолютних запозичень**, незалежно від ступеня фонетичної і морфологічної адаптації; 2. **семантичні богемізми**, що відбивають такі характерні риси: а) **розширення смислової структури інослов'янської лексеми за рахунок повних значень або відтінків значень**, що виникли під впливом чеського зразка; б) **вживання слова в переносному значенні під впливом відповідного чеського зразка**; в) **оживлення архаїчного значення під чеським впливом**; г) **семантичне зрушення в інослов'янському діалектному слові під впливом чеської мови, що послужило причиною переходу діалектизму до складу загальнолітературної лексики**.

VI. Здатність до трансфузії (посередництва), що вказує на: а) **посередницьку роль чеської мови при передачі лексичних інновацій з класичних і західноєвропейських джерел в іносло-**

в'янські; б) посередництво окремих слов'янських мов при передачі богемізмів у треті слов'янські мови (з польської в українську, білоруську, російську, з хорватської в словенську і сербську та ін.).

VII. Хронологія найважливіших етапів чесько-інослов'янської мовної взаємодії (критерій часу входження).

1. **Епоха християнства у Великоморавській державі** (після 863 р.). Старослов'янська мова чесько-моравської редакції в ролі богослужбової і «культурної» мови в різних частинах слов'янського світу. Рефлекси впливу кирило-мефодіївської традиції в оточенні офіційної латини в IX—XII ст. у Словаччині, Польщі, Лужиці; окремі чехо-моравізми в мові писемних пам'яток староруської редакції XI—XIII ст.

2. **Епоха гуманізму і діяльності общини «чеських братів» (XV—XVI ст.)**. Інтенсивний період формування мови чеської народності. Експансія «гуманістичної чештини» в слов'янські літературно-писемні мови. Широке розповсюдження чеської мови в Словаччині, Польщі, Лужиці; численні чеські лексичні елементи в мові хорватів і словенців. Роль Еммауського монастиря як міжслов'янського освітнього центру (хорватські «глаголяші», Ф. Скорина, Ф. Вранчич та ін.).

3. **Епоха барокко** — занепад чеської мови (1620 р.—кінець XVIII ст.). «Біблічина» в ролі культурної мови словаків. Лужицька семінарія (Вендський семінар) як важливий центр слов'янської Освіти.

4. **Епоха національно-мовного відродження** (кінець XVIII—2-га половина XIX ст.). Широке сприйняття ідей і практики чеського відродження в слов'янському світі (охоплені всі слов'янські землі, за винятком Росії і Польщі).

5. **Епоха побудови соціалізму** (з 1945 р. до наших днів). Якісно новий етап розвитку норми і мовного стандарту слов'янських літературних мов. Посилення ролі російської мови в галузі лексичної взаємодії слов'янських літературних мов. Вироблення нової міжслов'янської термінології.

Отже: чеські лексичні запозичення, кількість яких за більше ніж тисячолітній період контактування слов'янських літературно-писемних мов становила разом з дериватами декілька тисяч одиниць, збагачуючи лексичну систему генетично споріднених слов'янських мов, допомагали їм стати в один ряд з розвинутими європейськими мовами. Уже на початковому етапі розвитку слов'янських писемних мов (старословацької, старопольської, староруської) в епоху феодалізму чеська мова відіграла важливу роль у їх стилістичному збагаченні. Багатий диференційований стиль чеської дипломатичної мови епохи середньовіччя і епохи барокко пропонує численні стилістично забарвлені зразки як еквіваленти латинських і німецьких виразів, що широко використовуються в офіційно-діловому листуванні в польському, словацькому, українському мовному середовищах. Тут не лише окремі слова і словосполучення, а й цілі кліше, так звані цитатні слова. Вживання богемізмів значною мірою підсилювало

диференціацію і стилістичну гнучкість слов'янських мов, які їх приймали, давало змогу охопити за допомогою цих славізмів нові абстрактні і конкретні поняття.

Богемізми проникають практично в усі функціональні мовні сфери, розподіляються за тими самими лексико-семантичними розрядами в окремих слов'янських мовах, як і їх споконвічний словниковий фонд, охоплюють усі сфери людської діяльності і навколишньої дійсності. Надходження основної маси лексичних богемізмів у інші слов'янські мови було пов'язане з необхідністю номінації нових понять і реалій, зумовлене особливим становищем чеської мови у відношенні до інших слов'янських мов в окремі періоди їх розвитку. Історико-культурні і соціально-економічні фактори спричинилися до того, що, наприклад, в епоху середньовіччя найактивнішою і численною ділянкою запозичень стала релігійна лексика і термінологія. У період національно-мовного відродження слов'ян Центральної і Південно-Східної Європи в XIX ст. за рахунок чеських запозичень істотно збагачується загальнополітична, лінгвістична, спортивна термінологія, з'являється спеціальна лексика, пов'язана з професійною діяльністю в окремих галузях виробництва. Це свідчить про велику функціональну різноманітність богемізмів,

У період національно-мовного відродження найбільш характерною особливістю лексико-семантичних систем літературних мов є їх підвищена динамічність. У кожній слов'янській мові ця система еволюціонує в напрямі сучасного слововживання. У цей же період багато в чому визначаються якості сучасного літературного словника, що відбилися в характері парадигматичних відношень поза словом і всередині його (у синоніміці і семантичних структурах), а також синтагматичних відношень.

Лексичні системи всіх слов'янських мов формувалися шляхом злиття декількох різногенетичних джерел. У результаті цього на окремих етапах її розвитку, зокрема в епоху національного відродження, вони характеризуються надзвичайно високою мовною надмірністю, гіпертрофованою лексичною варіативністю. Процес активної неологізації слов'янських лексиконів супроводжувався виникненням численних нових рівнозначних лексичних одиниць, нових синонімічних пар і рядів. Причиною цього стало вибухоподібне зіткнення лексики різних епох, а в нові часи і зіткнення різних мовних шкіл, різних підходів до збагачення національних лексиконів. Тут і лексичний фонд старослов'янської та класичних мов, тюркізми, запозичення із сучасних західноєвропейських мов, численні славізми. Свідчачи про багатство словника, широке варіювання лексики в синонімічному ряді вказує водночас на слабку оформленість, неорганізованість як окремих, термінологічних ланок, так і цілих терміносистем у слов'янських літературних мовах у цю епоху.

Чеські лексичні запозичення були засвоєні на іпослов'янському ґрунті на фонетичному, словотвірному і семантичному рівнях, виконуючи комунікативні функції поруч із споконвічною

лексикою. Фонетичні субституції, зумовлені на початковому етапі етимологічним фактором, набувають відтак форми регулярних фонетичних кореляцій, які охоплюють чеські запозичення різних епох. У випадках субституції морфем (афіксів і флексій) також вимальовуються стабільні кореляції, певні схеми морфематичної асиміляції богемізмів. На загальному фоні, однак, морфематичні субституції не відзначаються тією регулярністю, яка характеризує систему фонетичних субституцій у мовному явищі, що його розглядаємо. На словотвірному рівні огляд фактів чеського впливу в слов'янських мовах, які розглядаються, показує конкретну роль міжмовного контактування у процесі їх збагачення. Результати спостережень дають змогу дійти висновку, що чеський вплив на структурному рівні характеризується рядом закономірних тенденцій, притаманних більшості включених у дослідження слов'янських мов. Найбільш характерними є процеси, що приводять до зрушень і перегрупувань у лексиці тієї мови-реципієнта, при яких спостерігається оживлення і кількісне поповнення наявних словотвірних типів за рахунок богемізмів, що влилися, а також появи нових, раніше невластивих для цих слов'янських мов.

1. *Белодед И. К.* Контакты украинского языка с другими славянскими и унификация его устной литературной нормы. К., 1968; 2. *Булыка А. М.* Чешская лексика у выданных Ф. Скарыны // Весті АН БССР. Сер. грам. наук. 1970. № 4. 3. *Львов А. С.* Чешско-моравская лексика в памятниках древнерусской письменности // Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. М., 1968. 4. *Моисеенко В. Е.* Чешское влияние на формирование словарного состава языка хорватской науки и просвещения в период национального возрождения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1981. 5. *Сорокин Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка: 30—90-е годы XIX века. М., 1965. 6. *Sieczkowski A.* Próba klasyfikacji bohemizmów spotykanych w języku polskim // Slavia Occidentalis. Poznań, 1960. T. 20. zesz. 2. 7. *Štěrbová M.* K otázce bohemik v charvátskohlaholském písemnictví // Studie a práce lingvistické I. Praha, 1954.

Представленная типологическая классификация ставит своей задачей выявление и упорядочение общих и частных закономерностей, сопровождающих процесс обогащения словарного состава одних славянских литературно-письменных языков с помощью других, генетически родственных, на отдельных исторически важных этапах их формирования и развития.

Стаття надійшла до редколегії 14.05.86

ПРО КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ ОНОМАСІОЛОГІЧНОГО ТИПУ «СУБСТАНТИВОВАНА ДІЯ» В ЧЕСЬКІЙ МОВІ

Проблема словотворення іменників із значенням дії постійно привертає увагу дослідників у зв'язку з гібридністю структури матеріалізованих у них понять ономасіологічного типу «субстантивована дія». Цей тип досліджувався в працях І. С. Улуханова, В. Шмілауера, М. Елінека, В. П. Андела, М. П. Дубограєва, Г. Я. Лавріненка, В. І. Максимова та ін. Переважно дослідники спираються на сосюрівські традиції творення слів. Такий підхід не може повністю задовольнити сучасний стан мовознавства. Теза Соссюра «мову слід вивчати в собі і для себе» застосовна лише до описового, але не пояснюючого мовознавства. Мова сама себе описує, але вона сама себе не пояснює. Щоб її пояснити, треба вийти за її межі... Перед пояснюючим мовознавством постають міжнаукові проблеми, яких не знає мовознавство описове. Головні з цих проблем такі: походження мови; мова і мислення: мова і об'єктивна дійсність; мова і суспільство; мова й історія; мова та матеріальна і духовна культура» [2, с. 31]. Можливість пояснюючого аналізу творення слів виникає при ономасіологічному підході до словотворення. Основи ономасіології були закладені в першій третині ХІХ ст. Вільгельмом фон Гумбольдтом і продовжені О. О. Потєбисю, Ж. Вандрієсом, всебічно розвиваються в працях М. Докуліла, І. С. Торопцева, О. О. Уфїмцевої, О. С. Кубрякової, В. І. Телія та ін.

Словотворення, на відміну від лексикології, дисципліна ономасіологічна і є складним діалектичним процесом пізнання і відображення. Виникнення слів у будь-якій мові необхідно досліджувати поетапно: від виникнення поняття (номінації), мотивування значення (мотивації), вибору звукоряду (матеріалізації) і аж до закріплення цього звукоряду за значенням і закріплення слова в лексичному фонді мови (зчеплення) [10, с. 18]. «Застосування методів породжуючої семантики до дослідження процесу словотвору дозволяє вивчати структуру слова не в статичі, а в динаміці, тобто в процесі його породження» [4, с. 91]. У зв'язку з найновішими вимогами до вивчення словотворення імен дії, в чеській мові зокрема, постає ряд питань щодо: а) місця ономасіологічного типу «субстантивована дія» в системі категоріальної структури мислення і системі значень в мові; б) особливостей мотивування процесу словотворення імен дії*; в) особливостей структури понять «субстан-

* Мається на увазі вся система мотивування: а) мотив — поштовх до номінації; б) мотив утворення понятійної структури; в) мотив значення слова; г) мотив вибору звукоряду; д) мотив зчеплення.

тивована дія» і значень імен дії; г) морфологічних процесів, що супроводжують творення нових звукорядів; д) соціальних і психологічних причин закріплення мовних новоутворень.

Перше з цих питань і є предметом дослідження даної статті.

Для вивчення творення іменників типу необхідно передусім довести правомірність такої ономазіологічної категорії, як *субстантивована дія* і такого лексико-семантичного розряду, як *іменна дія*. Здебільшого дослідники виділяють окремі лексичні розряди і словотворчі типи цілком довільно і без зв'язку з системою. Наприклад, виділяються дієслова руху, конкретної дії, прикметники кольору, іменники носія дії, іменники-соматизми тощо без зв'язку з системою інших дієслів, прикметників чи іменників. Перші спроби систематизувати слова з точки зору ономазіології і словотворення були зроблені чеським лінгвістом М. Докулілом. Він висунув теорію ономазіологічних категорій. Проте новизна підходу і обсяг предмету дослідження не дали М. Докулілу можливості розробити повну і всеосяжну систему ономазіологічних категорій. Учений обмежив кількість категорій чотирма, хоча вони, звичайно, не охопили всієї понятійної системи мови. Так, в його систему не входять дейктичні, числові, модальні та деякі інші поняття. Розробка чіткої системи ономазіологічних категорій — це одне з найважливіших завдань пояснюючого мовознавства. Поки що зупинимося на деталізації існуючої системи.

Оскільки поняття можуть бути первісними і похідними, або «ядерними і похідними» [6, с. 231], то й всі ономазіологічні категорії можна поділити на первісні і непервісні. Основною ознакою категорії є якісно межовий категоріальний елемент понять, що входять до цієї категорії. З точки зору мотивованості непервісних категорій, останні підрозділяються на конотативні і гібридні підкатегорії. Конотативні підкатегорії мотивуються лише однією категорією (поняття: *domek, stolek, lidství, míst-post*), а гібридні — декількома (поняття: *běhání* — дія і субстанція; *pravdivost* — ознака і субстанція; *dělaný* — дія і ознака). Слова, що матеріалізують поняття «субстантивованої дії», треба розглядати крізь призму первісних категорій «субстанція» і «дія». Поняття, що виникають при взаємодії цих двох первісних категорій, можуть бути двох видів: або вони виступатимуть як субстанція, що зазнала впливу дії (тобто дія, трансформована в субстанцію, напр.: *dobryatel, dohmat, přívěsek, kosa* та ін.), або дія, що зазнала впливу субстанції (субстанція, трансформована в дію, напр.: *jančít, jeziti, kaměněti, knižovat*). У такому системному відношенні поняття «субстантивована дія» виступають у межах гібридної підкатегорії субстанція — дія, де домінуючим елементом є «субстанція». Існування гібридних понять впливає з самої діалектики понять. В. І. Ленін у «Філософських зошитах» на запитання: «В чому полягає діалектика?», відповідає: «Взаємозалежність понять всіх без винятку, переходи з одного в інше всіх без винятку, відносність протилежності між поняттями... тотожність проти-

лежностей між поняттями», і далі «...кожне поняття знаходиться в певному відношенні, в певному зв'язку з усіма іншими» [1, с. 165]. Думку про існування в мові гібридних форм висловлював В. В. Виноградов. Сюди він включав, наприклад, дієприкметники і дієприслівники [5, с. 221, 308, 342], навіть деякі прислівниково-субстантивні утворення [5, с. 304]. У своїй класифікації М. Докуліл також виділяє в кожній категорії підтипи, співвідносні з іншими категоріями [10, с. 38]. Він вказує, що «...категорії не творять чіткі і взаємопроникні одиниці..., але різноманітними способами перекриваються і взаємно проникають» [10, с. 39].

Ономасіологічні категорії не слід ототожнювати з граматичними категоріями, оскільки останні виступають на рівні морфології (граматики), а перші — на рівні логіки і словотворення. Що ж є критерієм поділу понятійної системи мови і категоріальної структури мислення на ономасіологічні категорії?

Одним з факторів, що впливає на такий поділ, є категоріальне значення. Слова типу *člověk, vlk, roh, řeka, dům* мають категоріальне значення предметності і належать до первісної категорії *субстанція*. Слова типу *sadit, vodit, sedět, běhat, psát, žít* мають категоріальне значення дії і належать до первісної категорії *дія*. Але, беручи до уваги тільки загальне категоріальне значення, не можна дати чіткої класифікації понятійної системи мови. У межах навіть однієї категорії *субстанція* спостерігаються поняття з неоднорідною структурою категоріального елемента. Порівн.: денотативна предметність: *dům, kámen, roh, tuka*; конотативна предметність: *domek, linka, okénko, stránka*; непряма предметність: *zvěř, místnost, středisko, lidství*; гібридна предметність: *čegnoch, malíř, chodba, píli*. За структурою категоріального елемента поняття мають щонайменше три типи ономасіологічних підкатегорій на основі єдиної категорії *субстанція*: а) власне субстанція (первісна); б) поняття, утворені на базі субстанції (конотативна); в) поняття, утворені на базі декількох категорій з домінуючим впливом субстанції (гібридна).

Отже, необхідні додаткові критерії поділу понятійної системи мови і категоріальної структури мислення. Другим таким критерієм може бути співвідносність понять, що входять до категорій, з денотатом номінації. За цією ознакою можна виділити вже окремі підкатегорії і типи в рамках ономасіологічних категорій. Так, в межах категорії субстанція за лексичним значенням розрізняються поняття конкретної субстанції і абстрактної субстанції. Порівн.: *kámen, stůl, muž, syn, pták, večer, vnitřek, chození, pravdivost, konec, zavěr, vchod*. При цьому особливо відокремлюється гібридна підкатегорія з субдомінантою *дія* — субстанція-дія, що твориться частково під впливом конкретної, частково абстрактної субстанції. Для з'ясування дальшої структури цієї підкатегорії слід розглянути одну особливість взаємовідношень категорій *субстанція* і *дія*. Це властивість субстанції бути по відношенню до дії суб'єктом чи об'єктом. На

підставі спостережень названо такі ономасіологічні типи гіб-ридної підкатегорії субстанція-дія: а) діяч (особа або не особа; суб'єкт дії): *kovář, pisatel, učitel*; б) знаряддя (предмет; суб'єкт дії): *kladivo, kosa*; в) продукт (предмет; об'єкт дії): *podkova, přívěsek*; г) субстантивована дія (абстрактна субстанція; суб'єкт дії): *boj, parění, bavení, letectví*; д) результат дії (абстрактна субстанція; об'єкт дії): *postava, nahávka, pocit*.

Нарешті, третій критерій, що впливає на градацію ономасіологічних категорій, — це мотивування понять, які входять до певної категорії, підкатегорії, типу або підтипу. Під мотивуванням розуміємо співвіднесеність поняття з системою інших понять (асоціації і аналогії). Для пояснення подальшої градації ономасіологічного типу «субстантивована дія» проведено докладне дослідження системи субдомінантної категорії *дія*. Так, за характером дії бувають: а) активні (дії, спрямовані на перетворення об'єкта, на створення результату); б) пасивні (стани, що виражають суб'єкт дії). Порівн.: *pít, psát, mlatit, běhat, stát se, být, žít, červenat se*. Відрізняються дії і кількісною характеристикою (квантитативністю). За цією ознакою виділяємо: а) акти: *skočit, křiknout*; б) багаторазові дії: *chovávat*; в) нейтральні дії: *chodit, cvičit, psát*; г) процеси: *rozvíjet se, být, ho- věti*.

Таким чином, ономасіологічний тип «субстантивована дія» має підтипи згідно з структурою субдомінантної категорії *дія*: — активна субстантивована дія: *pavázka, výgrava, odchyt, sběr, básnění, hnojení, dvoření, bubnování, jízda, vražda, sednutí, vý- chod, obnova, bílení, rovnání, uskutečnění*; — стан: *dech, pokles, skon, býtí, stání, bydlení, linění, mizení, snazení, sněžení, bolení, lenošení, opičení, dupot, cvik, onemocnění, zmodrání, donašectví, mydlářství*.

За квантитативністю субстантивованої дії:
— нейтральні дії (неспіввідносні з кількістю, протяжністю): *údržba, běh, chichot, psání*;
— акти: *vjezd, hod, doběh*;
— багатоактні дії: *pokřokování, vyskakování*;
— процеси: *rozvoj, býtí, bdění, život*.

Отже, можна більш-менш чітко окреслити групу іменників, що, матеріалізуючи ономасіологічний тип «субстантивована дія», творять моделі словотворення імен дії.

Основним критерієм ономасіологічної класифікації вважа- тимемо структуру поняття (значення слова). За М. Докулілом, вона складається з двох елементів: бази і ознаки [11, с. 29]. Такий поділ недостатній, тому що враховує не структуру поняття або значення слова, а морфонологічну структуру звукоряду. Тому ми схилиємося до точки зору ономасіолога В. Г. Гака, що виділяє у структурі найменувань три елементи: значення, зміст і об'єм [6, с. 239—240].

Під першим розуміємо категоріальне значення слова — (най- загальніше у понятті), напр.: *člověk* — субстанція; *okno* — суб- станція; *bílý* — ознака субстанції; *vézt* — дія; *přímo* — умова

дії; vedení — субстантивована дія; субстантивована ознака; velikost — субстантивована кількість і т. д.

Друге — це лексичний зміст, тобто безпосереднє предметне значення слова (денотативна сторона поняття), напр.: člověk — біосоціальна істота, котра володіє мисленням і мовою, здатна створювати знаряддя і користуватися ними в процесі власної праці; opetospění — процес розладнання функціонування живого організму, що сприймається опредмечено.

Під об'ємом треба розуміти семантичне наповнення поняття, набір мотивуючих ознак, які лягли в основу номінації і найменування (одиничне в понятті), напр.: dělba (dělit), blabolení (blabolit), pátlak (natlačit), bitka (bít se), natáčení (natáčení) — проводити звукозапис (намотувати); hlídání (hlídaní) — стеження (пошук); sebevražda (vražda sebe), elektrolečba (lečba elektrínou).

Звідси можна дійти висновку, що структура поняття безпосередньо впливає на групування понять в ономасіологічні типи та категорії, стає єдиним критерієм класифікації понять і відповідних їм слів при вивченні словотворення.

Імена дії належать до ономасіологічного типу субстантивована дія, гібридної підкатегорії *субстанція-дія*, первісної категорії *субстанція*. Категорія *субстанція* є домінантою творення даного типу. Тип «субстантивована дія» переймає від домінуючої категорії такі ознаки, як: абстрактність і суб'єктність, а від субдомінуючої категорії — ознаки дієвості та часової квантифікованості. Домінантні ознаки здебільшого виявляються у понятійній системі і граматичних показниках імен дії, а субдомінантні — як правило, у віддієслівних основах. Поряд з набутими ознаками чеські імена дії, що матеріалізують тип «субстантивована дія», мають особливі формальні показники: форманти -apí, -epí, -tí, -ství, -ctví, -t, -ka, -ba, -ø та ін.

Отже, критерій виділення окремих ономасіологічних і підкатегорій, їх типів і підтипів у чеській та інших слов'янських мовах ми вбачаємо в структурі поняття (значення слова). На наш погляд, структура поняття трикомпонентна і складається з категоріальної (значеннєвої), лексичної (змістової) і мотиваційної (об'ємної) частин. За цим критерієм можна виділити ономасіологічний тип «субстантивована дія» поряд з іншими типами гібридної підкатегорії *субстанція-дія*, такими, як діяч, знаряддя, продукт, результат дії в межах основної ономасіологічної категорії *субстанція*. Особливістю гібридних підкатегорій (у тому числі *субстанція-дія*) є подвійна мотивованість структури понять, що входять до цих підкатегорій системами двох мотивуючих ономасіологічних категорій (одна як домінантна, а друга — як субдомінантна). Ономасіологічний тип «субстантивована дія», на відміну від інших типів цієї підкатегорії, втілює в своїх поняттях усю систему значеннєвих відношень субдомінантної категорії *дія*. В цьому особливість і одна з головних причин продуктивності і фреквентності імен дії, що матеріалізують тип «субстантивована дія».

1. *Ленін В. І.* Філософські зошити // Повне збір. творів. Т. 29. 2. *Абаев В. І.* Языкознание описательное и объяснительное // Вопр. языкознания. 1986. № 2. 3. *Андел В. П.* Дериwація і морфологія безсуфіксних абстрактних імен в чеській мові // Пробл. слов'янознавства. 1981. Вип. 23. 4. *Абызова В. Н., Муравенко Е. В.* Трансформационный подход к проблеме деривации // Теоретические аспекты деривации. Пермь, 1982. 5. *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. М., 1972. 6. *Гак В. Г.* К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопр. М., 1977. 7. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. М., 1984. 8. *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. М., 1985. 9. *Торопцев И. С.* Исходные моменты лексической объективации // Проблемы ономастологии: Науч. тр. Курск. пед. ин-та. Т. 46 (139). 1970. 10. *Торопцев И. С.* Словопроизводственная модель. Воронеж, 1980.

Сделана попытка найти критерии выделения типа «субстантивированное действие» в системе значений чешского языка с точки зрения ономастологического подхода. Таким критерием считается трехкомпонентная структура понятий, входящих в данный тип. Прослежена такая особенность понятий «субстантивированное действие», как гибридность их категориальной мотивировки.

Стаття надійшла до редколегії 11.06.86

*Л. П. ВАСИЛЬЄВА, вквл.,
Львівський торгово-економічний інститут*

ІНШОМОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ТА КАЛЬКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПОПОВНЕННЯ СУЧАСНОЇ СЕРБОХОРВАТСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Існує ряд причин, які зумовлюють появу іншомовної лексики у сербохорватській мові. Це пов'язано з економічними, політичними, культурними зв'язками народів різних країн. Так, Югославія підтримує політичні, культурні, торгові контакти з різними країнами соціалістичного та капіталістичного світу, є учасником багатьох міжнародних організацій, зустрічей, нарад та конгресів. Зв'язки між народами Югославії та інших країн стають все плідотворнішими, що сприяє розвитку взаєморозуміння й дружби, духовно збагачує народи.

Найважливішою серед причин запозичення мовного характеру* є відсутність у мові, яка запозичує, еквівалентного слова для назви нового предмету, явища чи поняття. Ця причина універсальна і діє в усіх мовах. Запозичення слів з іншої мови для означення нових предметів і понять, за словами У. Вайнрайха, є економішнім, ніж опис їх заново [10, с. 57].

Серед важливих причин мовного характеру (мовних причин) слід виділити «потребу уточнити або деталізувати відповідне поняття, відмежувати деякі смислові відтінки, закріпивши

* Про мовні причини запозичення у галузі лексики див.: [7, с. 1—19; 1, с. 28—29; 3, с. 23 та ін.].

їх за різними словами. Такими чином, вже існуюче в мові слово і запозичене ніби ділять між собою сфери семантичного впливу, а втім ці сфери можуть пересікатися більшою чи меншою мірою, проте ніколи повністю не співпадають» [3, с. 23] (пор. стилістично нейтральне *Amerikanas*, яке давно вживається в мові, з емоційно забарвленим *Jenki*, запозиченим у післявоєнний період).

До мовних причин віднесемо також «тенденцію відповідності нерозчленовуваності означеного поняття з нерозчленованістю означуваного» [3, с. 26]. Коли означене — єдине ціле, то мова дає йому однослівну назву, а не описову [3, с. 26]. У лексиці будь-якої мови постійно відбуваються процеси, зумовлені необхідністю усунути внутрішні протиріччя між розчленованістю форми та єдністю означуваного предмета або явища. Наприклад, така суперечність усувається вживанням у сучасній сербохорватській мові запозиченого *konfrontacija* (*konfrontiranje*) замість сербохорватського звороту *sukob mišljenja*.

Серед мовних причин процесу запозичення слід назвати також «тенденцію до економії мовних засобів» [3, с. 29] (коли існуючий в мові зворот замінює іншомовне слово). Однак часто при вживанні цього іншомовного слова в суспільно-політичних текстах виникає необхідність пояснювати його описовим зворотом або словом, що існує в даній мові, бо іншомовна одиниця не завжди є зрозумілою широкому колу носіїв мови, і внаслідок цього не завжди досягається економія мовних засобів: „*Na tom sastanku je predsednik Madžlisa (skupština) Rafsandžani je upozorio Irak...*“.

Це явище, зокрема, можна спостерігати в ряді суспільно-політичних текстів, наприклад, абревіатура ОЕЕС (*Organization of European Economic Cooperation*) пояснюється в контексті як *Organizacija za evropsku privrednu saradnju*, а абревіатура СЕСА (*Communauté européenne du charbon et de l'acier*) — *Evropska zajednica za uglj i čelik* тощо. Пояснення іншомовних слів не потрібне у випадках, коли вони стали зрозумілими для більшості носіїв мови.

Слід підкреслити, що в сербохорватській суспільно-політичній лексиці співіснують тенденція до заміни власного описового звороту іншомовним словом та тенденція до утворення і вживання власних засобів вираження. У деяких випадках відбувається навіть заміна запозиченого слова своїм власним описовим зворотом (пор. вживане раніше в сербохорватській мові запозичене *petoletka* з сучасним *petogodišnji plan* у значенні рос. «пятилетка»). Остання тенденція особливо характерна при творенні мовних засобів, що є пазвами реалій внутрішнього життя Югославії.

Проникнення іншомовної лексики здійснюється найчастіше шляхом перекладу літератури суспільно-політичного змісту, статей та коментарів, документів і матеріалів різноманітних зустрічей, нарад, з'їздів. Серед запозиченої лексики численну групу становлять іншомовні слова, що означають іноземні реалії

лії*. У сфері суспільно-політичної лексики ці нові слова та словосполучення об'єднуються у значні тематичні групи, що свідчать про інтенсивність процесу запозичення іноземної лексики.

Вживання ряду лексичних одиниць активізувалось у наш час, деякі ж з'явилися у повоєнний період, хоча в мові-джерелі новими не вважаються. Найчисленнішими тематичними групами в галузі запозиченої лексики на означення іноземних реалій є:

1) назви органів влади, національних збройних сил та армій, діячів різноманітних організацій, об'єднань: а) назви органів влади: *senat* — горішня палата парламенту в багатьох країнах, *parlament* (*parlamentat*) — вищий законодавчий орган у ряді країн; *kongres*, *rigsdag*, *storting*, *madžlis* — назви вищих законодавчих органів у США, Швеції, Норвегії, Туреччині; *foljketting*, *Bundestag* — парламенти Данії, ФРН; *departman* — відділ вищої адміністративної або судової установи; *Državni departman* — Міністерство закордонних справ США; 2) назва одиниці адміністративно-територіального поділу тощо; а) назви збройних сил та відомств: *Bundesver* — збройні сили ФРН; *Pentagon* — військове відомство США; б) назви діячів органів влади: *parlamentaras* — член парламенту; *senator* — член сенату, радник, вищий чиновник; *kongresmen* — член конгресу. До найживаніших відносяться: *kongres*, *parlament*, *Pentagon*, *senator* тощо.

2. На сторінках сучасної періодики зустрічаються назви партій зарубіжних країн, а також культурних, професійних та інших об'єднань та їх представників. Вони подані або в їх національно-мовному оформленні (повні назви та іноземні абрєвіатури), або в перекладі на сербохорватську мову: *Frelimo* (*Front za oslobođenje Mozambika*); *Avami lig* (*Narodna liga*) — партія в Бангладеш, *Al fatah* (*Borbena grupa Jasera Arafata*); *KPSS*; *Jedinstvena socijalistička partija Nemačke*; *FLN* (*Front de libération nationale*) — партія в Алжирі, *GATT* (*General Agreement on Tarifs and Trade*) — *Opšti sporazum o carinama i Trgovini*; *ultradesnica*; *makartizam*; *makartista*; *Interpol* тощо.

3) Назви агентств преси різних зарубіжних країн, повні та абрєвіатурні: *Asošajted pres* (*AP*) — інформаційне агентство США; *Tas*, *TASS*** — Телеграфне агентство Радянського Союзу; *PAP* (*Polska agencja prasowa*) *Poljska novinska agencija* — польське агентство преси; *API* (*Associated Press of India*) — індійське агентство преси; *ANI* (*Agencia de Noticias e Informacione*) — португальське агентство преси та ін.

Більшість слів суспільно-політичного змісту, запозичених сербохорватською мовою, адаптуються, підпорядковуючись законам даної мови. Лише декотрі з них значною мірою або пов-

---

* До цієї групи слів відносно також назви деяких міжнародних організацій, куди входить Югославія.

** Перша форма зафіксована в словнику сучасної сербохорватської мови [9, т. 6], друга зустрічається на сторінках сучасної періодики.

ністю зберігають свою фонетичну структуру. Б. Фінка пише, що в сербохорватській мові «запозичені слова пристосовуються до її мовних особливостей і пишуться як власні слова цієї мови, а «чужі», незасвоєні власні назви зберігають наскільки це можливо свою фонетичну і орфографічну структуру...» [8, с. 99]. У даному дослідженні в більшості випадків розглядаються не «чужі», а запозичені слова *. Декотрі з цих слів служать основою для творення похідних з власними сербохорватськими та інтернаціональними афіксами: makartistički, uneskov, senatirski, parlamentarac, neofašistički, neokolonijalistički, neonacistički тощо.

Суспільно-політичною лексикою сербохорватської мови швидко засвоюються слова, що виникли в інших мовах, за необхідності з точністю і достовірністю передати факти, які стосуються певних країн, народів. Одними з таких нових назв є лексеми *reganizam* і *reganotika*, котрі характеризують політику сучасного американського президента Р. Рейгана (в сербохорватській мові. — R. Regan). Дані лексичні одиниці прийшли в сербохорватську мову наймовірніше безпосередньо з англійської. Однак, слід зауважити, що ці поняття є вже в багатьох мовах (пор. рос. «рейганізм», «рейганомика»).

Одним із цікавих новоутворень є слово *antijenizam*. Воно виникло для означення боротьби з американськими впливами. Тяжко з упевненістю сказати, чи є дана лексема власним утворенням на основі запозичених словотворчих елементів (американізму *Jenki* та інтернаціональних афіксів *anti-* і *-izam*), чи калькуванням із мов, носії яких борються з американськими впливами. Безсумнівним є той факт, що лексема є новою та виразною. До творення цього найменування мова підійшла творчо, вибравши за твірну основу запозичене з англійської *Jenki*, яке має експресивне забарвлення, а не *Amerikanac*, у котрому відтінок експресивності повністю відсутній, посилюючи таким чином експресивність даного поняття, порівняно з утворенням *antiamerikanizam*, що існує в сербохорватській мові.

Значне місце серед нової запозиченої лексики посідають аббревіатури (скорочені іншомовні та сербохорватські відповідники повних назв): *Nasa* (National Aeronautics and Space Administration — Agencija za istraživanje svemira), *UNICEF* (United Nations International Children's Emergency Fund — Međunarodni dečji fond za hitne potrebe), *MSS* (Međunarodni savez studenata), *KNE* (Komisija za nuklearnu energiju), *MOR* — Međunarodna organizacija gada) тощо.

Причиною вживання декотрих нових іншомовних аббревіатур звичайно вважають те, що вони більш благозвучні порівняно зі скороченим відповідником перекладу даного найменування [2]. У югославській періодиці сербохорватською мовою зафіксовано

---

* Б. Фінка дотримується висунутої німецькими лінгвістами ідеї поділу всієї іншомовної лексики за ступенем її засвоєності мовою на *Lehnwörter* і *Fremdwörter*, на запозичення засвоєні та «чужі». Див. про це: [5, с. 53—58; 3, с. 14—15].

вживання дублетних варіантів абrevіатурних назв — іноземного та сербохорватського скорочення еквіваленту повної назви: CECA (фр. Communauté européenne du charbon et de l'acier) та EZUC (Evropska zajednica za uglj i čelik); IMF (англ. International Monetary Fund) та MMF (Međunarodni Monetarni fond); ILO (англ. International Labour Organization) та MOR (Međunarodna organizacija rada). Два останні приклади, де благозвучність не є причиною введення іноземної абrevіатури, засвідчують, що вживання такої лексики в мові ще не унормувалося.

Слід також зауважити, що в сучасній періодиці щодо понять, які мають сербохорватську повну, а іноземну абrevіатурну назву, спостерігаємо одночасне вживання цих двох форм у контексті: „Za povog predsednika sprogazuma o carinama i trgovini (GATT) * izabran je indijski ambasador...“. Дані форми, як бачимо, вживаються разом для того, щоб читач міг краще зрозуміти значення іноземного скорочення. Через деякий час іноземна абrevіатура вже може функціонувати без сербохорватського відповідника. Такі явища вже спостерігались у ряді випадків.

Якщо абrevіатура складається з початкових букв сербохорватського перекладу іноземної назви, то вона найчастіше вживається без пояснення. Наприклад, назва Konferencija o evngrovskoj bezbednosti i saradnji зустрічається в останні роки як скорочення KEBS: „Madridski sastanak KEBS...“. Зауважимо, що різниці в уживанні даних абrevіатур у белградських та загребських виданнях не спостерігається**.

Для сучасної сербохорватської суспільно-політичної лексики є характерним вживання стійких словосполучень, дуже різноманітних у структурно-семантичному плані, але тематично об'єднаних, наприклад: konstruktivna demokratska atmosfera, kontinent nesvrstanja, (ne)mešanje u unutrašnje poslove, mir u svetu, miroљjubiva koekzistencija, pojačano blokovsko nadmetanje, politika mira, ideološka kampanja, kolektivna bezbednost тощо. Без таких словосполучень не обходиться жодна стаття сучасної югославської періодици. Ці словосполучення об'єднані «стійкістю вживання» і зберігають значення їх складових частин» [4, с. 46]. Вони є невід'ємною частиною суспільно-політичної лексики. Це своєрідні стійкі найменування, які здебільшого не розвивають переносного значення. Декотрі з них певний час набувають властивостей термінів (наприклад, miroљjubiva koekzistencija), або виходять із мови, падаючи місце іншим. Уживання таких словосполучень є характерним для всіх мов із розвинутою суспільно-політичною підсистемою. Це своєрідні кальки, однак точне джерело, з якого вони прийшли в міжнародну практику, в ряді випадків відшукати важко. Можна припустити,

* GATT — скорочення англ. General Agreement on Tariffs and Trade.

** У белградських та загребських виданнях маємо справу з двома варіантами сербохорватської мови.

наприклад, що таке сполучення, як *miroljubiva koekzistencija*, є калькою рос. «мирное сосуществование». Зауважимо, що іноземні стійкі словосполучення суспільно-політичного характеру, які запозичені сербохорватською мовою, приживаються в ній тільки у вигляді кальок.

У складі суспільно-політичної лексики сербохорватської мови значне місце посідають інтернаціоналізми. Це слова, «представлені в різних, причому не близько споріднених мовах...», що «походять від древніх мов...», безпосередньо запозичені з них або створені пізніше на основі грецьких та латинських словотворчих засобів [6, с. 265]. Специфіка цих лексичних одиниць у тому, що вони «не мають живого джерела запозичення» [3, с. 45]. Інтернаціональну лексику спостерігаємо в багатьох мовах. В суспільно-політичній сфері сербохорватської мови, як і в її інших сферах, інтернаціоналізми утворюють значний пласт, який свідчить про інтернаціоналізацію лексики. Це слова: *dekolonizacija*, *ekstremizam*, *neokolonijalizam*, *neofašizam*, *etatizam*, *multilateralni*, *integracija*, *bilateralni*, *neonacizam*, *neofašist(a)*, *neopacist(a)*, *disident* тощо. Декотрі з них уживаються на означення югославських реалій, інші характеризують лише іноземні.

Основним каналом, через який іншомовна (у тому числі й інтернаціональна) лексика проникає в сербохорватську мову, є періодика. Вона швидко фіксує цю лексику і передає читачеві з документальною точністю. Те, що на сторінках сучасних югославських газет та журналів зустрічається багато слів та словосполучень суспільно-політичної лексики, з мов зарубіжних країн, можна пояснити прагненням до достовірності, до передачі національних особливостей подій.

Дослідження матеріалу показало, що запозичення є однією із закономірностей розвитку сучасної сербохорватської суспільно-політичної лексики. Серед запозичень переважають іменники, кальковані словосполучення та аббревіатури. Значну кількість складають назви іноземних реалій. Це переважно назви органів влади, політичних партій та їх діячів, а також агентств преси. Деякі з таких назв, як, наприклад: *foljketing*, *rigsdag* зазнали транслітерації, інші — транскрипції: *Avami lig*, *Al fatah*.

В сербохорватській суспільно-політичній лексиці також однаково часто вживаються іноземні аббревіатури та їх дублетні варіанти, утворені шляхом перекладу іншомовної назви на сербохорватську мову, що свідчить про необхідність упорядкування у вживанні таких назв.

У сучасній югославській періодиці зафіксовано значну кількість стійких словосполучень, що називають суспільно-політичні поняття. Декотрі з них набувають властивостей стійких одиниць, на зміну другим надходять нові. Слід зауважити, що більшість одиниць суспільно-політичного характеру, запозичених сербохорватською мовою, зазнала лише незначних змін. З часом слова адаптуються в мові і стають твірною основою для нової лексики з власне сербохорватськими та інтернаціональними фіксами.

1. Брагина М. Е. К вопросу о причинах лексического заимствования // Актуальные проблемы лексикологии. Минск, 1970. 2. Калужная В. В. Стиль англоязычных документов международных организаций. К., 1982. 3. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968. 4. Ожегов С. И. О структуре фразеологии // Лексикографический сборник. Сб. 1957. № 2. 5. Шахрай О. Б. К проблеме классификации заимствованной лексики // Вопр. языкознания. 1961. № 2. 6. Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика. М., 1977. 7. Якубинский Л. П. Несколько замечаний о словарном заимствовании // Яз. и лит. 1926. Т. 1. Вып. 1—2. 8. Finka V. О употреби tuđisa u hrvatskom. Jezik. XX. 1973. Bg. 4. 9. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Нови Сад; Загреб, 1967—1976. Књ. 1—6. 10. Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems, IV, L., Monton, 1964.

Исследуется заимствование как одна из закономерностей развития современной сербохорватской общественно-политической лексики. Рассматриваются имена существительные, калькированные словосочетания и аббревиатуры. Определяется специфика функционирования заимствованной лексики в югославской периодике.

Стаття надійшла до редколегії 01.02.87

С. О. ПАРФЬОНОВА, ст. викл.,
Львівський університет

ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРИЛАДІВ У ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХVІІІ—СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

У статті розглядаються окремі факти з галузі науково-технічної термінології польської мови, зокрема спостереження над термінами, які означають вимірювальні прилади. Конкретний аналіз процесів, що характеризують становлення цих термінів, дає можливість дійти висновків як часткового, так і більш загального плану.

Найменування приладів досліджуються у рамках тематичної групи (ТГ) *прилад*. Ця група охоплює лексичні одиниці, що означають всілякі прилади для вимірювання температури, тиску, сили, швидкості, віддалі.

Родовим терміном, який означав такі прилади, у джерелах кінця ХVІІ ст. був *instrument*: *O instrumentach podróźnych do mierzenia odległości miejsc róznych* [SA, 122]. Але вже наприкінці ХVІІІ — в першій половині ХІХ ст. у наукових джерелах перевага віддається слову *narzędzie*. *Narzędzia optyczne* [Hau, 359]; *Przedniejsze narzędzia meteorologiczne są: termometr (ciepłomierz), barometr, hygrometr, (wilgoćmierz), anemometr, udometr, bussola i elektrometr* [LE, 177]. Рідше зустрічається в цьому значенні термін *machina* (*machinka*): *Ze z pływami od powietrza odmiennymi nie miesza się, że ich nie zmniejsza, na ten koniec potrzebna jest machina zwana eudiometr* [Os, I, 251]; *Potrzebna jest machinka zwana pyrometrum*.

Становлення термінів ТГ *прилад* простежено у рамках підгруп: 1. *прилад для вимірювання атмосферного тиску*; 2. *прилад для вимірювання тиску газу, рідин у закритому просторі*; 3. *прилад для визначення густини твердих і рідких тіл*. 1. Підгрупа *прилад для вимірювання атмосферного тиску* — «барометр».

Термін *barometr* (гр. *baros* — *ciężar* — вага, *metreo* — *mierzę* (*вимірюю*)) означає прилад для вимірювання атмосферного тиску. Такі реалії давно були відомі, але термін *barometr* з'явився у зарубіжній літературі в середині XVIII ст., а в польських науково-технічних джерелах — наприкінці XVIII ст. у формі латинського іменника середнього роду (*barometrum, barometra*) в праці Ю. Рогалінського [Rog]. Через десять років у «Фізиці» Ю. Осінського це слово функціонує в адаптованій формі іменника чоловічого роду *barometr*, і в цій формі воно наведене в словнику С. Лінде [L]. Однак окремі випадки функціонування цього запозичення в іншомовній формі зустрічалися й пізніше, наприклад, у Ю. Бема [Bem, 1, 80].

У термінології цієї групи яскраво відбивається намагання спеціалістів до утворення польських еквівалентів замість іншомовних термінів, а також їх не зовсім чітке уявлення про позначувані ними наукові поняття. Так у 70-х роках XVIII ст. у польській науковій і науково-популярній літературі з'являється декілька перекладів іншомовного слова *barometr*: *wiatromierz* (*wiatromiar*), *powietrzomiar*, *ciężkomierz*, *wilgoćmiar* (*wilgoćmierz*).

Слово *wiatromierz* зустрічається в першому томі фізики Ю. Рогалінського в значенні *прилад для вимірювання атмосферного тиску* — *wiemy zaś z wiatromierzów (barometra), że cały słup okrętu powietrza więcej nie waży, jak słup żywego srebra* [Rog]. Автор ужив цей термін, виходячи, очевидно, з того, що перша частина слова *wiatr* (*вітер*) указує на проведення дослідів з повітрям. Однак у наступному томі Ю. Рогалінський утворює новий еквівалент запозичення *barometr* — *powietrzomiar*. Таку швидку заміну одного еквівалента іншим можна пояснити передусім багатозначністю слова *wiatromierz*, про що міг знати автор. Слово це вживалося в інших текстах із значенням *прилад для вимірювання сили швидкості вітру* як варіант і переклад іншомовного терміна *anemometr*: *Wiatromierz (anemometrum). Za pomocą tegoż samego narzędzia oznaczyć można prędkość wiatru...* [Hub, 1, 352]. *Wiatromierz narzędzie do poznania kierunku chyżości siły i wiatru służące. Sniad. 364* [L]. Крім цього, у визначенні поняття *барометр*, наведеному в тексті Ю. Рогалінського, вказана субстанція, з якою проводяться дослідів, — *повітря*, пол. *powietrze*. Саме на цій диференціальній ознаці ґрунтується новий еквівалент запозичення *barometr*: *Jeżeli tak cienki weźmiemy słupek powietrza, jak cienka jest wewnętrzna rurka szklana, co nazywamy z greckiego barometrum, a po polsku mogłoby się nazwać wygodnie powietrzomiar* [Rog., 11, 436].

Незабаром перекладач «Фізики» М. Хубе, послідовник Ю. Роголінського (у багатьох випадках використовував його термінологію) відмовляється від запропонованих його попередником варіантів *wiatromierz* і *powietrzomiar* і утворює новий національний еквівалент, перекладаючи польською мовою іншомовний термін *barometr* як *ciężkomierz*, де перша частина *ciężkość* — *вага* відповідає гр. *baros*, а друга — *metreo* — *вимірюю*.

З трьох національних термінологічних еквівалентів запозичення *barometr* найбільше вдалим виявився *ciężkomierz* (*ciężkomiar*). Його вживають автори пізніших наукових праць, наприклад: *...służący do używania odmian w ciężkości powietrza, który z greckiego nazwano barometr, to jest ciężkomiar* [Mag, 4]; *...że będąc rzadkim mniej na ziemskie ciała ciśnie, niż gdy jest gęstym przeto na zasadzie tych jego własności wynaleziono ciężkomiar czyli barometr...* [Wag, 70].

У всіх перекладах польською мовою функціонує тільки запозичення *barometr*, закріпленню якого сприяло, очевидно, паралельне запозичення великої кількості видових термінів — словосполучень з цим опорним терміном: *barometr kompasowy* [LE, 180]; *barometr podwójny* [Mag, 6]; *barometr stały* [Zej, 2]; *barometr zwyczajny* [Jan, 5]; *barometr różnicowy* [Bem, 1, 79]; *barometr parowy* [Bret, 108]; *barometr pasczykowy* [MT].

У першому технічному словнику І. Лабенцького цей вимірювальний прилад згадується у тексті: *stopień na okręgu koła także na termometrach, barometrach* [LSRP, 12], але окремої словникової статті, присвяченої термінові *barometr*, немає. Можна допустити, що укладач словника не вважав за потрібне вводити його в словник гірничої термінології, хоч тексти (наприклад праця Л. Зейшнера [Zej]) свідчать про активне застосування барометра при вимірюванні глибини шахт.

Таким чином, у середині XIX ст. у науковій літературі закріплюється запозичений термін. Намагання польських спеціалістів впровадити в ужиток терміни, утворені на національній основі, не увінчалися успіхом.

На рубежі XVIII—XIX ст. зустрічається ще один польський варіант іншомовного терміна *barometr* — слово *wilgoćmiar* у значенні *прилад для вимірювання атмосферного тиску*. Про це свідчить текстове посилання в словнику С. Лінде: *Wilgoćmiar — barometr, służy do sądzenia o tłoczeniu powietrza przeciwko powierzchniom ciał z wysokości, do jakiej merkuriusz znajduje się być podniesionym w rurce* [L]. Однак у досліджених нами текстах слово *wilgoćmiar* вживається тільки як переклад, що пояснює іншомовний термін *higrometr*: гр. *hygros* — *wilgotny* — *вологий*, *metreo* — *mierze* — *вимірюю* у значенні *прилад для вимірювання вологості*. Показовим у цьому плані є такий уривок з фізики Ю. Роголінського з кінця XVIII ст.: *Narzędzie to z greckiego hygrometrum może się po polsku nazwać wilgoćmiar, to jest miara wilgoci...* [Rog, 11, 446]; автор немовби пропонує рівноцінний польський термін, вважаючи, що термін *higrometr*,

який означає мірагу вологи — *mięra wilgoci*, повністю вкладається в зрозуміліший і утворений за словотвірною моделлю інших польських термінів неологізм *wilgoćmiar* — *вологомір*. Цей переклад був настільки вдалий, що послідовники Ю. Роголінського не пробували навіть утворювати нові польські варіанти цього терміна і часто вводили його в тексти з словом *higrometr*: *higrometr*, *wilgoćmierz*, *narzędzie do mierzenia wilgoci służące*. *Śniad* [L]; *wilgoćmierz* [Hub, 123; Bret, 243]; *Higrometr* (*wilgoćmiar*) [Mag, 31].

Проте в більшості випадків автори праць і перекладачі віддають перевагу запозиченому термінові *higrometr*, використовуючи іноді навіть його неадаптовану форму *hygrometrum* [Rog, 11, 446; Wag; Bret] *hygrometre* [LE, 20]. Витісненню еквівалента *wilgoćmiar* сприяла і тенденція до впровадження у термінологічні словосполучення лише запозичень. У словнику І. Лабенцького відсутні як *wilgoćmiar*, так і *higrometr*, а в словнику Т. Жабровського є тільки термін *higrometr* [Zab].

Оскільки в спеціальній літературі поняття *гігро-* і *баро-* (як диференціатори) розмежовувалися, у першій половині XIX ст. за терміном *barometr* закріпилося його вузьке значення — *прилад для вимірювання атмосферного тиску*, а за терміном *wilgoćmiar* — *прилад для вимірювання вологості повітря*.

Як уже зазначалося, у першій науковій праці Ю. Роголінського запозичений термін *barometr* співвідносився з польським словом *wiatromierz*. Однак у першій половині XIX ст. слово *wiatromierz* у значенні *барометр* не вживається більше жодним польським автором і перекладачем, зате всі вони позначають цим словом прилад вимірювання сили, напряму вітру, тобто закріплюють за ним значення, еквівалентне термінові *anemometr*, який уже ввійшов у літературу у XVIII ст. Таким чином, значення слова *wiatromierz* звужується.

2. Підгрупа *прилад для вимірювання тиску газу, рідин у замкненому просторі* — «манометр».

В аналізованій підгрупі термін *manometr* *манометр*, відомий у зарубіжній літературі XVIII ст., починає переважати в більшості аналізованих джерел у першій половині XIX ст. Слово *manometr* означає *прилад для вимірювання тиску газу і рідини у замкненому просторі*.

З кінця XVIII до середини XIX ст. з'являється ряд польських новотворів, якими автори і перекладачі науково-технічної літератури намагаються замінити запозичений термін *manometr*: *rzadkomierz*, *gęstomierz*, *paromierz*, *ciśniomierz*, *ciśnieniomierz*, *gruszka*.

Перші три еквіваленти з'являються на рубежі XVIII—XIX ст., інші — пізніше. У вступі до «*Фізики*» М. Хубе зустрічаємо *rzadkomierz* і *gruszka*: *Gęstość powietrza w objętni będącego oznaczyć się jeszcze może za pomocą naczynia szklanego od kształtu i podobieństwa do gruszki nazwanego gruszką, które my nazwiemy rzadkomierzem*. Термін *gruszka*, утворений на підставі загальноновживаного слова шляхом метафоризації, не зу-

стрічаємо більше ні в одному з аналізованих текстів. Запропоноване М. Хубе слово *gzadkomierni* також не прижилося в науковому обігу. Утворюючи цей неологізм, автор приніс у жертву буквальному перекладові першої частини терміна його загальний зміст. Перекладене ним польською мовою гр. *manos* — *gzadki* — *рідкий, нецільний*, яке стало опорним елементом слова *gzadkomierni*, не сприяє кращому порівняно з іншомовним терміном розкриттю відповідного поняття. Якщо врахувати, що в усіх відомих визначеннях поняття *manos* тлумачиться за допомогою слова *gęstość* а не *rzadkość*: *narzędzie do mierzenia gęstości powietrza...* [Bret, 130], то причина недовговічності названого слова стає зрозумілою: вона полягає у невдалому виборі ознак, необхідних для створення терміна. Саме тому термін з провідним елементом *gzadkość* поступається місцем перед новим, утвореним на підставі виділення ознаки *gęstość*: *Gęstomierni*, -a, m. *manometr*, *wykalazek* *Ottona Gweryka*. *Hub. Wst.* [L.] Проте і цей термін виявився невдалим. Він не прижився ні в оригінальній, ні в перекладній науковій літературі, незважаючи навіть на його фіксацію в словнику С. Лінде.

У цьому відношенні ближчим до істини був Р. Хау [Hau]. У реєстрі до його праці зафіксовано слово *ciśnionierni*, значення якого не маємо можливості підтвердити текстовим посиланням, але можемо допустити, що воно могло позначати саме це поняття, оскільки в другій чверті XIX ст. у науковій літературі функціонує слово *ciśnieniomierni*, утворене на основі вичленення ознаки. Ця ознака вказує не на якість стану газоподібної речовини, а на процес — тиск. У визначенні ця ознака позначена словом *ciśnienie* — тиск: *sposób oznaczenia ciśnienia* [Bem, 1, 124], а його основа стала опорним елементом при утворенні нового еквівалента *ciśnień-*, а не *ciśń-* від *ciśnąć* — *тиснути*, як це мало місце у слові *ciśnionierni*, що з'явилося в реєстрі Р. Хау. Творець терміна *ciśnionierni* припустився словотвірної помилки, що й послужило причиною витіснення цього терміна з наукового обігу.

Але, утворивши слово з внутрішньою формою, яка більш точно відбивала призначення приладу, Ю. Бем уживає термін *ciśnieniomierni* як назву приладу для вимірювання максимального тиску: *...żeby w prassach nie wystawiać się na niebezpieczeństwo... każe rozstrojność używać ciśnieniomiernia okazującego maximum ciśnienia...* [Bem, 1, 123]. Ю. Бем вважає, що з цією ж метою можна вжити й *paromierni*, але показники цього приладу не відзначаються точністю навіть при відносно низьких тисках, не говорячи вже про високі: *Można by także przyjąć do mierzenia ciśnienia w prassach hydraulicznych paromierni, którego się do oszacowania sprężystości pary w machinach parowych używa; Ale ten staje się już mniej dokładnym w oszacowaniu ciśnienia kilkunastu atmosfer, tym bardziej zaś w ciśnieniu wyższym.* Прилад, найменований терміном *paromierni*, служить безпосередньо для вимірювання тиску пари, і це повністю могло послужити підставою для номінації за типом вимірювання

субстанції, тобто пари. Отже, рівноцінним еквівалентом запозиченого терміна *manometr* можна вважати термін *ciśnieniomierz*, тоді як слово *paromierz*, значення якого вужче, не збігається з позначуваними поняттями.

Здавалося б, що були всі передумови для закріплення в науково-технічній літературі, бодай одного з наведених національних термінів, які, хай і короткочасно, функціонували в цій літературі.

Однак у наступних двох теоретичних працях, перекладених з німецької мови [Bret; MT], знаходимо вже запозичений термін в адаптованій формі. Можна допустити, що перекладачів не задовольняв жоден з польських термінів, оскільки вони не виконували узагальнюючої знакової функції. Ось зразки використання ними термінології: *Manometr lub dasometr, narzędzie do mierzenia gęstości powietrza wynalezione przez Ottona Guerkiego zasada się na stracie ciężkości ciał w powietrzu* [Bret, 1, 130]; *Gdy w miejscu stan manometra wynosi 3 cali, przy stanie barometra 28 cali* [MT, 577].

Крім цього, перекладачі А. Карвовський і С. Бакка були прихильниками міжнародної термінології. Про це свідчить включення в текст першим з них слова *dasometr* як синоніма до *manometr* і послідовне вживання іншим лексеми *manometr* як опорного елемента (а тим самим родового поняття) у словосполученнях типу *manometr lewarkowy* [MT, 714].

Перший технічний словник [ŁabS] фіксує іншомовний термін *manometr* і його польський варіант *paromierz*: *manometr, paromierz, narzędzie służące do mierzenia ciśnienia gazów, pary i zarazem wysokości wody w kotle parowym i tp. f. manomètre, n. Dampmesser, ros. манометр* [ŁabS, 144]. Терміни *rzadkomierz*, *gęstomierz*, *ciśnieniomierz*, *ciśnionierz*, що коротко вживалися в науковій літературі і втратили свою актуальність до часу появи цього словника, не були включені в нього укладачами.

3. Підгрупа *прилад для вимірювання (визначення) густини твердих і рідких тіл* — «ареометр».

Запозичений термін *areometr* закріплюється у польській науково-технічній літературі вже в другій чверті XIX ст., а вперше зустрічається в праці Ю. Осінського наприкінці XVIII ст.: *Nakoniec jest jeszcze inny sposób porównania gatunkowych ciężkości ciał ciekłych. Narzędzie do tego służące nazywa się areometr (ciekomiar)* [Os, 11].

Аналізована підгрупа об'єднує слова і словосполучення, значення яких повністю або частково збігається з поняттям *прилад для визначення густини твердих і рідких тіл*.

Перший польський еквівалент терміна *areometr* — *ciekomiar* поданий, як видно з уривка, у вигляді глоси, що свідчить про початкову фазу його функціонування. Водночас у реєстрі наукових термінів, використаних у «Фізиці» Р. Хау [Hau], є слово *ciężsomierz*. Встановити його точне значення неможливо за браком дефініції. Однак не завадить розглядати це слово у складі аналізованої групи з огляду на близьке значення опорних еле-

ментів *siecz* — *рідина* [L] і *siek* — від прикметника *siekły* — *рідкий*. Жоден з цих можливих еквівалентів не зафіксований у словнику С. Лінде, зате в ньому знаходимо польський термін *рўпomiar*; *Рўпomiar*, -и, т, *pose* — *liguenres, narzędzie do oznaczenia ciężkości gatunkowej рўпów*. *Magier. Mskr. [L]*. Опорний елемент новотвору *рўпomiar* походить від іменника *рўп* — *рідина* і означає одну з диференціальних ознак поняття, яку відбиває цей термін. Із трьох згаданих польських еквівалентів запозиченого терміна *areometr* на початку XIX ст. функціонує лише останній, вжитий у «Елементарних лекціях» [LE] ...*рўпomierz z pompą* (*Arèometre à pompe*) *gruntujący się na tejże zasadzie i na ciśnieniu powietrza*. Він навіть виступає в ролі родового терміна у термінологічному сполученні, що є калькою французького терміна. Однак сфера його вживання обмежена лише названим виданням, розрахованим на учнів спеціальних шкіл і студентів вищих навчальних закладів. В інших наукових текстах першої половини XIX ст. перевага віддається запозиченому *areometr*, яке функціонує в адаптованій формі як опорне слово в термінологічних словосполученнях, закріплюючись тим самим у ролі родового терміна і узагальнює поняття: *areometr Kartiera* [LE, 8]; *areometr z podziałką*; *areometr z ważkami* [Bret, 102; MT, 554]. Видові терміни утворюються не лише з родовим терміном *areometr*. Виникають також їх варіанти з залученням уточнюючої термінології, що призводить до ще більшої невпорядкованості, пор.: *areometr z podziałką na dół idącą szczególnej uwagi godne są tak nazwane wrzeciono solne* [Bret, 102]; *Zarówno zasługują z areometrów z podziałką w górę idącą na szczególną uwagę alkoholometry, które okazują ilość wysokości winnego...*; *Alkoholometr Richtera jest areometrem procentowym co do wagi...* [Bret, 103].

У перекладі підручника «Теоретична механіка» (1856) С. Бакка у ролі видового виступає термін *ciężkościomierz*: *Ciężkościomierz opatrzonu u spodu koszyczkiem, służący do dochodzenia ciężkości gatunkowej ciał stałych, np. mineralów zowie się Areometrem Nicholsona* [MT, 553], який співвідноситься з терміном—словосполученням *areometr Nicholsona*. Обидва ці терміни означають вид приладів, призначених для визначення питомої ваги різних тіл, у даному випадку — твердих. Польський елемент перекладач уводить як опорний у словосполучення *ciężkościomierz podziałkowy*, замінюючи таким чином термін—словосполучення з опорним словом *areometr*: *areometr z podziałką*. Можна тільки допустити, що С. Бакка утворив новий еквівалент запозичення *areometr*, оскільки прикладів його вживання з загальним значенням у цьому тексті немає. Таке припущення можна вважати правдивим і тому, що у працях інших авторів [EP; Bret] наводиться дефініція поняття *ареометр*, у яку включено слово *ciężkość* — *вага*, що стало основою для створення терміна *ciężkościomierz*: *Areometr, wynaleziony przez Deparieux powziął swoje nazwisko od dwóch wyrazów greckich oznaczających miarę ciężkości* [EP, IY, 30]; *Areometry są narzędziami, któ-*

rych się używa do oznaczenia ciężkości gatunkowej ciał stałych i płynnych [Bret, 102].

У зв'язку з появою в наукових текстах нової термінології розширюється класифікаційна полісемія терміна *aeometr*, відбувається надмірне нарощування варіативності: *ciężkościomierz* = *aeometr Nicholsona* = *aeometr z ważkami*; *aeometr procentowy co do wagi* = *alkoholometr Richtera*; *ciężkościomierz podziałkowy* = *aeometr z podziałką*.

Новий польський термін *ciężkościomierz*, що з'явився внаслідок цього процесу, виконував функцію видового стосовно терміна *aeometr*, але виявив тенденцію до розширення значення, яке, однак, не привело до охоплення всього обсягу поняття, позначуваного запозиченням *aeometr*. Таким чином, намагання утворити на основі польської мови еквівалент запозиченого терміна *aeometr* не увінчалися успіхом, — лише термін *aeometr* виявився здатним для вираження узагальнення.

У термінології даної ТГ яскраво відбивається намагання спеціалістів до утворення польських еквівалентів замість іншомовних термінів, а також їх не зовсім чітке уявлення про позначувані ними наукові поняття. Це в свою чергу сприяло процесу поширення варіативних рядів термінів, процесу багатозначності термінів.

Під кінець аналізованого періоду — середина XIX ст. — у науковій літературі з механіки закріплюються передусім іншомовні терміни. Усунення з термінології національних еквівалентів свідчить про тенденцію до закінченості відбору знака, впорядкування змісту терміносистеми.

Список скорочень

- Bem — Bem J. O machinach parowych. Lwów. 1829. T. 1.
Bret — Breittner H. Fizyka dla szkół wyższych. Wrocław. T. 1. 1846.
EP — Encyklopedia popularna obejmująca umiejętności, sztuki i rzemiosła. Warszawa. 1830. T. 1—6.
Hau — Hauy, Traktat początkowy fizyki. Wilno. 1806. T. 2.
Hub — Hube M. Fizyka dla Szkół Narodowych. Mechanika. Kraków. 1792. Cz. I.
Jan — Janicki S. O machinach parnych. Warszawa. 1823.
LE — Lekeje Elementarne Fizyki, Hydrostatyki, Astronomii i Meteorologii... Warszawa. 1809.
L — Linde S. B. Słownik języka polskiego. Warszawa. 1807 1814 i wyd. 2 (Lwów. 1854—1861). T. 1—6.
LS — Łabęcki H. Słownik górniczy. Warszawa. 1868.
LSRP — Łabęcki H. Słownik Rosyjsko-Polski — b: H. Łabęcki. Słownik górniczy. Warszawa. 1868.
Mag — Magier A. O używaniu barometrów, termometrów i innych narzędzi Meteorologicznych. Warszawa. 1815.
MT — Mechanika teoretyczna i dla użytku inżynierów i techników. 1856. T. 1.
Os I — Osiński. Fizyka Doświadczeniami potwierdzona. Warszawa. 1777.
Os II — Osiński J. H. Fizyka..., Warszawa, 1801.
Rog — Rogaliński. Doświadczenia skutków rzeczy pod zmysły podpadających. 1765. Cz. 1, 2.
Sniad — Sniadecki J. Jcografia czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi... Warszawa. 1804.
SA — Solski S. Architekt Polski, to jest Nauka Ulżenia Wszelkich ciężarów... Kraków. 1690.

Wag — Waga A. Wiadomości z astronomii, fizyki, chemii i mineralogii, Warszawa, 1826.

Zej — Zejszner L. Pomiar barometryczny Żupy Bocheńskiej. Wieliczka. 1843.

Исследование становления терминов для обозначения измерительных приборов в польском языке конца XVIII—середины XIX в. проведено в рамках тематической группы приборы. Терминология данной группы ярко отражает стремление специалистов к образованию польских эквивалентов вместо иноязычных терминов. Под конец анализируемого периода в научной литературе по механике закрепляются прежде всего иноязычные термины.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.87

МАТЕРІАЛИ ДРУГОГО НАУКОВОГО СЕМІНАРУ З ПИТАНЬ СОРАБІСТИКИ

Кафедра слов'янської філології Львівського університету провела 7—9 квітня 1987 р. Другий науковий семінар, присвячений актуальним проблемам сорабістики. Учасники Першого сорабістичного семінару (24—26 жовтня 1984 р.) висловили побажання тісніше координувати роботу сорабістичних центрів країни, залучати до наукових досліджень у галузі серболужицької мови й літератури студентську молодь, а також германістів і фольклористів, приділяти більше уваги виявленню невідомих фактів з історії серболужицько-слов'янських взаємин.

Робота Другого наукового семінару свідчить про те, що праця минулих двох з половиною років за цими напрямками була плідною. Інтенсивнішим став обмін інформацією між науковими центрами, внаслідок чого тематика семінару стала різноманітнішою. У роботі семінару взяло участь чимало молодих вчених. З доповідями виступили студенти — Н. Коваль, О. Прохоренко, Н. Місюренко. Перекинули місток до серболужицької проблематики германісти Т. Лучук, О. Гугнін, фольклорист В. Гусев. Дві доповіді ґрунтувалися на невідомих або маловідомих матеріалах (Л. Лаптева, Я. Кравець).

Отже, Другий науковий семінар з питань сорабістики став помітним кроком уперед в розвитку сорабістичної науки в СРСР. У ряді доповідей була висвітлена діяльність великого російського вченого, засновника вітчизняної сорабістики Ізмаїла Івановича Срезневського. 175-й річниці від дня народження вченого і був присвячений семінар.

Вміщуємо короткий зміст доповідей, виголошених на семінарі.

*О. Г. ПРОХОРЕНКО, студ.,
Львівський університет*

І. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ — ЗАСНОВНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОРАБІСТИКИ

Глобальне вивчення культурних і наукових зв'язків між слов'янами зумовлює розвиток важливої галузі науки —

слов'янознавства, сприяє вихованню високих почуттів дружби між слов'янськими народами.

Великий внесок у справу зміцнення наукових зв'язків між російським, українським народами і сербами Лужиці вніс академік І. І. Срезневський (1812—1880). Великий інтерес вченого до маленького слов'янського народу пояснюється передусім роботою Срезневського над вивченням української літератури і фольклору. В його працях про серболужичан — глибоке розуміння їх соціального і національного становища. Як зазначав М. А. Азадовський, відомий російський радянський фольклорист, літературознавець і етнограф, ніхто до Срезневського «не зміг так блискуче і з такою гідністю представити слов'янам російську науку»^{*}.

Ця його діяльність значною мірою стосується і лужицьких сербів. Срезневського з повним правом можна вважати засновником вітчизняної сорабістики.

За короткий строк перебування в Лужиці, всього за півтора місяця (вересень—жовтень 1840 р.), Срезневський встиг зробити багато: ґрунтовно ознайомився з верхньолужицькою мовою, проглянув місцеві слов'янські рукописи, працював над етимологічним словником верхньолужицької мови, знайомився з місцевими археологічними знахідками, навіть сам пробував займатися археологічними розкопками. Срезневський ознайомився з життям, побутом серболужичан різних районів. Він багато ходив — іноді 30 верст за день. Щирі дружні відносини зв'язували Срезневського з видатними представниками лужицького народу.

В Лужиці він познайомився з молодим вченим Яном Смолером. Ставши другом лужичан, Срезневський активно допомагає Смолеру та іншим лужицьким вченим у їх роботі. Він віддав Йордану свої матеріали для Великого словника верхньолужицької мови, допоміг лужичанам у створенні нового правопису на основі чеської мови. Саме в цей час йшла підготовка до видання збірника серболужицьких пісень. Напевно, у створенні цього збірника немалу роль відіграв і Срезневський. Лужицькі народні пісні зацікавили дослідника дивовижною схожістю з російськими і українськими народними піснями. Допомога Срезневського сприяла, мабуть, головним чином тому, що цей збірник Смолера і Гаупта зроблений на високому науковому рівні.

Відомо, що Срезневський спочатку не збирався приділяти багато уваги знайомству з Лужицькою областю. Саме етнографічні питання в першу чергу спонукали вченого затриматися тут на більш тривалій строк.

Головною ілюстрацією етнографічних і фольклорних інтересів вченого є його листи до матері. Вони містять масу цікавих фактів і служать важливим джерелом даних з етнографії лу-

---

^{*} Азадовский М. А. История русской фольклористики. М., 1958. Т. 1. С. 324.

жичан; це джерело заслугоує уваги ще й тому, що життя лужицьких сербів показано через сприйняття іноземця, який має можливість підмічати найдрібніші деталі. Перед нами серйозний дослідник, який глибоко вивчає предмет і з великою симпатією змальовує життя народу, серед якого знаходиться. Його головна робота про культуру серболужичан «Історичний нарис серболужицької літератури» (1844), без сумніву, поклала початок вивченню цієї літератури російськими славістами. Слід також назвати інші праці вченого, не такі обширні, але дуже важливі для вивчення етнографії і фольклористики. Це «Серболужицький календар» і «Серболужицькі народні повір'я». Перша з них містить перелік звичаїв, обрядів і свят сільського населення, інша присвячена міфології серболужичан. Це, безсумнівно, самостійні праці вченого, написані ще до того, як вийшов у світ другий том «Народних пісень» Смолера. Якщо Срезневський не опублікував ці статті, то мабуть, тільки тому, що не був впевнений, чи зможе його матеріал дати достатньо повне уявлення про лужицький фольклор. Як уже було сказано, Срезневський сам пробував займатися археологічними розкопками. Однак ця його робота не принесла особливих результатів. Із подорожі по Лужиці Срезневський привіз багато матеріалів. Але, як відомо, лише небагатьма з них він скористувався згодом.

Більшість їх так і залишилося в архіві вченого, де зберігаються дотепер. Срезневський опублікував лише серболужицькі прислів'я.

Дослідження Срезневського про серболужичан, його особисті контакти з діячами лужицької літератури і культури, безпосередня участь в серболужицькому науковому процесі становлять яскраву сторінку в історії культурних відносин народу Лужиці з російським народом.

*О. П. ТРАЯНОВСЬКИЙ, член Спілки
журналістів СРСР (Мінськ)*

ЛІТЕРАТУРА ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ У БІЛОРУСЬКИХ КНИЖКОВИХ ВИДАННЯХ ТА ПЕРІОДИЦІ

Два з половиною десятиріччя тому в білоруських періодичних виданнях опубліковані перші невеличкі переклади з серболужицьких мов, подані короткі відомості про лужицьких сербів. Хоч це були лише надзвичайно скромні сходи на маленькому полі серболужицько-білоруських зв'язків, однак вони стали початком дальшого взаємообміну духовними здобутками. Статті Георгія Вилчева, які публікувалися на сторінках журналу «Полымя» і газети «Літаратура і мастацтва», розповіли

білоруським читачам про лужицьких сербів та сучасну серболужицьку літературу.

Найзначнішим здобутком білорусько-серболужицьких літературних зв'язків шістдесятих років стала антологія поезії лужицьких сербів «Там, дзе Шпрэв'я шуміць», в підготовці якої брали участь такі відомі білоруські поети, як Максим Танк, Ригор Барадулін, Ніл Гілевич та ін. *

У 70-ті роки на сторінках білоруських журналів, газет та альманаху «Далягляды» переклади прози і поезії лужицьких сербів не були вже рідкістю. Але тут варто більш докладно зупинитися на здобутках у цій галузі за останні роки.

Мабуть, найзначнішим явищем у нашому взаємообміні є вихід у світ в 1984 р. книги Юрія Брезана «Чорний млин» в перекладі на білоруську мову *. У цьому ж році в альманаху-щорічнику «Далягляды» опублікована велика підбірка поезій Якуба Барта-Чишинського — 12 віршів цього визначного поета. Трохи раніше, в 1981 р., підбірка його творів була в щотижневому «Літаратура і мастацтва» *.

З 1985 р. видавництво «Юнацтва» почало видавати альманах-щорічник «Ветразь», зміст якого становлять твори з зарубіжних дитячих літератур. Укладачі першої книжки постаралися, щоб у ній були представлені і лужицькі серби (напр., народною казкою «Сильний парубок»).

Література лужицьких сербів представлена в Білорусії не тільки перекладами. Для повідомлень про неї знайшлося місце і в наших енциклопедичних виданнях. Коли в 12-томній Білоруській Радянській Енциклопедії були вміщені невеликі статті про Я. Барта-Чишинського і Ю. Брезана, а також короткі нотатки про літературу лужицьких сербів у статті «Німецька Демократична Республіка», то видання п'ятитомної Енциклопедії літератури й мистецтва дало змогу подати дещо більше відомостей про лужицьких сербів *. У третьому томі цієї енциклопедії (1986) є статті про Кшесчана Кравца, Кіта Лоренца, Кату Малінкову, творчість яких пов'язана з Білорусією. У наступних томах будуть опубліковані статті про Мерчина Новака-Нєхорнського і серболужицьку літературу загалом. У цій статті представлені шляхи розвитку літератури лужицьких сербів від зародження і до наших днів, а також білорусько-серболужицькі літературні зв'язки *.

Цього року видавництво «Білоруської Радянської Енциклопедії імені Пятруса Бровки» видало багато ілюстрований енциклопедичний довідник «Янка Купала», зміст якого становлять 3095 статей і заміток. Серед великої кількості різних матеріалів є й замітки про серболужицьких письменників Кіта Лоренца, Антона Навку як перекладачів творів Янки Купали. В окремій статті «Серболужицька література і Янка Купала» роз-

---

* Примітка редакції: Організатором цього видання і автором численних перекладів був автор цього повідомлення. В інших місцях статті, позначених зірочкою, слід мати на увазі, що автором названих статей був О. П. Траяповський.

повідается про публікацію його творів у серболужицькій пресі*.

Цього, безумовно, ще небагато. Виникла потреба видання антології прози лужицьких сербів білоруською мовою. У Будущипі в 1980 р. вийшла книга сучасної білоруської прози, де вміщено твори дев'ятинадцяти білоруських письменників у перекладі Кати Малінкової. На Україні вже видана антологія сучасного серболужицького оповідання, в нас вона поки що знаходиться в стані підготовки*.

За останні роки в нашій пресі не було ґрунтовних матеріалів про життя і культуру лужицьких сербів, якщо не брати до уваги статті «Де Шпрєви течія бистра» в газеті «Голас Радзімы»*. Хочеться, щоб культурні зв'язки з лужицькими сербами не обмежувалися тільки перекладацько-видавничими справами. Могли б бути зв'язки театральні, обмін книжковими виставками, співпраця видавництв та ін. Надіємся, що все це буде здійснено.

*О. З. ЦИБЕНКО, проф.,
Московський університет*

ПОЛЬСЬКО-СЕРБОЛУЖИЦЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ДО ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перші відомості про лужицьких сербів у Польщі з'явилися у XV ст., однак справжнім початком наукових, літературних та інших контактів діячів польської та серболужицької культури треба вважати кінець XVIII і початок XIX ст., тобто час зростання національної самосвідомості лужицького народу та відкриття поляками серболужицької культури як самостійної, самобутньої слов'янської культури. Втрата Польщею національної незалежності наприкінці XVIII ст. зумовила ріст зацікавленості тут іншими пригноченими слов'янськими народами. Пізніше увага до серболужицької культури була пов'язана з поширенням у Польщі слов'янофільських ідей.

Першим з поляків, хто відвідав Лужицю, був Ян Потоцький, відомий письменник і мандрівник. Результатом поїздки Я. Потоцького став його твір «Мандрівка по деяких областях Верхньої Саксонії з метою пошуків слов'янських або вендійських старожитностей» (1795). Я. Потоцький — ініціатор першого польського перекладу з лужицької літератури.

У 20-ті роки XIX ст. відвідали Лужицю молоді славісти Міхал Бобровський та Анджей Кухарський. Перший був посланий у Німеччину для продовження славістичної освіти. У Лужиці він установив контакт з Г. Любенським. Після повернення М. Бобровський опублікував у журналі «Дзеннік Віленьскі»

«Фрагмент з щоденника мандрівки по Верхній Лужиці, яка відбулася в 1822 р.» (1824).

А. Кухарський, який приїхав у Лужицю в 1824 р., провів тут чотири місяці. Він вивчав мову, етнографію, літературу, познайомився з постом Г. Зейлером, збирав народні серболужицькі пісні, опубліковані у Празі в 1830 р. Франтішеком Челаковським.

У той час варшавський журнал «Денниця», видавцем якого був Театр Дубровський, публікує статтю Яна Петра Йордана «Нові тенденції вендійсько-лужицької літератури у Верхній Лужиці», де йдеться про початок національного відродження серболужичан. У цьому журналі з'явилися перші польські переклади лужицького фольклору.

1836 р. у Вроцлаві було створене «Слов'янське літературне товариство». До нього входили, крім поляків, і лужицькі серби. Через два роки у Вроцлаві вони заснували «Наукове товариство для вивчення історії мови лужицьких сербів». Я. А. Смолер, який очолив це товариство, підготував свою відому збірку народних пісень Верхньої та Нижньої Лужиці. Пізніше вона стала зразком для відомого польського збирача фольклору Оскара Кольберга.

У Вроцлаві в 1844—1845 рр. навчався відомий польський поет і громадський діяч Роман Зморський. Там він познайомився зі студентами з Лужиці, у тому числі з Я. А. Смолером. Р. Зморський настільки захопився серболужицьким фольклором, що тимчасово переїхав у Лужицю (1848—1850 рр.), де збирав історичні та фольклорні пам'ятки. У 1849 р. Зморський видавав у Будишині журнал «Стадло» польською мовою. Зацікавився серболужицькою культурою і польський поет Теофіл Ленартович. Він співробітничав у журналі «Стадло», а в 1849 р. разом із Зморським здійснив поїздку по Лужиці. Що стосується Зморського, то він 1851 р. у журналі «Бібліотека Варшавська» опублікував свою переробку легенди із збірника Смолера, а 1859 р. у деяких номерах «Газети Варшавської» надрукував ґрунтовну працю «Сербська Лужиця», повторивши її у розширеній версії в 1862 р. на сторінках популярного варшавського журналу «Тижоднік ілюстровани». У цих статтях знаходяться також переклади з серболужицької поезії.

Цікавився Лужицею відомий польський письменник Юзеф Ігнаци Крашевський. У 60-ті роки, проживаючи в Дрездені, він установив контакти з лужицькими сербами. Пізніше в історичному романі «Графиня Козель» Крашевський створює епізодичний, але цікавий образ старої жebraчки Млави, яка з гіркою говорить німецькій графині, коханці саксонського короля про ту жорстокість, з якою розправлялися німецькі завоювальники з мирним слов'янським населенням. Залізом і вогнем вони винищували слов'янські племена, виживали їх з рідної землі.

У 1870—1880 рр. підтримує лужицьких сербів відомий польський етнограф-мовознавець Ян Карлович, перекладач лужиць-

ких поетів Броніслав Грабовський і літератор Альфонс Парчевський. Останній особливо багато зробив для пропаганди серболужицької культури. За його ініціативою в Нижній Лужиці створюється відділ «Матиці сербської», він видає власним коштом три календарі-альманахи серболужицькою мовою.

Другом серболужицького народу була й сестра Парчевського — Меланія, автор праць про М. Горника і Я. А. Смолера, перекладач поезії Якуба Барта-Чишинського.

Зі свого боку, серболужицькі письменники були дружньо настроєні до польської культури. Багато з них добре володіли польською мовою. Я. А. Смолер переклав у 1842 р. «Мазурку Домбровського», яка потім стала національним гімном поляків, а Г. Зейлер за зразком цього вірша написав лужицьку патріотичну пісню. Добре знав польську літературу, перекладав твори А. Міцкевича Я. Барт-Чишинський. У Лужиці були відомі Г. Сенкевич, Ю. Крашевський, К. Тетмаер, В. Реймонт та інші польські письменники.

*В. Є. ГУСЄВ, проф.,
Інститут театру, музики
та кінематографії (м. Ленінград)*

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ У КОНТЕКСТІ ДРЕВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Поняття «народний календар» об'єднує декілька традиційних часових уявлень: відлік часу в межах астрономічного року, співвідношення сезонів або пів року, чергування свят й обрядів, приурочених до певних строків, дат.

Система часових уявлень у стародавніх слов'ян складалася в процесі взаємодії їхніх міфологічних уявлень і аграрної виробничої практики. Для них був характерний тип фенологічного календаря, що послідовно виражено в системі назв місяців, які лише частково збереглися в сучасних слов'янських мовах.

Календар лужицьких сербів загалом помітно відхилився від старослов'янського; назви місяців у джерелах XVIII—XIX ст. варіюються, у них зберігається тільки одна спільнослов'янська назва — *listopad*. Особливо цікавий рукопис І. І. Срезневського з таблицею назв місяців на слов'янських мовах, який знаходиться в архіві Ленінградського відділення АН СРСР. Серболужицькі назви в цій таблиці не є тотожними з якимось джерелом і фіксують, напевно, його особисті спостереження. Загадковим виглядає перелік назв у праці І. І. Захарова «Сказання русского народа» (т. 2, кн. 7); верхньолужицькі назви тут переважно збігаються з тими, які зустрічаються в Й. Светліка і Я. Смолера, а серед нижньолужицьких знаходимо спільнослов'янські назви: *сечан, маи-травен, серпан, груден* (джерело, яким користувався Захаров, невідоме).

У лужицьких сербів склалася самобутня система назв місяців, в яких відбулися фенологічні і виробничі спостереження народу. Водночас назви пір року в серболужицькій мові відображають архаїчний двоцикловий календар стародавніх слов'ян, де виділялася лише тепла і холодна пора (К. Мошинський). У лужицьких сербів відсутні терміни, аналогічні назвам весни і осені в інших слов'янських мовах (в тому числі і в інших західнослов'янських), і співвідносяться зі спільнослов'янськими *літо* і *зима*: *весна* — *palěto*, *palěse*, *осінь* — *paзyma*. Первинним є старе слов'янське *прольтьє*, яке відображає початкове злиття уявлень про весну і літо як про єдиний цикл і відповідники якого збереглися лише в сучасних болгарській, македонській і сербохорватській мовах. У мові лужицьких сербів відбився також архаїчний зв'язок уявлень про початок річного циклу з теплою порою, з початком польових робіт: слово *прольтьє* відноситься до пори року і служить назвою для всього річного циклу, астрономічного року (пор. словенську мову).

Таким чином, народний календар лужицьких сербів — це лінгвістичний парадокс: в ньому поєдналися найбільш віддалена від старого слов'янського календаря рухома номенклатура місяців з найбільш архаїчною і стійкою термінологією річного циклу.

Система народних свят і обрядів, їх приуроченість до певних дат загалом збігається з такою ж системою в інших слов'янських народів, особливо схожа вона з аналогічними святами чехів, словаків і поляків, хоч зазнала і певного впливу німецької культури. Серед перших відомостей у цій галузі особливо виділяються нариси Я. Смолера та І. І. Срезневського. Грунтовна характеристика народних звичаїв, обрядів і свят лужицьких сербів міститься в етнографічних і фольклористичних працях учених ХХ ст. (Е. Шнесвайс, В. Шуленбург, П. Недо, І. Горак, Й. Пата, Я. Раупп та ін.).

*М. І. ЄРМАКОВА, ст. наук. співроб.,
Інститут слов'янознавства і балканістики
АН СРСР (м. Москва)*

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИЧНОГО ЛАДУ СЕРБОЛУЖИЦЬКОЇ МОВИ

Початок інтенсивного розвитку вивчення серболужицької морфології відноситься до 60—70-х років — періоду швидкого нагромадження нових мовних даних у процесі збирання й обробки матеріалу для Серболужицького лінгвістичного атласа (СЛА). Робота над СЛА дала поштовх дослідженням, передусім діалектній морфології, але також і морфології серболужицьких літературних мов. Звернення до даних сербо-

лужицьких діалектів (поруч із фактами фонології та лексики) дало можливість суттєво змінити картину діалектного членування серболужицької мови і тим самим сприяти розв'язанню актуальної для сорабістики проблеми диференціації серболужицьких діалектів, уточненню характеристики границь між верхньо- та нижньолужицькими діалектами.

Питання парадигматики і вираження морфологічних категорій вивчалися на матеріалі діалектів та літературних мов у різних аспектах. Одним з найбільш вивчених явищ серболужицької морфології є двоїна (праці Г. Фаски, Г. Єнча, Р. Летча). Двоїна як елемент граматичної категорії числа висвітлюється в історичному, синхронно-співставному планах з використанням даних як серболужицьких діалектів, так і літературних мов на різних етапах розвитку. Лінгвогеографічні за своїм характером дослідження свідчать про єдиний процес перетворень двоїни, підтверджують відсутність різкої межі між верхньо- та нижньолужицькими діалектами і думку про наявність широкої смуги перехідних говірок. Як показує вивчення двоїни з точки зору морфологічної опозиції (Г. Фаска), у більшості серболужицьких діалектів двоїна в іменників, які узгоджуються з атрибутами та предикатами, є компонентом граматичної категорії числа.

Всебічно вивчене й питання про проходження та розвиток граматичних категорій персоналій і живих істот (праці Р. Летча, Г. Фаски, Г. Шустера-Шевца) і особливо структура знахідного-родового множини як один з засобів їх вираження. Принципово новий підхід до проблеми розвитку структури знахідного-родового предствалення у працях Г. Фаски, де вона розглядається не ізольовано, а в системі засобів вираження назвних категорій.

У ряді робіт 60—70-х років порушуються питання, пов'язані з особливостями утворення й продуктивності різних типів дієслів (на матеріалі літературних мов і діалектів).

Підсумком вивчення серболужицької діалектної морфології є 11-й том СЛА, що вийшов у 1975 р. Він присвячений граматичним категоріям і парадигматиці іменника; підготовлено й 12-й том СЛА, в якому висвітлюється дієслівна проблематика. В області діалектної морфології залишаються невивченими такі питання, як співвідношення виду й часу, система займенників у діалектах тощо; мало є робіт монографічного характеру, майже нема праць з історичної діалектології. Існують лише окремі спроби вивчення мовної інтерференції на граматичному рівні в умовах одної говірки.

У 60-х роках почалася робота по опрацюванню концепції і збирання матеріалу для граматики сучасної верхньолужицької літературної мови. Попередні дослідження відображені в публікації тез про верхньолужицьке дієслово, його категорії, у статтях про семантику і дистрибуцію займенників та ін. Вийшов ряд статей теоретичного характеру, в яких висвітлюються питання норми й узусу, проблема варіантів, особливості коди-

фікації серболужицьких літературних мов, питання їх формування та специфіки функціонування на різних етапах розвитку. У низці робіт висувуються нові завдання в області вивчення норми й вибору принципів кодифікації у зв'язку з критичною вже існуючих нормативних грамагик серболужицьких літературних мов.

Великим досягненням в області вивчення верхньолужицької літературної мови є «Грамагика сучасної верхньолужицької літературної мови» (1981 р.). Вона створена з урахуванням об'єктивно існуючої норми літературної мови (її писемної та усної форм), а також розмовних форм. Грамагика покликана відбити дійсний літературний узус. Ця праця є новою не лише за об'ємом і характером залученого матеріалу, а й за принципами опису. Це перша верхньолужицька дескриптивна грамагика, виконана на основі принципу функціонального опису, що враховує зв'язок форми і функції (значення) мовних засобів. При визначенні семантичного і функціонального змісту грамагичної форми використовується принцип опозиції. Синтагмагичні зв'язки елементів тексту визначаються за допомогою понять і термінів сучасної логіки висловлювань та предикативної логіки. Особливістю прийнятої в грамагичі концепції є підкреслювання в ній не тільки тісного зв'язку парадигматики та синтагматики слова, а й ролі слова як об'єкта вивчення синтаксису. Взяття до уваги зв'язку двох мовних рівнів (рівня слова і рівня речення) виявило успішність застосованої в Грамагичі спроби встановлення строго логічної системи частин мови у верхньолужицькій літературній мові. Цим і зроблений суттєвий внесок у розробку загальної теорії частин мови.

Дане синхронне описання може послужити основою для укладання грамагичи верхньолужицької літературної мови практичного призначення, яка знайде застосування в процесі навчання і матиме стабілізуючий вплив на літературну норму, допомагаючи індивідуальній мовній практиці серболужицької інтелігенції, зокрема письменникам.

*К. К. ТРОФИМОВИЧ, проф.,
Львівський університет*

РЕАЛЬНА І КОДИФІКОВАНА НОРМИ ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Оскільки норма будь-якого мовного феномена знає постійних (нехай і повільних) змін, остільки й кодифікація літературної мови повинна від часу до часу уточнюватися, пристосовуватися до реальної норми. В кожен момент історії літературної мови кодифікація в якихось елементах не є вповні адекватною узусові. Останнім часом у Лужиці багато пишуть про неадекватність кодифікації верхньолужицької літературної

мови узусові, однак тільки частина мовознавців висловлюється за необхідність усунення такої невідповідності. Так, представник реформістів Г. Фаска на підставі скрупульозних досліджень доводить, що носії верхньолужицької літературної мови (і ряду центральних говірок) широко вживають у наш час такі некодифіковані форми: наз.-знах. відм. вказівного займенника сер. р. *te*, місц. відм. особового займенника (*wo*) *paŋi*, закінчення дав. відм. іменників сер. р. *-ej* (напр., *blidej*) та ін.

У граматиці Г. Шустера-Шевца кодифіковано такі форми: *to*, (*wo*) *pas*, *-u* (*blidu*).

Для того, щоб об'єктивно оцінити протиріччя, слід звернутися ще й до історії формування верхньолужицької літературної мови.

У середині XIX ст. норми літературної мови були кодифіковані з тенденцією підкреслення спільності походження слов'янських народів, а також особливо відчутної близькості їхніх мов. К. Б. Пфуль та його послідовники дозволили собі у певних випадках нехтувати реальною мовною ситуацією. Вони кодифікували деякі форми, які співпадали з формами інших слов'янських мов. Наприклад, у граматиці К. Б. Пфуля дано рекомендації вживати форми *wo pas*, *wo was* (як у польській мові — *o pas*, *o was*; у чеській — *o pās*, *o vās* і т. д.), хоча в середині XIX ст. вже широко вживалися форми *wo paŋi*, *wo waŋi*.

Кодифікація цих і деяких інших форм, які узусально відрізнялися від рекомендацій, протягом десятиріч підтримувалися граматиками Ю. Краля, П. Вовчерка, дочекалися й підтвердження в сучасній граматиці Г. Шустера-Шевца, у шкільних підручниках, посібниках для редакторів та ін. Звичайно, підтримувана шкільною практикою, щоденною пресою, працівниками видавництва «Домовина», така кодифікація мала і має вплив на ўзус, але розвиток розмовної мови, що відбувається за об'єктивними законами, виявився сильнішим, ніж вплив кодифікації. Звичайними формами у розмовній літературній мові є сьогодні *wo paŋi*, *wo waŋi*. Навіть у сучасній літературі такі форми (не помічені коректорами, які самі їх уживають!) трапляються не так уже й рідко. Причому вони не служать для характеристики мови персонажів, а вживаються в авторській розповіді.

Виникла проблема, яку необхідно розв'язати. Вона цілком антиномічна, адже і прихильники непорушності кодифікації, і прихильники реформ мають рацію. Г. Шустер-Шевц, наприклад, стверджує, що недостатня стабільність літературної мови в Лужиці не допускає змін у кодифікації, оскільки це призведе до ще більшого розхитування норми. Дійсно, зміна в кодифікації викличе чимало незручностей у мовній практиці. Г. Фаска, навпаки, доводить: недостатня стабільність літературної мови є наслідком саме того, що в кодифікації слабо врахований ўзус. На його думку, слід вносити корективи в кодифікацію.

На наш погляд, друга концепція правильніша. Вона не пропонує повної заміни названих форм (і деяких інших) узуральними формами, а вимагає лише доповнення кодифікації. Усунення жорсткості рекомендації, допущення вживання паралельних форм (у певних ситуаціях, певних стилях) є цілком природним. Еластичність норм властива будь-якій розвинутій літературній мові.

Аргументи Г. Фаскі вагомі. Їх можна проілюструвати, наприклад, такими реченнями:

Susodźic maja małe dźěčo, te mje hněwa.

Susodźic maja małe dźěčo, to mje hněwa.

З прикладів видно, що за допомогою жорстко кодифікованої форми то не можна передати повного семантичного навантаження займенника. Узус, що зберігає то і те, дає змогу тонко передати семантику:

Сусіди мають малу дитину, вона мене дратує.

Сусіди мають малу дитину, це мене дратує.

Отже, розгляд усіх спірних моментів (ми маємо можливість у цьому скороченому варіанті доповіді навести лише декілька з них) дає змогу дійти висновку, що певні зміни в кодифікації верхньолужицької літературної мови необхідні. Це сприятиме її більшій стабілізації.

*С. С. СКОРВИД, наук. співроб.,
Московський університет*

СПЕЦИФІКА СИНТАКСИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСВ ЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ У ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ МОВІ (в загальнослов'янському ко тексті)

Ще Ф. Міклошич, а з вітчизняних дослідників О. О. Потєбня відзначали функціонування серболужицьких (верхньолужицьких) присвійних прикметників (далі — ПП) у конструкціях, що виражають означення до іменника залежними компонентами, зокрема з ад'єктивними, типу *naseho napow_ kožich*. Ця специфічна валентність, яка за межами серболужицької області виявляється з такою ж повнотою в середньо-словацьких діалектах (пор. *mojej mladšej sestrin muz*), аналізувалися славістами ХІХ ст. як продовження найдавнішої здатності ПП до сполучення, виявленої на ранньому ступені розвитку в багатьох слов'янських мовах. О. О. Потєбня вбачав у вживанні означень при ПП у стародавніх мовах ознаку колишньої конкретності семан ики ПП, яка свідчить про їх близькість до іменників; у серболужицькій мові і в словацьких діалектах воно при даній оцінці виступає як риса мовна «більш давньої будови» [2, с. 405—410; 5, с. 13—16].

Після того як М. С. Трубецької у статті про ПП у старослов'янській мові висловив цілком закономірне припущення про приналежність даної категорії до парадигми іменників (назв істот) на основі її обов'язкового використання в атрибутивній позиції та її дериваційної парадигматичності, конструkcії ПП з різноманітно вираженими означеннями розглядали як свідчення збереження ними можливостей синтаксичного сполучення базової лексеми (її підпорядковуючої здатності). Субстантивну здатність до поєднання ПП в серболужицькій (верхньолужицькій) мові в такому аспекті детально описав Р. Летч. У літературних текстах він виявив у сполученні з ПП всі без винятку типи означень іменника: прикладки (напр.: *wuja Nawštynowe wino*; *Pawoła Kutjadowy pap*), прикетники (*młodoh mužowe sotru*), узгоджені або неузгоджені займенники (*mojeje sořiny sup*; *po jeho žoninej maćeri*) та інші неузгоджені члени (*Kralec sgrěpcunu bratr*). Ці ж структурні типи сполучень з ПП спостерігаються в середньословацьких діалектах Й. Штольцем: *rána majštrove dobré zvyky*; *stariho ošova viřnica*; *teho mojeho švagrof*, *mojej žeřin brat*; *zo Seleštianskich Pal'ouho domu*. В літературній словацькій мові такі сполучення з'являються дуже рідко і часто носять сліди стилізацїї.

У синхронному плані як для серболужицької мови, так і для середньословацьких діалектів приналежність категорії ПП до парадигми іменників—назв істот, отже, підтверджується її синтаксичною синтагматикою. Функціонування ПП у поєднанні з аналогічними залежними компонентами на ранньому ступені розвитку слов'янських мов, однак, докорінно відрізнялося.

Історично в сполучення з ПП найбільш вільно вступали прикладки (це швидше всього зумовлювалось загальною залежністю обидвох іменників від головного іменного компонента). Пор.: давньоруське *бъ бо Аврамъ поляхъ братнью дщерь Арону Сару* — Лавр. Іпат. літ.; *Олгова коганя хоти* — Слово про Ігор. похід; ст.-ч. *po králově smrti Přemyslově* — Dal.; ст.-польськ. *w księżem biskupiem trzymaniu* — Przyb. Конструкції двох ПП витіснялися конструкціями ПП з прикладкою, яка набувала форми род. відм. одн. (що служило показником її залежності від ПП). Пор.: давньоруське *на царя Константинов день* — Жит. Мих. Клоп.; ст.-чеськ. *o přiběžich krále Václavových* — Let.; ст.-польськ. *ku brzegu wsi księdza biskupiej* — Zap. Warsz.

Рідше в конструкціях з ПП вступали синтаксичні прикетники, приєднані постпозитивно, як додаткові чітко відокремлені компоненти. Пор. ст.-сл. *на дворъ архиереовъ нарицаемаго Каиѣфа* — Зогр., Мар., Ас.; ст.-руськ. *братъ Якуновъ слѣпаго* — Печ. пат., *сила султанова индѣискаго бесерменьскаго* — Хожд. Никит.; ст.-чеськ. *od krve Abelovy spravedlivého* — Ev. Ol., Bibl. Koř.; *na králově Václavově českého dědině* — Dub.; ст.-польськ. *treść pisarzowa rychło piszącego* — Ps. Fl. Функціонування ПП у складі таких єдностей, очевидно, мотивувалось синтаксичною автономністю ад'єктивних компонентів: форму останніх у структурі найдавнішого речення могла диктувати семантика контек-

сту. Це структурне, додаткове приєднання прикметників відповідно принципово допускало транспозицію означуваного імені в будь-яке утворення, що відповідає замішуваній даним іменем позиції. Форми таких ад'єктивних компонентів могли приєднувати відносні прикметники зі значенням відношення до сукупності осіб (пор. ст.-сл. нечювьство жидовьско не разоумѣа-штиихъ како єсть лѣпо — Супр.; ст.-чесь. milost bratrská na hoře ... přebývajících — Отс.), а в староруській мові і патроніми на -ичь — деривати ПП (пор. ст.-руськ. Ростиславъ Мьстиславичъ Смоленського сѣдъ Киевъ — Гал Вол. лет.). В структурі таких конструкцій, звичайно, ні ПП, ні інші утворення від означуваного імені не займали справді субстантивну позицію щодо ад'єктивних компонентів.

Конструкції ПП з нейтрально приєднуваними антепозитивними прикметниками, які регулярно утворювалися в серболужицькій мові і в словацьких діалектах, в даному разі були пізньою локальною інновацією.

*Н. В. МІСЮРЕНКО, студ.,
Львівський університет*

ПРАКТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Аналіз публікацій у лужицьких наукових збірниках, у пресі, а також словників верхньолужицької мови показав, що нема єдності в написанні російських власних імен. Критики цього явища вказують на те, що в офіційному орфографічному словнику не тільки нема, наприклад, всіх назв союзних республік Радянського Союзу, а й написання наявних допускає небажані варіанти. В пресі була висловлена необхідність кодифікувати всі ці назви і дотримуватися рекомендацій повсюдно.

Ми поставили собі за мету запропонувати практичну транскрипцію на верхньолужицьку літературну мову назв усіх союзних і автономних республік, автономних округів, а також країв. Для цього нами був установлений повний перелік наявних в орфографічному словнику одиниць адміністративно-територіального поділу СРСР, а також з'ясовані принципи їх передачі в найновішому орфографічному словнику верхньолужицької мови (в ньому теоретичного викладу цього питання нема). Нами вивчено у співставному плані єдність і розходження в системі голосних і приголосних (також і звукосполучень) у верхньолужицькій і російській мовах, а також в їхніх графічних системах і орфографічних принципах. На підставі проведеного аналізу

ми склали повний перелік названих одиниць адміністративно-територіального поділу СРСР.

Проводячи цю роботу, довелося розв'язати ряд практичних завдань. Наприклад, слід було вирішити, чи при передачі верхньолужицькою мовою тих чи інших назв брати до уваги самоназву радянських народів (напр., *картвели*), чи брати за основу офіційну назву в російському звучанні (в даному випадку — грузини). Виявляється, що доцільним є другий шлях розв'язання питання.

Необхідно було вирішити, чи в усіх випадках слід максимально зберігати близькість до російського звучання. Вивчення цього питання показало, що в окремих випадках треба прийняти назви, що традиційно склалися в Лужиці, хоч вони досить далекі від російської форми. Це, наприклад, *Letiska SSR, Estiska SSR*. Таке рішення випливає не тільки з того, що *Letiska, Estiska* у такому вигляді вживалися ще в середині XIX ст., але воно диктується й тим, що форма цих назв примикає до відповідних назв у німецькій мові. При повній двомовності лужицьких сербів цей фактор не можна не брати до уваги.

Проблематичним було те, чи в усіх випадках зберігати в нашому проекті суфікси, які виступають у транскрибованих верхньолужицьких назвах. Йдеться про суфікси *-isk-* та *-sk-*, які зустрічаються в назвах республік, наприклад, *Tadžikiska SSR* і *Uzbekiska SSR*. Звичайно, по можливості необхідно від такого різнобою відмовитися, особливо ж у випадках, коли орфографічний словник дає дублети: *Kirgiziska SSR* — *Kirgiska SSR*.

Вивчивши лужицький словник власних назв місцевостей, ми переконалися, що самі лужицькі серби легко утворюють прикметники від назв місцевостей за допомогою суфікса *-sk-* (*Goldbachski, Bernstadtski, Lichtenbergski* і т. д.). Це засвідчило, що нема потреби зловживати суфіксом *-isk-*. Отже, ми рекомендуємо: *Tadžikiska SSR, Karakalpakaska ASSR* і т. д. Звичайно, логічно можна вивести в деяких випадках інші форми (напр., суфікс *-sk-*, що утворюється із сполучення певних приголосних внаслідок асиміляції), але, на наш погляд, необхідно зберігати якомога найбільшу структурну єдність назв.

При вирішенні поставленого завдання ми зустрілися ще з іншими труднощами. До них належить спосіб передачі назв типу *Комі АРСР* (ми надали перевагу передачі *Комі ASSR*, а не *Коміска ASSR* з огляду на синонімічність з прикметником *коміські* = *комічний*) або *Грузинської РСР*. В цьому випадку, мабуть, можна допустити обидва варіанти, що вживаються в наш час у серболужицькій пресі: *Georgiska SSR* і *Gruzinska SSR*. Справа в тому, що такий дублет існує і в німецькій мові, а це, звичайно, зумовлює (і буде далі зумовлювати) наявність дублета у верхньолужицькій літературній мові. Допускаючи правомірність обох варіантів, ми все-таки віддаємо перевагу першій назві, оскільки вона майже повсюдно вживається в серболужицькій пресі, стала більш звичною для лужицьких сербів.

СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ФОНД ФРАЗЕОЛОГІЇ ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ МОВИ

(до проблеми ареального опису)

Фрагментарність уявлень про фразеологічний ландшафт Славії, про межі поширення як окремих фразеологізмів, так і структурно-семантичних моделей, створює серйозні перешкоди для реконструкції праслов'янського фразеологічного фонду, вивчення шляхів історичного розвитку фразеологічних систем окремих слов'янських мов, їх взаємодії, стримує конкретні етимологічні дослідження, якими досі охоплена лише незначна частина слов'янської фразеології.

Розв'язанню багатьох поставлених проблем сприятиме «Спільнослов'янський фразеологічний атлас», створення якого є важливим завданням слов'янських фразеологів. Цій роботі мусить передувати ретельне вивчення лінгвогеографічної проєкції фразеоглос структурно-семантичних моделей окремих слов'янських мов. Особливу увагу треба звернути на пошуки спільнослов'янських фразеологічних моделей.

Верхньолужицька фразеологія — цікавий об'єкт для ареальних та порівняльних студій. Це пов'язано перш за все з маргінальним розташуванням Лужиці у Славії, а також майже повною відсутністю контактування на рівні діалектів та літературної мови з іншими слов'янськими народами.

Аналіз структурно-семантичних моделей, виділених у складі семантичних рядів, показав різноманітну ареальну проєкцію верхньолужицьких фразеологізмів. Наприклад, фразеологізми семантичного ряду «бити, карати» структурно-семантичних моделей «ударити+частину тіла» та «бити+предметом+по тілу» мають спільнослов'янську проєкцію, «дати=їжу», «готувати+їжу», «шити, ремонтувати+одяг», «пригощати+їжею» — західнослов'янсько—східнослов'янську, «вбити порох+з одягу» — західнослов'янсько—південнослов'янську, «заграти+танцювальну музику» — західнослов'янську. Складну ареальну картину на рівні структурно-семантичного моделювання дає аналіз багатьох інших семантичних рядів.

Особливої уваги вимагає створення методики ареального опису структурно-семантичної моделі. Важливими компонентами такого опису ми вважаємо: 1) детальне виділення усіх внутрішньомодельних ізоглос образних конкретизаторів; 2) визначення рівня фразеоглоси, тобто зон більш інтенсивного та менш інтенсивного варіювання структурно-семантичної моделі на ареалі; 3) виявлення ареальної специфіки структурно-семантичної моделі на рівні образних конкретизаторів.

Важливим компонентом ареального опису ми вважаємо попереднє розв'язання проблеми автохтонності/неавтохтонності

структурно-семантичної моделі для слов'янської зони. Необхідними умовами для визначення окремої структурно-семантичної моделі як автохтонної є: 1) варіювання на окремих мовних ареалах повинно охоплювати всі три слов'янські зони: західнослов'янську, східнослов'янську та південнослов'янську. Відсутність варіювання в будь-якій зоні свідчить про іноваційний характер утворення даної структурно-семантичної моделі для цієї зони; 2) наявність однієї чи декількох внутрішньомодельних спільнослов'янських ізоглос на рівні образних конкретизаторів. Відсутність подібних ізоглос, очевидно, свідчить про іноваційний характер фразеоглоси структурно-семантичної моделі; 3) поряд з внутрішньомодельними спільнослов'янськими ізоглосами образних конкретизаторів важлива наявність на окремих мовних ареалах фразеологізмів з локально обмеженими образними конкретизаторами.

Остання умова є необхідною для розмежування ізоглос, які виникли у результаті калькування або запозичення із близькоспоріднених мов.

Як зразок використання запропонованої методики подаємо повний опис структурно-семантичної моделі «дивитися+як+ + дурна тварина+на ворота=здивовано дивитися».

Фразеологізми даної структурно-семантичної моделі відомі в усіх залучених мовах. Найвищий рівень варіювання характеризує українську та чеську мовні зони.

Фразеологізми з образним конкретизатором «віл» утворюють верхньолужицько-чесько-польсько-українсько-білоруську ізоглосу: в.-луж. hladać kaž wól na nowe wrota, чес. hleděti jako vůl na nová vrata, hleděti jako vůl na malovaná vrata, пол. patrzeć jak wól na malowane (nowe) wrota, укр. дивитися як віл на нові ворота, біл. вылупіць (вырачыць) вочы як вол (бык) на новые шула.

Фразеологізми з образним конкретизатором «теля» утворюють чесько-словацько-польсько-українсько-болгарсько-хорватську ізоглосу: чес. hleděti jako tele (telátko) na nová vrata, слов. hládiet' ako tel'a na nové vráta, пол. patrzeć jak cielę na malowane (nowe) wrota, укр. дивуватися як теля на нові двері, видивляється як теля на нові ворота, болг. като теле пред (в) шарена врата гледам, хорват. gledati (buljiti, zijati, blenuti) kao tele u šarenā (novā) vrata.

Фразеологізми з образним конкретизатором «баран» утворюють українсько-білорусько-російську ізоглосу: укр. дивитися як баран на нові ворота, біл. глядзець як (што) баран на новыя вороты, рос. смотреть как баран на новые ворота.

Фразеологізми з образним конкретизатором «корова» утворюють чесько-українську ізоглосу: чес. hleděti jako kráva na nová vrata, укр. дивитися як корова на нові ворота. Українська зона характеризується образним конкретизатором «козел»: дивитися як козел на нові ворота. Модель варіюється у західнослов'янській та східнослов'янській ареальних зонах. Відзначена спільнослов'янська внутрішньомодельна ізоглоса з образним

конкретизатором «теля». Специфічні образні конкретизатори у верхньолужицькій мовній зоні не зафіксовані.

Із застосуванням запропонованої методики на матеріалі дев'яти слов'янських мов проаналізовані наступні структурно-семантичні моделі: «нехай+що-небудь незвичайне+падає з неба=незважаючи на ніякі перешкоди», «сміятися+як+дурень+на їжу=голосно, безглуздо сміятися», «на+неіснуючого святого=ніколи», «мати+сміття, непотріб+у голові=дурний».

Проведений аналіз значно розширив наші уявлення про закономірності слов'янського фразотворення, дав можливість переглянути деякі традиційні етимології фразеологізмів окремих слов'янських мов. Запропонована методика ареального опису закладає підвалини для створення «Спільнослов'янського фразеологічного атласу».

*Є. Х. ШИРОКОРАД, доц.,
Харківський університет*

NOMINA AGENTIS З ЯКІСНОЮ СЕМАНТИКОЮ— ПОХІДНІ ПРИКМЕТНИКІВ ТА ІМЕННИКІВ У ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКІЙ МОВІ У ЗІСТАВЛЕННІ ЗІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ

Наші спостереження ґрунтуються на твердженні Р. Бошковича, яке він висловив у своїй фундаментальній праці «Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и морфология» (М., 1984), а саме: словотворчі засоби, зокрема суфіксальні елементи, у визначенні генетичних та історичних зв'язків слов'янських мов є такими ж показовими, як і дані фонетики, морфології, синтаксису.

У статті розглядаються *nomina agentis*, основа яких позначена формантом *-nik* (ч. рід)/*-nic(a)* (ж. рід), що або ототожнюється з суфіксом, або є сполученням двох суфіксів: мотивуючої основи *-n-* і похідного слова *-ik/-ic(a)*. Об'єкт наших спостережень — іменники якісної семантики, які є номінаціями особи за якою-небудь ознакою, станом, дією, постійними або тимчасовими.

Питання про генезу суфікса *-ik-*, а також його похідного *-nik-* у славістиці вирішено: ці словотворчі елементи мають праслов'янський характер. У працях з порівняльно-історичного слов'янознавства зазначені суфікси вважаються характерною особливістю словотвірної системи слов'янських мов (див., зокрема, «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966), згадану вище працю Р. Бошковича, книгу «Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика, фразеология» (К. 1986) та ін.). Саме в останній

праці при характеристиці словотвірної системи слов'янських мов як її загальна риса зазначаються суфікси $-(n)ik/-(n)ic(a)$, яка ілюстрована також даними і верхньолужицької мови.

Ми ставили собі за мету розглянути поміпа *agentis* на $-(n)ik/-(n)ic(a)$ верхньолужицької мови у зіставленні з однією із західнослов'янських — польською — та східнослов'янськими мовами. Мовні факти зібрані за даними тлумачних та двомовних словників: К. К. Трофимович. Верхнелужицко-русский словарь (Москва; Баутцен, 1974), який ми суцільно обстежили; Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мінськ, 1977—1984. Т. 1—5; Словник української мови. К., 1970—1980. Т. 1—11; Словарь современного русского литературного языка. М.; Л., 1948—1965. Т. 1—17; Д. Гессен, Р. Стипула. Большой польско-русский словарь. Москва; Варшава, 1980. Т. 1—2, за якими перевірена наявність відповідників утворенням верхньолужицької мови. Всього розглянуто 152 верхньолужицькі іменники та їх відповідники у всіх зіставлених мовах. Вважаємо, що навіть такі, певною мірою однобічні спостереження, можуть дати цікаві висновки для верхньолужицької мови як в аспекті вивчення особливостей її дериваційної системи стосовно імен на позначення особи, так і в плані особливостей її лексико-семантичної системи, а саме: стійкості в інослов'янському оточенні.

На підставі розглянутих даних вважаємо за можливе дійти основних висновків.

У словотвірній системі сучасної літературної верхньолужицької мови поміпа *agentis* на $-(n)ik/-(n)ic(a)$ є досить поширеним і продуктивним типом, про що свідчить таке співвідношення: 152 іменникам в.-луж. мови в інших розглядуваних мовах знаходимо лише 44 відповідники; 109 в.-луж. лексем становлять такі утворення, відповідники яких або зовсім відсутні, або з ними зіставляються, тотожні за коренем поміпа *agentis* інших дериваційних типів. Залежно від характеру твірної основи на синхронному рівні серед поміпа *agentis*, властивих лише (за даними, звичайно, вичуваних джерел) в.-луж. мові, можна виділити три групи: 1. Іменники з суфіксами $-ik/-ic(a)$, мотивовані прикметниками: *četnik, četnica — četny; dobrotnik, dobrotnica — dobrotny*. Таких творень більшість (47). Покажемо, на наш погляд, є те, що мотивуючі прикметники мають переважно похідну основу. 2. Значно меншу у кількісному відношенні групу становлять іменники, мотивовані також іменниками з переважно дієслівними за характером семантики та творення основами, назви дії, стану (13). Звичайно такі поміпа *agentis* можна розглядати як утворення з суфіксами $-nik/-nic(a)$, пор.: *dohladnik, dohladnica — dohľad; radostnik, radostnica — radosć*. Всі мотивуючі іменники з похідною основою. 3. Подвійне співвідношення основи поміпа *agentis* з прикметниками та іменниками є характерною ознакою цілого ряду творень (36), тому визначити спосіб їх деривації на синхронному рівні нелегко. Пор.: *hněwnik, hněwnica — hněw, hněwny; lubostnik, lubostnica — lubosć, lubostny* та ін. 4. Окрему групу становлять іменники на

-n(ik)/-(i)ic(a), які у в.-луж. мові не мають співвідносних з ними мотивуючих, так що встановити спосіб їх творення на синхронному рівні неможливо. Деякі приклади: *surownik, surownica; kajnik, kajnica; předporučnik* (12 од.). Всі інші поміпа agentis в.-луж. мови мають співвідносні іменники в зіставлених мовах. Їх можна класифікувати у такий спосіб. Виділяється нечисленна група утворень (9), які об'єднують усі розглядувані мови. Пор.: в.-луж. *bježbóžnik, bježbóžnica*; п.: *bezbožnik, bezbožnica*; у.: *безбожник, безбожниця*; б.: *бязбожник, бязбожница*; р.: *безбожник, безбожница* та ін., які не є новотвореннями.

Всі останні іменники знаходяться у різних відношеннях з польською і східнослов'янськими мовами. Здавалося б, що верхньолужицька мова, як західнослов'янська, найбільш тісні зв'язки у розглядуваному плані має з польською. Насправді це не так. Найвищий ступінь співвідносності (тотожності у нашому випадку) становлять поміпа agentis в.-луж. мови з українською. Кількість утворень, які збігаються лексично, становить 33 іменники. Далі по низхідній співвідносній одиниці ранжируються у такий спосіб: в.-луж. — рос. мови — 22; в.-луж. — блр. мови — 14; в.-луж. — польська мови — 11 (на останньому місці). Причому всього один випадок з 44 стосується лише в.-луж. та польської: в.-л.: *połnomócnik, połnomócnica*; п.: *połnomocnik*.

Викладені спостереження не дають ще підстави діяти категоричних висновків про співвідносність мов у генетичному плані. Вони потребують серйозного обґрунтування з боку вивчення історичного розвитку мов, особливо даними народних говірок, описової та історичної діалектології. Однак на підставі розглянутих фактів можна твердити про поширеність і більшу продуктивність поміпа agentis у верхньолужицькій мові порівняно з розглядуваними. До речі, цей висновок також підтверджується, з одного боку, новотвореннями, пор.: *rekordnik, rekordnica*, навіть *traktornik* (правда, мотивуюча основа тут — ім'я конкретної семантики); з другого боку, як здається, наявністю у верхньолужицькій мові дублетів типу: *tosnik, tosnica; potosnik, potosnica; dopotocnik, dopotocnica; широтосник, широтосница; zahubnik, zahubnica; wuhubnik* та ін.

Таким чином, якщо наші спостереження та висновки правильні, ми можемо говорити про верхньолужицько-українську ізоглосу в галузі словотворення імен на позначення особи як найяскравішу серед співставлених мов.

ДИТЯЧА ЛЕКСИКА ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Під терміном *дитяча лексика* ми розуміємо неоказіональні слова, що вживаються дорослими при звертанні до малят і які значно відрізняються від їх синонімів у мові дорослих.

Дитяча лексика частково зібрана й відображена в словниках, є деякі зауваження стосовно окремих слів у різних лексикологічних працях, але спеціальних, системних досліджень цієї лексики в сорабістиці та україністиці немає.

Своє завдання автор вбачав у спробі шляхом семантико-типологічного співставлення дитячої лексики двох мов визначити ступінь спільності верхньолужицької та української мов у такій специфічній області, як дитяча мова.

Таке співставлення дасть змогу підійти до питання про ступінь давності цього явища, про існування загальнослов'янської дитячої лексики. На наш погляд, матеріал верхньолужицької та української мов надзвичайно зручний для вказаних цілей: українсько-лужицькі ізоглоси в дитячій мові є надійним свідченням давності цієї лексики, так як верхньолужицька та українська мови зараз ареально розірвані і контактів у історичний час між цими мовами не існувало. Разом з тим на праслов'янському рівні, за даними О. М. Трубочова та Г. Шустера-Шевца виявляється велика кількість українсько-лужицьких специфічних ізоглос.

Зібраний матеріал складала 310 верхньолужицьких слів та 187 українських.

Значною частиною дитячої лексики в обох мовах є іменники. Можна виділити такі спільні тематичні групи: 1) люди; 2) частини тіла; 3) їжа; 4) дитячі речі; 5) іграшки; 6) екскременти; 7) навколишній світ; 8) природні явища; 9) страховища; 10) стан дитини.

Чіткі ізоглоси простежуються в тематичних групах «родичі», «їжа», «екскременти», «сон» (в.-л. *huja*- ст. укр. (доросле) *уйко* «брат матері»; в.-л. *rapka* «материні груди», *rapka f.* «ротик», *rapki* «їжа, страва» — укр. *папа, папка* «хліб»; в.-л. *drēmki pl. t.*- Соньки-дрімки у віченьки).

Дуже цінне збереження в українській дитячій лексиці форми двоїни *руці, нозі*.

Особливу — і найбільшу — групу в дитячій мові становлять назви тварин та птахів. Спостерігається закономірність «крик птаха або тварини (вигук, яким кличуть) — назва птаха або тварини». Представлені всі основні свійські тварини (собака, корова, кінь, свиня, вівця, коза, кішка) та ін. У лужицьких дитячих назвах тварин чіткіше, ніж в українських, простежується вікова та родо-статева диференціація. В тематичній групі птахів простежуються певні лужицько-українські відповідності, які

фонетично можуть бути неповними, можливо, внаслідок експресивного характеру утворень: в.-л. *pila* «качка» — укр. *пуля* «качення», пор. «доросле» поліське *піленя* «курча»; в.-л. *puta* «курка, курочка, птаха» — укр. *пітя* «курча», пор. *прізви*. *Пітя* (Самбор), «доросле» лемк. *потя* «курча, пташення»; *liba, libka* «маленька гуска, гусеня» — *лівка* «гуска» (лемк.). Наявність відповідностей дитячим верхньолужицьким словам у діалектній українській («дорослій») лексиці архаїчних зон (Лемківщина, Поліся, Закарпаття) говорить на користь давності цих слів. Представлені в дитячій лексиці обох мов назви домашніх птахів, комах (в.-л. *babka* «бджілка», «бабка» — укр. *бабка* («доросле»), паразитів.

Значно ширше, ніж в українській, в лужицькій дитячій мові представлені дієслова. Їх більше (23,7%), і тематичні групи їх різноманітніші.

Різноманіття дій, рухів виражено в українській дитячій мові невідмінюваними словами вигукowego виду, які виступають як присудок або є словами-реченнями. Виділяються такі спільні тематичні групи: 1) «випорожнюватися»; 2) «їсти»; 3) «спати»; 4) «грати»; 5) «боліти», «робити боляче»; 6) «пересуватися»; 7) «працювати»; 8) «фізіологічні прояви». Відомі лиш у лужицькій тематичні групи «годування немовляти груддю», «їхати», дієслів стану («лежати», «сидіти», «стояти»), мовлення, візуального сприйняття. У свою чергу, тільки українська дієслівна лексика демонструє тематичні групи «гуляти», «купатися».

Характерною ознакою багатьох лужицьких дитячих дієслів є суфікс **-k(a)-**, який надає їм пестливого характеру: *praikač* «говорити» пор. *prajić*. В українських лексемах зустрічається подібний суфікс (спатки, дибки), але не так часто. Характерною ознакою українських слів на позначення руху є кінцева **-і** (іноді **-и**) — огласовка (*пісі, цюні, люлі*). Набагато частіше, ніж у лужицькій, серед українських дієслівних утворень зустрічаються тавтологічні конструкції (*кус-кус, дуду*).

Значення верхньолужицьких дитячих слів більш конкретні.

Коло споріднених дитячих слів розширюється завдяки зв'язкам із дорослою (зокрема, діалектною) лексикою, лексикою фольклору (колискових) та ігор з малятами (забавлянок).

Таким чином, можна дійти висновку про певну спільність дитячої лексики верхньолужицької та української мов. Ця лексика представляє практично однакові тематичні групи. Лексичні ізоглоси охоплюють усі основні, життєво важливі поняття: «родичі», «їжа», «сон», «випорожнення», «свійські тварини», «птахи», «ігри». Проаналізований матеріал дає змогу вважати основу, центральну частину дитячої лексики досить давньою, можливо, сягаючою в період лужицько-південно-східно-слов'янської єдності.

Але потрібне більш широке вивчення слов'янської дитячої мови, історико-етимологічне дослідження з урахуванням етнографічних, етнокультурних фактів.

ТЕМА ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У ТВОРЧОСТІ СЕРБОЛУЖИЦЬКИХ ПОЕТІВ

У радянському літературознавстві, як і в літературознавстві інших соціалістичних країн, багато зроблено для вивчення могутнього та багатостороннього впливу ідей Великого Жовтня на літературний процес у слов'янських країнах, на літератури зарубіжних слов'янських народів. Разом з тим відзначимо, що найменш досліджені ці проблеми на матеріалі серболужицької літератури. А між тим, література цього найменшого слов'янського народу дає прекрасні приклади, які свідчать про широту і глибину проникнення ідей Жовтня і соціалізму у суспільний і культурний процес у Лужиці.

Після революційних подій в Росії, після виникнення в 1919 р. Комуністичної партії Німеччини особливо поживавилася визвольна боротьба лужицьких сербів за свої політичні і національні права, саме на порозі 20-х років у літературу прийшла молода генерація, яка своєю літературною і суспільною діяльністю активно підтримувала зміни в Німеччині. Своєю основною метою молоді літератори вважали боротьбу за суттєві зміни у соціальному, національному та політичному житті лужицького народу. Визначними представниками цієї генерації у лужицькій літературі були Й. Новак, Я. Скала, М. Новак-Нехорнський, Ю. Хейка, Я. Лайнерт, М. Кубашец, М. Віткойц та ін. До старшого покоління лужицьких письменників, які гаряче підтримували народження в літературі нової проблематики, активну громадянську позицію молодих літераторів належав, передусім, Я. Лоренц-Залеський. Знаменно, що ці письменники були не лише активними борцями за національні та соціальні права свого народу, але й безкомпромісними противниками фашистської диктатури. Про це свідчать і їхні твори. Отже, свободолобиві ідеї Жовтня, рух антифашистського Опору наклали незгладимий відбиток на літературний процес у Лужиці в 20—30-ті роки.

Одним з проявів цього впливу була тема Жовтня і Радянського Союзу, що знайшла особливий розвиток у серболужицькій літературі у повоєнні роки. Вперше ця проблематика прозвучала у творчості Й. Новака, М. Віткойц, Ю. Брезана, Я. Лайнерта, Ю. Вуеша, К. Лоренца, Ю. Коха та ін. Так, Жовтневій революції присвячені вірші Ю. Брезана «Жовтнева революція», «У жовтні 1917», «7 жовтня 1917», «Нехай дзвенять дзвони», «Революція», поетичні твори К. Лоренца «Жовтень у нас», Ю. Вуеша «Світ новий народився», вірші про В. І. Леніна Ю. Брезана («Ленін»), Ф. Лібо («В. І. Ленін»).

Тема Радянського Союзу розкривається у віршах Ю. Коха («Мої дві подорожі на Русь»), К. Лоренца («Шлях до дому че-

рез засніжену Білу Рус», цикл «З поїздки до Білорусії»), М. Кравец («На ярмарку у Єревані», «Єреван 1983»), Б. Будар («Каштани Києва», «Ленінград», «Байкал-Ангара»), Б. Дирліха («Ленінград, проспект Героїв»). Лужицькі поети присвячують твори своїм побратимам (Б. Будар «Перед портретом Пушкіна», Ю. Кох «Якби Франко у Лужицю прийшов», Ю. Брезан «М. Горький», Б. Дирліх «Кімната, де помер І. Франко» та ін.). Дослідження цих та інших творів лужицьких поетів дає, на нашу думку, цікавий матеріал для літературних співставлень, для осмислення поетичного образу нашої країни не тільки у серболужицькій літературі, але й у літературах інших соціалістичних країн.

О. О. ГУГНІН, *ст. наук. співроб.,
Інститут слов'янознавства і балканістики
АН СРСР (м. Москва)*

СЕРБОЛУЖИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРИ НДР

Вивчення серболужицької літератури в контексті історії літератури НДР ставить перед дослідниками цілу низку складних проблем, наукову розробку яких слід вважати дуже важливою в рамках марксистсько-ленінського порівняльного літературознавства. Результати досліджень матимуть неабияке значення для конкретного освоєння цілого комплексу вузлових питань історії всесвітньої літератури.

Цілком нові умови соціального і національного розвитку серболужицького народу після 1945 р., сучасний розквіт його літератури роблять постановку питання про розгляд літератури слов'янської меншості в оточенні німецької стихії зовсім правомірною. Досить лише згадати, що творчість Ю. Брезана, Ю. Коха, К. Лоренца, А. Стахової, Б. Дирліха та інших серболужицьких прозаїків і поетів можна розцінювати не лише як успіх самої серболужицької літератури, але й як серйозне досягнення в рамках загальнонародної літератури НДР (та й взагалі сучасної літератури соціалістичного реалізму). Безперечним є й факт, що серболужицька національна традиція мала помітний вплив на розвиток творчості таких крупних німецькомовних письменників НДР, як Е. Штрітматтер і Й. Новотний

У той же час картину руху сучасної літератури НДР і — в її рамках — серболужицької літератури можна з достатньою повнотою уявити собі, лише взявши до уваги весь багатовіковий контекст, в якому серболужицька література, знаходячись у взаємодії з німецькою та слов'янськими літературами, зуміла зберегти національну самобутність. Тут не зайви і буде нагадати, наприклад, що, формуючись у руслі європейського провісвітництва, серболужицька література багато чого сприйняла

від ідей великих німецьких просвітителів, у першу чергу Гердера, який у кожному народі бачив окрему самостійну галузь на великому дереві людства. Характерно, що саме в цю епоху пробуджується активний інтерес німецьких вчених і культурних діячів до лужицьких сербів, яскравим прикладом чого є діяльність Верхньолужицького наукового товариства, заснованого в 1779 р. німцем Карлом Г. Антоном (1751—1818). У роботі товариства брали участь такі великі німецькі вчені, як Й.-Г. Фіхте, А. Гумбольдт, Я. Грімм, а також серболужицькі письменники і вчені Я. Горчанський, Г. Зейлер та ін.

Сучасна серболужицька література, з одного боку, це слов'янська література, з другого — невід'ємна частина національної літератури НДР з усіма комплексами проблем, які з цього випливають. Художня література лужицьких сербів не може не реагувати на ті чи інші зміни в політичній чи культурній атмосфері НДР. Закономірності її розвитку після 1945 р. набагато безпосередніше відображають загальні закономірності німецькомовної літератури НДР, ніж це мало місце у взаємовідносинах серболужицької і німецької літератур у Німеччині до 1945 р. Для самої німецької культури і літератури НДР ситуація після 1945 р. означала досить різкий розрив традиційних зв'язків з західною культурою і встановлення незрівнянно більш тісних контактів у першу чергу з радянською літературою, а далі — з усіма слов'янськими (і не тільки слов'янськими) соціалістичними літературами. У цих нових умовах і розвиток серболужицької літератури отримав багато благодетельних імпульсів.

---

*Л. П. ЛАПТЄВА, проф.,
Московський університет*

ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЖУРНАЛ «ДЕННИЦЯ» (1842—1843) І УЧАСТЬ У НЬОМУ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ

На початку 40-х років XIX ст. відомості про лужицьких сербів у Росії були дуже приблизними. Тільки славісти, які побували за кордоном, мали кращу уяву про цей народ. До них належав вчитель російської мови Варшавської губернської гімназії П. П. Дубровський (1812—1882). Він відвідав Лужицю в 1841 р., а після повернення у Варшаву почав видавати літературну газету «Денниця» польською та російською мовами. У 1842 р. вона виходила двічі на місяць, а в 1843 р. стала щомісячним журналом, який, однак, припинив існування на 8-й книзі — у видавця не вистачало коштів для продовження видання. «Денниця» висувала перед собою завдання познайомити читачів з літературним рухом слов'ян, який пожвавився в 40-х

роках навіть серед малих слов'янських народів, а також сприяти через літературу зміцненню «слов'янської взаємності» в душі Яна Колара.

Велику увагу Дубровський приділяв серболужицькій літературі. Вже в першому номері «Денниці» він повідомив про вихід у світ першого випуску «Пісень верхньо- і нижньолужицьких» Гаупта і Смолера (1841 р.). В іншій статті видавець «Денниці» вітає появу «Ютнічки», газети на серболужицькій мові, яка виходила за редакцією Я. К. Йордана, і викладає зміст першого номера цієї газети. Про літературні новинки і серболужицькі періодичні видання Дубровський повідомляє і в інших номерах «Денниці». Крім бібліографічних заміток, у цьому виданні публікувалися великі статті про літературу та життя сербів-лужичан. Так, своїми враженнями про Лужицю поділився з читачами відомий словацький поет і громадський діяч Л. Штур. Його стаття «Подорож до Лужиць весною 1839 року» уміщена в «Денниці» як переклад російською і польською мовами з чеського тексту, надрукованого в «Часописе Ческого Музеа». Ще цінніші опубліковані в «Денниці» статті самих сербів-лужичан. Так, Я. А. Смолер написав для газети «Короткий огляд сербської літератури у Верхній Лужиці від початку 1767 р.» з докладними бібліографічними даними. Сучасна сербська писемність охарактеризована в статті Я. П. Йордана «Найновіший напрямок сербської літератури у Верхній Лужиці».

У 1843 р. Дубровський опублікував у «Денниці» обширні огляди серболужицької періодики. З «Ютнічки» Я. П. Йордана були запозичені подробиці про Братіславське вчене товариство сербської мови і літератури, роль Я. А. Смолера в організації роботи товариства. В другому півріччі 1842 р. газета Йордана почала виходити в Лейпцігу як журнал під назвою «Сербська Ютнічка», і Дубровський у огляді перелічував статті, опубліковані в 1-ій книзі цього журналу, на деяких він зупинився докладніше, виділяючи такі питання, як загальна чисельність лужицьких сербів, їх літературні об'єднання і видання. Включена в огляд і газета «Тижденська новіна» 1842—1843 рр., але щодо неї дані лише найбільш загальні відомості. Спеціальну статтю присвятив Дубровський першому випуску журналу «Ярбухер фюр славіше Літератур, Кунст унд Віссенштаф» за 1843 р.

Відомості про лужицьких сербів, уміщені в «Денниці», мають унікальний характер. У 1842—1843 рр. не було жодного журналу російською мовою, котрий би так ґрунтовно і широко знайомив читачів із серболужицьким рухом та літературою. Дубровський по суті не пропустив жодного політичного явища в цьому русі, заохочуючи діяльність лужицьких сербів своєю увагою, пояснюючи її в душі ідеї слов'янської взаємності. Не буде перебільшенням, якщо ми скажемо, що варшавська «Денниця» займає перше місце серед слов'янських видань поза межами Лужиць за обізнаністю і чисельністю матеріалу про невеликий слов'янський народ. Але, незважаючи на це, значення «Денниці» у справі поширення в Росії відомостей про лужиць-

ких сербів було практично мізерним. Варшавське видання мало невелику кількість передплатників. Непопулярність «загально-слов'янського журналу» пояснюється головним чином тим, що Дубровський та інші адепти ідеї слов'янської взаємності переоцінювали вплив цієї ідеї в колі слов'янської інтелігенції. Її поділяло практично лише вузьке коло патріотів-літераторів слов'янських народів.

---

*Г. Д. ВЕРВЕС, чл.-кор. АН УРСР,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, м. Київ*

СОРАБІСТИКА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ КОМПЛЕКСНИХ ПРОБЛЕМ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

У 1957 р. кафедра слов'янської філології Львівського університету вперше обмінялася науковою та художньою інформацією й літературою з Інститутом серболужицького народознавства в Будишині (Бауцені) і розпочала вивчати мови й літератури цього невеликого, сотисячного слов'янського народу, слідкувати за його духовним сучасним життям, вивчати його історію. Кафедрі вдалося активізувати перекладацьку діяльність вихованців університету, відомих нині поетів — Д. Павличка, Р. Лубківського, В. Лучука, О. Сенатович, Ю. Малявського, котрі ознайомлювали нас з творчістю поетів і прозаїків обох Лужиць: заохотити до співпраці журнали «Всесвіт», «Вітчизну», «Жовтень», видавництва «Дніпро», «Веселку», «Карпати»; налагодити живі зв'язки з провідними сучасними науковцями і письменниками-серболужичанами — Ю. Брезаном, Каспером, Фелькелем, Кохом, К. Лоренцем; спопуляризувати на Україні братерські почуття лужичан до української культури («Подорож до Кракова» Брезана, київські цикли поезій Лоренца та Будара, «Подорож на Схід» Коха і т. п.). Результати були справді вагомими. 1971 р. у Києві з'являється упорядкована В. Лучуком і К. Трофимовичем антологія «Поезія лужицьких сербів», у якій широко представлена в перекладах народна поезія і 250 поетичних творів поетів Лужиці, починаючи з XVIII ст. і до наших днів. Збірка серболужицьких сучасних оповідань «Дивна любов» (1984) показала українському читачеві, як вклучена сучасна серболужицька література в життя НДР. Обмінюються виставками книг видавництва УРСР і серболужичан: «Веселка» в Будишині (1972) і «Домовіна» у Києві (1977). Одночасно активізується праця і в Лужиці над популяризацією української літератури: у 1961 р. з'являється науководослідницька стаття про Т. Г. Шевченка та переклади творів Шевченка, Франка, Лесі Українки, у 1966 р. Ю. Кох дає добірку творів сучасних українських поетів у своїх перекладах, 1985 р.

у «Домовіні» виходить «Антологія українського оповідання». Але найголовніше: ще 1970 р. у Львові з'являються друком «Нариси історії серболужицької літератури» В. Моторного і К. Трофимовича, в яких, крім вступних зауважень, розглядалася творчість 25 серболужицьких письменників. Ці ж автори підготували у 1987 р. ще одну цінну працю. Це монографія «Серболужицкая литература. История. Современность. Взаимосвязи». У книжці висвітлюється історія народу, аналізуються основні етапи розвитку літератури серболужичан від її витоків і до наших днів, характеризується творчість 45 найвидатніших письменників, розкриваються шляхи, по яких здійснювалися зв'язки і взаємодії серболужицької літератури з літературами інших народів, насамперед слов'янськими. Це дає підставу перейти від нагромадження матеріалу до комплексного вивчення серболужицької культури в загальнослов'янському контексті, оскільки тільки він — контекст — дасть змогу відповісти на цілий ряд питань.

У культурі серболужичан не можна не помітити двох виразних тенденцій: з одного боку, тенденцію збереження своєї самобутності (не виключаючи, звичайно, певного впливу німецької культури), з другого — орієнтацію на духовні здобутки споріднених слов'янських народів, насамперед, найближчих — поляків і чехів. Очевидно, серболужичани зберегли чимало рис слов'янського етногенезу, навіть свою самоназву, принесену з далекого VI ст.

Отже, незважаючи на всі ці відмінності, не важко помітити підлягання серболужицької культури на всіх вирішальних етапах свого існування закономірностям розвитку слов'янських культур. Причому за своїми якісними ознаками вона тяжить до тієї моделі духовного життя, яка характерна для так званих недержавних народів, таких як білоруси, словаки, українці і т. д. Не випадковим, наприклад, є те, що гуманізм і реформація в серболужицькій літературі за своїм конфесіональним характером наближається до української моделі. Власне, відродження серболужицької народності, те, що її культура поступово набирала світського характеру, сталося значною мірою завдяки все зростаючим зв'язкам з великим слов'янським світом, впливом культури польської, чеської і, насамперед, російської.

Плідні контакти між літературами СРСР на НДР поклали початок також новим взаєминам між серболужицькою літературою та українською. Практично ці зв'язки здійснюються на всіх рівнях (переклади, критика, особисті контакти тощо). Вони пояснюють типологію багатьох явищ літератури Лужиці стосовно культури великого слов'янського світу. Адже інакше не могли б виникнути такі явища, як творчість Брезана, Лоренца, Коха, явища, які складають гордість усїєї сучасної культури НДР.

ЙОГАННЕС БОБРОВСЬКИЙ, КІТО ЛОРЕНЦ — ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ВПЛИВІВ

Освоєння культурного досвіду народу має вибіркового характер. Таке освоєння зумовлене багатьма чинниками, що визначають соціально-економічне і духовне життя. Цікавий матеріал для підтвердження цієї тези дає дослідження серболужицької літератури. З одного боку, ця література виступає невід'ємною складовою частиною загальнослов'янського літературного процесу, водночас з другого — літературного процесу НДР.

Якщо дослідники серболужицької літератури з НДР до 1945 р. виявляють тенденції до мимовільної (а іноді і свідомої) самоізоляції, необхідно конкретніше пояснити цю тенденцію і хронологічно чіткіше визначити її межі. Художня література у лужицьких сербів починає розвиватися з останньої третини XVIII ст. До того часу протягом довгих століть єдиною формою мистецького вираження серболужицької мови був фольклор, зокрема народна поезія. Це зумовлено тим, що лужицькі серби, починаючи з X ст., зазнавали соціального і національного гніту з боку німецьких панівних класів і не мали можливості рівноправного суспільного і культурного розвитку. Тільки у XIX ст., під впливом соціальних та національних рухів, серболужицька література почала розвиватися на загальноєвропейському рівні. Зміст і форма серболужицької народної поезії стали загальною основою для усієї серболужицької поезії (необхідно враховувати відносну ізоляцію серболужицького мовного острова). Найбільш яскраво це виявилось у період національного лужицького відродження. Письменники, прагнучи донести рідне слово до найширших мас, беруть за основу свою національну поезію (народні пісні), використовуючи загальнозрозумілі метафори, символи і т. ін.: поети (зокрема Гандрій Зейлер, лідер національного відродження) використовують тільки ресурси національної серболужицької поетичної традиції, і ці твори формально мало чим відрізняються від народнопоетичних зразків. Письменники національного відродження свідомо підкреслювали своєрідність серболужицької літератури. Історичні особливості розвитку визначили те коло ідей, що спершу розвивалися письменниками національного відродження. Їх традиція мала сильний вплив на молодшу генерацію літераторів, вплив, котрий відчувається в творчості серболужицьких художників слова до сьогодні.

Нова серболужицька література (з 1945 р.) виступає складовою частиною соціалістичної культури НДР. Нова соціальна дійсність зробила можливим рівноправний розвиток серболужицької літератури поряд з німецькою літературою НДР. Проблематика, яку розробляла література НДР у 50—60-х роках,

тісно пов'язана з темою минулого. Її осмислення постало у центрі уваги багатьох письменників. Помітне місце серед них займає Йоганнес Бобровський (1917—1965) саме через послідовне розроблення теми: відношення німців до східних сусідів. Розробляючи тему «німці і Східна Європа», Бобровський вивірив власну поетичну країну Сарматію, що, крім назви, не має нічого спільного з історичною і географічною Сарматією. Це — поетичний символ історичних земель і народів, що населяли ці землі, і (більшою чи меншою мірою) зазнавали утисків з боку німців, починаючи від часів тевтонського ордену до подій недавнього історичного минулого — другої світової війни.

Створюючи поетичну Сарматію, Бобровський спирався на традиції литовської і слов'янських культур, зокрема серболужицької.

Спільні риси між творами Бобровського і серболужицькою поезією виявляються при аналізі т. зв. «вірша краєвиду» Бобровського — специфічної поетичної форми, розробленої ним. Краєвид у поета завжди двоякий: з одного боку він зображає природу, а з другого — несе відбиток етнічності, вияв якої (у культурі й історії) намагається вловити. Спорідненість його лірики і серболужицької поезії виявляється у використанні «категорій національної свідомості», котрі виступають у ліриці символами батьківщини, рідної мови, батьків і чужинців. Варто зазначити, що на серболужицькому ґрунті (як і на інших слов'янських) ці символи походять з історичного романтизму. Визначальним у контактах Бобровського із серболужицькою літературою було знайомство з творчістю Зейлера і Чишинського, водночас важливу роль у цьому спілкуванні відігравали також особисті контакти Бобровського з діячами серболужицької культури, передусім з молодими.

До молодих діячів серболужицької культури, що підтримували особисті зв'язки з Й. Бобровським, належить і Кіто Лоренц (1938 р. н.), «найвизначніший лужицький поет молодого покоління, якого можна вважати виразником оптимістичного майбуття, що виникає під впливом соціалістичної зміни людини і її навколишнього світу» (Ю. Млинк). К. Лоренц неодноразово підкреслював, що визначальний вплив на формування його поетичних принципів мали два письменника, один — серболужицький: Якуб Лоренц-Залеський (дід К. Лоренца) і другий — німецький: Йоганнес Бобровський. При аналізі поетичної збірки «Струга», написаної двома мовами (оригінал — серболужицькою, і автопереклад — німецькою) можна виявити генетичну спорідненість цього поетичного циклу із «Сарматією» Бобровського: з точки зору літературних впливів «Струга» К. Лоренца є своєрідною поетичною проекцією багатонаціональної «Сарматії» Й. Бобровського на національну (серболужицьку) основу. Проте не слід ставити ці літературні факти у пряму залежність, хоч спорідненість поетичних символів тут очевидна.

На прикладі висвітлення двох літературних фактів з історії розвитку серболужицької літератури (періоду лужицького на-

ціонального відродження (творчість Г. Зейлера) і у складі літературного процесу НДР) можна виявити тенденцію, що зумовлена функціонуванням літератури у різних соціально-економічних системах. Це тенденція до переорієнтації літературних традицій, як у серболужицькій літературі (використання досвіду німецької літератури НДР), так і в німецькій (звертання у широкому масштабі до літературних традицій слов'янських народів, зокрема, серболужичан).

---

*В. І. ЛУЧУК, член Спілки
письменників СРСР (м. Львів)*

ДО ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕМИ В СЕРБОЛУЖИЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Українська тема в серболужицькій літературі тільки недавно почала привертати увагу дослідників. З'явилися спільна стаття В. А. Моторного і К. К. Трофимовича «Тема України в серболужицькій літературі» і ширше дослідження К. К. Трофимовича «Современные украинско-серболужицкие литературные связи», в якому вчений, починаючи від подорожніх нарисів Яна Арношта Голана (1853—1921) по зернині визбирає ті твори (здебільшого вірші сучасних серболужицьких поетів), де тою чи іншою мірою увиразнюються українські мотиви.

В одному із нарисів Я. А. Голан захоплено пише про Київ і киян („Njesym žane město widzał, w kotrymž běchu so mi městnosť a ludžo tak spodobali kaž w Kijewje“).

1967 р., у дні I-го міжнародного курсу по вивченню серболужицьких мов і літератур, поет Фрідо Метшк, директор Будшинського архіву, надав можливість переглянути дитячі лужицькі часописи початку ХХ ст. Там натрапив я на публікацію, що зацікавила мене українською тематикою. Матеріал називався „Serbski jaty w Ukrainje po lěće 1812“, вміщений як передрук з журналу „Lužičan“ за 1865 р., отже, написаний на півтора-два десятиріччя раніше від Голанової «Мандрівки по слов'янських країнах». Рівно стільки ж років пролежав у моєму столі цей „Serbski jaty w Ukrainje“ (фотокопію надіслала з Лейпцига Люція Гайнец, відома дослідниця історії серболужицьких літератур).

За структурою, побудовою „Serbski jaty“ має всі ознаки повели: зав'язку, кульмінацію, розв'язку. В усякому разі, це не дорожні нотатки, а художній твір, побудований на живих фактах. У ньому йдеться про те, як після наполеонівської поразки в Росії (пожежі в Москві, переправи через Березину, про що згадується мимохідь на початку оповіді), лужицький серб Гандрій Глишян потрапляє на Україну, де наймається до заможного газди. З полону допомогла йому вирватися ще й рідна мова, яку розуміли тут, наче б він „po rusku wo karpu wody prošeše“.

Гандрій закохується в дочку господаря — Ольгу. Вона також полюбила хлопця. Розгніваний батько виганяє наймита. Така зав'язка цієї, може, однієї з перших новел у серболужицькій літературі (перед тим вийшли хіба що оповідання Я. Радисерба-Велі, 1847 р.).

Новела підписана криптонімом Кг. Згадувана стаття К. К. Трофимовича, як і „Serbska bibliografija“, на яку спирається автор, не зафіксувала цієї, на мою думку, цікавої і в інших аспектах публікації, де антивоєнна, інтернаціональна тенденція окреслюється чітко і безкомпромісно. Може, тому й передруковано твір у розпал першої світової війни. Ідейним спрямуванням „Serbsky jaty“ актуальний і дотепер.

Криптонім Кг., як можна припустити, належить серболужицькому письменникові Міхалу Августу Кралю (1836—1905). У «Лужичанину» він друкувався з 1865 р., 1866 р. надрукував «історичну оригінальну повість з часу Наполеонових війн» — «Три роки в Росії», твір, перевиданий через 100 років у згадуваній вже тут збірці серболужицької прози XIX ст.

Підтвердженням здогаду, що Кг. — це Краль М. А., є подібний в обох творах (новелі і повісті) опис переправи через річку Березину (правда, в повісті — детальніший). Врахувавши, що автор народився чверть століття після описуваних подій, можна сказати: він ті події відтворював за розповідями очевидця чи очевидців, які тоді жили (це сам Краль зазначає у підзаголовку до повісті).

Побудова речень, їх ритміка також близькі в обох творах. Текстуальна подібність виключає випадковість.

---

*Н. Р. КОВАЛЬ, студ.,
Львівський університет*

І. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ — ІСТОРИК СЕРБОЛУЖИЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Результатом подорожі І. І. Срезневського по слов'янських землях став «Нарис історії серболужицької літератури», опублікований у «Журналі Міністерства народної освіти» (1844 р., кн. 43, ч. 1). За своєю фактичною насиченістю він може суперничати з багатьма більш об'ємними працями вчених.

Учений захоплювався тим, що серболужичани вже мають свою літературу. Це дуже незвичайне явище, зазначає Срезневський, хоч би тому, що деякі слов'янські народи, більш сильні і вільні, більш багаточисленні мають літературу не багатшу, а іноді й біднішу від серболужицької.

Своя література з'явилася у серболужичан тільки в XVI ст. До цього вони користувалися старочеськими книгами, оскільки християнство прийшло до них не лише з боку німців, а й з боку

Великоморавського князівства. Срезневський наводить декілька переконливих доказів свого твердження. Перші книги серболужицькою мовою були церковними, світська література виникла лише в XVIII ст. Спочатку збірники духовних пісень і молитв робили самі священники для власного користування, і лише в 1574 р. Альбін Моллер видав нижньолужицькою говіркою книгу духовних пісень, служебник і катехізіс, а в 1597 р. Вячеслав Ворех видав катехізіс верхньолужицькою мовою.

Серед письменників і вчених помітними фігурами були батько і син Френцелі. Вони повністю переклали біблію, і хоча переклад був надрукований лише частково, ним користувались для наступних видань, зокрема видань 1728 і 1742 рр. М. Френцель розумів необхідність близької взаємності слов'ян. Про це свідчить і його лист до Петра I, написаний у 1697, коли цар проїжджав через Саксонію. А. Френцель був не тільки письменником, перекладачем, а й ученим. Одним з перших слов'янських вчених він почав порівнювати свою мову з іншими. Він також упорядкував верхньо- і нижньолужицький словник, написав верхньолужицьку історію та ін.

Діяльність А. Френцеля мала великий вплив на його послідовників: філологів Шмуца, Светліка, Маттеї, істориків Тіверія, Кнаутена, Гараїнського. Але це були тільки перші кроки. Нова серболужицька література виникає на початку XIX ст., і за точку відліку її історії Срезневський приймає 1812 р.

Зачинателем нової літератури Срезневський назвав Андрія Любенського. Безперечно, заслуги Любенського величезні: він поновив у 1814 р. діяльність серболужицького товариства студентів-богословів при Лейпцігському університеті, по закінченні університету друкував релігійні книги для народу, збирав матеріали для граматики і словника, народні пісні, писав вірші тощо. Однак в сучасній науці зачинателем нової серболужицької літератури вважається Андрій Зейлер.

У період перебування вченого в Лужиці рух за національне відродження набирає сили. Срезневський повідомляє про плідну діяльність товариств Будишинської гімназії і Вратіславського (Вроцлавського) університету, про роботу Зейлера, Смолера, Йордана, Броніша, над упорядкуванням граматики і словників, про плани і задуми істориків, етнографів, фольклористів. І серед них як наймолодшу, палку, талановиту, найбільш «народну людину» Срезневський виділяє Яна Смолера.

На початку XIX ст. з'являються і перші твори серболужицької художньої літератури. Це — Любенський і Мен, почате якими продовжили Клін і Зейлер. Зейлер вміє так зрозуміти дух свого народу, зазначав Срезневський, що багато з його пісень вже стали народними. Велика заслуга в розвитку й ідейному збагаченні серболужицької поезії належить Йордану і Смолеру, яких вчений назвав співцями нового покоління, співцями відродження серболужицького духу. Срезневський вірить в широкі можливості серболужицької літератури і світле майбутнє народу. Вся сучасна серболужицька література — невід'

ємна частина літератури соціалістичних країн — служить доказом його правоти.

Дуже багато фактів з історії серболужицької літератури вперше стали відомими саме завдяки Срезневському. Він був одним із першовідкривачів цього невеличкого острівця самотньої слов'янської культури.

---

*В. І. ЄРМОЛА, асп.,
Ленінградський університет*

І. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ І Я. А. СМОЛЕР — ДОСЛІДНИКИ КАШУБСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Кашуби і кашубська мова стали предметом наукових зацікавлень понад ста років тому. Поштовхом до них були праці польського дослідника К. Ц. Мронговіуса (1764—1855), які були схвально сприйняті петербурзькими славістами. У 1840 р. Академія наук скерувала на кашубські землі П. І. Прейса (1810—1846). У цьому ж році в «Журнале Міністерства Народного Просвещения» він опублікував «Повідомлення п. міністру із Берліна 20 червня 1840 р.», що вважається першою спробою наукової характеристики мови кашубів. Рання смерть не дозволила П. І. Прейсу закінчити дослідження. Його справу продовжив Ф. Цейнова (1817—1881), кашуб за походженням. Взаємні симпатії та спільні інтереси зв'язують молодого вченого з будителем лужицьких сербів Я. А. Смолером (1816—1843), якому вдалося згуртувати молодих лужицьких літераторів і лінгвістів у товаристві «Матиця сербська». Смолер став для Цейнови свого роду зразком просвітителя-гуманіста, а його наукові праці надихали молодого кашуба на написання ряду статей про германізацію слов'ян. У 50-ті роки Ф. Цейнова вступив у контакт з петербурзькими славістами. Його «Збірник основних слів кашубського наріччя» потрапив у руки І. І. Срезневського (1812—1880), який уже й раніше цікавився кашубською проблематикою. І. І. Срезневський опублікував «Збірник основних слів...» у редактованому ним виданні «Матеріали для порівняльного і тлумачного словника і граматики російської мови та інших слов'янських наріч». У цю публікацію увійшло більше тисячі кашубських слів, котрі автор супроводив перекладом. Практично в усіх працях І. І. Срезневського з порівняльного слов'янського мовознавства наводяться приклади з кашубських говірок та з мови найближчих їхніх родичів — полабських слов'ян. Видатний російський вчений високо оцінював значення цих мовних даних для лінгвістики.

ПРОБЛЕМАТИКА ПУБЛІЦИСТИКИ Г. ГУРСЬКОЇ

Галина Гурська (1898—1941) — польська письменниця-прозаїк, що належала до демократичного табору міжвоєнної польської літератури і покоління таких письменників, як З. Налковська, М. Домбровська та ін. Хоч художній доробок її є порівняно скромним, проте постать Гурської в польському літературному русі займає помітне місце. Творчий шлях письменниці не був досліджений належним чином ні в польському, ні в радянському літературознавстві. У Польщі єдиним послідовним дослідником її творчості можна вважати Ю. Руравського — автора двох статей та монографії про Гурську [19; 20; 21]. У післявоєнному літературознавстві письменниці було присвячено ще кілька статей окремих польських дослідників [6; 7; 11; 12; 16; 17; 24], а також коротенькі спогади сучасників Гурської [8; 9; 22; 25]. Стосовно літературної критики, сучасної Г. Гурській, можемо віднайти лише ряд заміток, приурочених виходу тієї чи іншої книжки письменниці [10; 13; 14; 15; 23; 26]. У радянській полоністиці про Гурську згадується лише як про учасника польсько-радянських літературних контактів [1] та є кілька статей оглядового характеру [2; 3; 4].

Метою даної статті є окреслити коло проблем публіцистики Г. Гурської, зробити на цій основі деякі спостереження над стилем письменниці та її світоглядними переконаннями. Аналіз проводиться на матеріалі збірника публіцистичних творів Г. Гурської [27].

Усі публіцистичні твори Галини Гурської (а їх було не так уже й багато) Ю. Руравський ділить на дві великі тематичні групи: 1) твори, пов'язані з діяльністю філантропійної «Акції» «Радіо — дітям» і 2) твори на теми суспільства і моралі [19, с. 82].

З діяльністю «Акції» пов'язані наступні публіцистичні твори Г. Гурської: нариси «Наші найважчі» (1932), «Діти — немилі» (1932), «Ми самотні, заблукані люди...» (1933), «Братерство» (1933), репортаж «Документи» (1936) та спогад «Юзеф Похвала» (1941).

Нарис «Наші найважчі» складається з трьох композиційно завершених частин. Герой першого фрагменту — Ромцьо — хлопчик з ангельською зовнішністю і характером чортенятя, якого усі вихователі називають «Божою Карою». Ця частина нарису написана з м'яким гумором, створює погідний настрій.

У другій частині звучать уже інші нотки — смуток, бажання втекти від важкої дійсності («Адже я можу дуже добре зрозуміти те, що людина змушена втікати за місто, полями, десь поперед себе!» [27, с. 46]). Стаха — так звать маленьку героїню — має тягу до втеч і бродяжництва. Виявляється, що причина цього — у пестерпних умовах життя дівчинки (бійки в ро-

дині, постійний голод тощо). Прогулянки під зоряним небом — єдина розрада для неї. У цій частині, як бачимо, письменниця вказує на соціальну вмотивованість поведінки дитини.

У третій частині чути нотки трагізму, соціальні мотиви стають виразнішими. Трагедія Янека полягає не тільки в його сліпоті, а й у тому, що народився він у бідній люмпен-пролетарській сім'ї. Символом безвиході його життя стає у нарисі «сліпа скрипка», тобто скрипка, не здатна звучати. У цьому фрагменті вперше відображена зневіра у доцільності «Акції» в умовах буржуазного ладу, показане її безсилля.

Композиції кожного з фрагментів «Наших найважчих» мають спільні риси: в декількох перших реченнях (зав'язка) подана суть розповіді, кульмінація настає в кінці і співпадає з розв'язкою. Така ж композиція характерна для деяких інших публіцистичних творів Гурської. З двох або декількох логічно і художньо завершених фрагментів, об'єднаних спільною ідеєю, складаються у нариси «Ми самотні, заблукані люди...», «Люди мають щастя...».

Нарис «Наші найважчі» з поступовою зміною настроїв його окремих частин є ніби мікромоделлю усього розвитку творчості Г. Гурської. Якщо у двох перших її творах («Маю помешкання» (1925) та «Незвичайна пригода дядька» (1926) не порушувалися соціальні проблеми, а прийомами зображення були гумор і м'яка іронія, то пізніша проза письменниці соціально забарвлена, все частіше у ній звучить сумнів щодо доцільності філантропійної діяльності і відчай від усвідомлення свого безсилля.

Разом з тим публіцистиці Г. Гурської, як і власне літературним творам різних років, притаманний оптимізм і віра у краще майбутнє. Нерідко суперечливі настрої присутні у одному й тому ж творі. Як приклад розглянемо відомий нарис «Братерство».

У ньому Г. Гурська порушує глобальну тему вселюдського братерства. Буржуазний лад з його основним законом «людина людині — вовк» є об'єктивною причиною песимізму письменниці.

Проте, незважаючи на пануючий скрізь морок, письменниця бачить у ньому прояви найшляхетніших людських почуттів та ідеалів: єврейські хлопчики пропонують свою допомогу безпритульним польським ровесникам. Сила людей, їх майбутнє — не у розпалюванні національної ворожнечі, а у взаємовиручці і взаємодопомозі — така основна ідея цього твору. І ще до одного висновку, підтвердження якому дає життя, приходиш, прочитавши нарис — утвердження ідеалів можливе лише в конкретних діях.

Щоб високі ідеали були не лише лозунгом, а реальністю, щоб світ став чесним і справедливим, потрібно діяти — ця думка є основою і у репортажі «Документи». Політична загостреність твору зумовлюється не лише критикою буржуазного уряду, а й усвідомленням необхідності знищити існуючий лад.

Оптимістичний, життєстверджуючий фінал «Документів» перекликається із знаменитим закінченням роману С. Жеромського «Бездомні»: «Але я вважаю, що крім «гарячих сердець» повинні знайтися і гарячі голови, котрі не знесуть довше цієї ганьби, і молоді, нетерплячі руки, котрі розвалють ці нори!» [27, с. 81].

Оптимізм звучить і у нарисі «Юзеф Похвала». Твір був написаний і опублікований 1941 р. у радянському Львові. І хоч присвячений він трагічним подіям минулого, однак домінує тут дух нового будівництва, віра в те, що багаторічна праця не була марною.

Для розуміння еволюції поглядів письменниці цікаво порівняти цей твір з написаним у 1932 р. нарисом «Діти — немилі».

Герої обох творів — Курт і Юзек Похвала — мають багато спільного і в долях, і в характерах. Обидва вони прийшли до притулку після років бродяжництва, обидва не прийняли атмосфери «Акції», не знайшли спільної мови з вихователями. Курта і Юзека характеризують загострене відчуття несправедливості, вільнолюбство, бунтарство, прагнення до незалежності. Однак якщо перший нарис написаний Гурською у виразному дусі безсилля і безсостовності своєї діяльності, то у нарисі «Юзеф Похвала» звучать зовсім інші настрої. Різниця у настроях пов'язана з різницею у долях героїв після того, як вони залишили притулок: Курт найімовірніше повернувся до бродяжництва, а Юзеф ідейно наблизився до комуністів і був розстріляний під час виступів львівського пролетаріату у квітні 1936 р. Гірке розуміння того, що «пропасті між людьми не може виповнити — милостиня» [27, с. 58], і одночасно гаряче бажання своїми діями дати «не тільки хліб, але й світло у п'їтмі» [27, с. 61] — ці два напрями постійно співіснують і борються у свідомості Гурської. З одного боку, атмосфера «Акції» душить її, а з другого — вона хоче діяти, хоч робити щось корисне, за словами О. Богушевської, «знімає з себе останню сорочку, але не знає, що робити, щоб кожен мав сорочку» [8, с. 5]. У цьому — внутрішня трагедія письменниці, що знайшла свій вираз у переважній більшості її творів. Тільки наприкінці життя Гурська звільнилася від цього почуття трагізму. З нарису «Юзеф Похвала» бачимо, що діяльність письменниці не була безрезультатною, що-таки запалювала вона перед своїми вихованцями те жадане «світло у п'їтмі»: «Чи Ви пам'ятаєте, як одного разу пояснювали мені, що таке соціалізм? Що світ буде збудований таким чином, що людина не буде гнобити людину?.. Я так собі міркую, що власне для цього (тут і далі розрядка наша. — В. В.) Ви хочете нас виховати, для цього працюєте» — з такими словами звертається головний герой нарису до письменниці [27, с. 103—104]. І заслуга Гурської в тому, що її герой побачив красу нового життя і став на шлях активного його утвердження. Доля ж Юзека допомогла письменниці збагнути і проголосити правду життя: «Старе життя треба зруйнувати і будувати нове — від фундаментів. Не бара-

ки треба зводити, але — будинки! будинки! будинки!» [27, с. 106].

Твори, що належать до другої тематичної групи, знову ж слідом за Ю. Руравським, поділимо на три окремі підрозділи: 1) твори на загально-суспільні теми; 2) спогади; 3) рецензії на опубліковані в ті роки твори польської літератури [19, с. 90].

До першої підгрупи належать публіцистичні статті «Молодь, вождь і провідник» (1933), «Письменник і маси» (1936), репортаж «В робітничому університеті» (1939).

Перші два твори порушують тему фашизму та війни.

Стаття «Молодь, вождь і провідник» написана безпосередньо після захоплення Гітлером влади, коли частина польської інтелігенції вбачала у ньому реалізацію ніцшеанської філософії сильної особистості. Г. Гурська одразу побачила реакційну суть фашизму і піддала його гострій критиці.

Стаття «Письменник і маси» є реакцією на Антифашистський конгрес діячів культури, що відбувся у Львові у травні 1936 р.

У цій статті Гурська висловила свої погляди на завдання нової пролетарської літератури. Письменник повинен віддати народу «не лише своє перо, але й своє життя, не тільки зміст, але навіть і форму своєї творчості» [27, с. 207]. Однак Гурська різко протиставляє своє розуміння пролетарської літератури голосам, що жадали від письменників прямої участі у політичному житті, закликали писати якомога більше, не витрачаючи часу на вирішення складних проблем і вдосконалення форми. «Не можна і не слід, — пише Гурська, — робити з письменника постійного партійного діяча, оратора чи автора пропагандистських «агіток». Жертва, що її вимагав на з'їзді той поет (йдеться про одного з делегатів з'їзду, який вимагав відмовитися від пошуків нових форм та проблем. — В. В.) не була б зовсім жертвою в ім'я пролетаріату, а, властиво, обкраданням його. Не слід навіть у період боротьби робити культурне життя більш мілким і бідним» [27, с. 208].

Ведучи постійну внутрішню боротьбу з відчаєм і зневірою, Гурська шукає в оточуючому її житті оптимістичних стимулів. Надію будили в ній народні університети, що організовувались у Польщі наприкінці 30-х років. Ініціаторами створення таких університетів були КПП, ліве крило ППС і союз сільської молоді Польщі «Віці». У прагненні молодих робітників і селян до знань письменниця бачила шлях до визволення суспільної активності народу, сенс громадської діяльності інтелігенції, початки нового ладу. Виявом таких сподівань письменниці став репортаж «В робітничому університеті», присвячений роботі народного університету при Демократичному клубі у Львові.

Двом ідейно близьким Гурській людям — С. Семполовській та А. Стругу — присвячені статті-спогади «Учитель життя» (1937) і «Самотня людина» (1938).

Дитиною Гурська навчалася у нелегальному класі Стефанії Семполовської — видатного педагога, краєзнавця, борця за

соціальної справедливості. Саме погляди, прищеплені Семполовською, були основою гуманно-демократичного світогляду Г. Гурської. Письменниця стала одним з тих «борців Свободи, Добра, Правди і Науки, всіх рас, народів і визнань», що працювали «спільно для кращого завтра людства» [27, с. 242]. Написана у санаційній Польщі, стаття вішувала швидкий кінець «тріумфального року дикого хамства», кликала шукати «щастя і радість у боротьбі» (перегук з відомими словами Великого Каменяра), «так змінити світ, щоб у незалежній вітчизні не було вже ні в'язниць, ні гвалту, ні несправедливості» [27, с. 247].

Стаття «Самотня людина» присвячена пам'яті полум'яного борця, «вічного революціонера» Анджея Струга. Цікавим у творі є те, що Гурська виявляє тут своє розуміння діалектики революції. Боротьба повинна тривати завжди. Найменше самозадоволення, задоволення досягнутих, сліпа віра в догми і вождів, поневірвання окремої особистості веде до занепаду суспільства. Водночас стаття містить роздуми письменниці про ідеал борця.

Прагнення ясного майбуття, бажання змінити безвихідь сучасності — таку основну ідею вбачає Гурська у рецензованій повісті П. Гоявічинської «Дівчата з Новолипок» (стаття «Нічого не діється в Новолипках», 1935). Хоч дія рецензованої повісті відбувається у буремні роки (революційні бої 1905 р., боротьба за незалежність Польщі у 1914—1916 рр.), її героїв не торкаються світові катаклізми. «Люди з Новолипок, — зазначає Г. Гурська, — це не свідомий своїх доріг і своїх цілей пролетаріат» [27, с. 224]. Герої повісті — представники дрібноміщанського прошарку і головною метою їх життя є дотягтися до світу вищих, «світу людей з-за мереживних штор».

Соціальна загостреність повісті полягає, на думку Гурської, у тому, що вона викликає гарячий протест проти такого стану речей (адже прошарок дрібного міщанства був у міжвоєнній Польщі багаточисленним), бажання «переорати» життя в Новолипках, пробудити їх жителів до активного життя. Одночасно стаття дає короткий, але влучний аналіз деяких закономірностей розвитку польської прози 30-х років. Смуток, розпач, безнадія — такі основні її мотиви. Але за безпросвітним життям письменниця бачить інше — віру і оптимізм, пророцтво кращого майбутнього: «В непроникній темряві ночі розквітають в усіх них (аналізованих творах. — В. В.) полум'яні квіти прапорів» [27, с. 224].

Перу Гурської належить також літературно-критична стаття, присвячена проблемам дитячої літератури («Кілька слів про літературу для наймолодших», 1927), а також рецензії («Повість про селян», 1936 — на повість В. Ковальського «В Гжмьонцей» та «Тенденційна повість», 1937 — на повість Г. Крагельської «Польський страйк»).

У першій з них іронічній критиці піддана література для дітей наймолодшого віку. Основними її вадами Гурська вва-

жає моралізаторство, часто недоречно, та відсутність таланту у авторів. Високо оцінює вона твори для дітей М. Конопницької, вважаючи їх одним з кращих у європейській літературі.

У рецензії на повість В. Ковальського Гурська влучно підмічає новаторські риси твору: нетрадиційне для польської літератури ставлення селян до землі та до релігії. Недовіра та неприязнь до всієї «шляхти» (а в це поняття входять і пан, і ксьондз, і вчитель, і урядники) гуртують селянську громаду. Проте письменниця вважає, що селянство ще не усвідомлює себе як клас. Водночас Гурська звертає увагу ще на одну характерну рису повісті «В Гжмьонцей» — байдужість, а подекуди і ворожість селян до боротьби за національну незалежність Польщі. Селяни усвідомлюють, що у буржуазному суспільстві це означає лиш незалежність і сваволю «своїх» панів. Проте, на думку авторки статті, фінал повісті оптимістичний. Тут звучить віра у те, що «не пропадуть ні селяни з Гжмьонцей, ані земля, господарями якої вони себе відчують і на сторожі якої стануть» [27, с. 237]. Письменниця звертає увагу на художню майстерність В. Ковальського, зокрема на пластичність і емоційність його мови, використання народного гумору тощо.

Повість Г. Крагельської «Польський страйк» є своєрідним репортажем про події на краківській фабриці «Семперіт» у 1936 р. Гурська відзначає максимальну наближеність твору до публіцистики та підкреслює, що тенденційність Крагельської — це не спроба замаскувати відсутність літературного таланту революційними фразами, а установка борця, свідомого своєї мети. У подібній тедепційності можна «запідозрити» і саму Гурську при доборі книг для рецензування. Письменниця також звертає особливу увагу читачів на глибоко оптимістичну суть книги Г. Крагельської, на її правдивість і щирість.

Як бачимо, проблематика публіцистичних творів Г. Гурської досить широка, а сама письменниця постає перед нами виразником гуманізму і демократії. Одночасно спостерігаємо і суперечності між прагненням активної діяльності, змін у житті суспільства і зневірою в успіхові усіх починань. В останніх творах письменниці домінують оптимістичні настрої, основа яких — у новій, радянській дійсності.

1. Агапкина Т. П. Из истории польско-советских литературных связей конца 30-х—начала 40-х годов XX в. // Польско-русские литературные связи. М., 1970.
2. Лозинський І. М. Вона загинула 30 років тому // Всесвіт. 1972. № 6.
3. Лозинський І. М. Пам'яті Галини Гурської // Наша культура. 1961. № 7.
4. Лозинський І. Н. Роль «Сыгналів» в інтернаціональній консолідації творчої інтелігенції // Революційна література Польщі 20-х—30-х років. М., 1969.
5. Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р. К., 1984.
6. Bądkowska S. O. H. Górskiej // Radio i Świat. 1956. N 47.
7. Białek J. Z. Drogi życia i twórczości Haliny Górskiej // Rozprawy z historii literatury dla dzieci i młodzieży. Wrocław, 1956.
8. Buguszevska H. Wspomnienie o H. Górskiej // Górska H. Druga brama. Wyd. 5. Warszawa, 1955.
9. Boguszevska H. Ludzie wśród ludzi // Wiedza, 1948.
10. Borena M. Dwie książki o przedmieściu // Nowy Dziennik. 1937. N 305.
11. Csato E. Dialektyka miłosierdzia // Kuźnica. 1946. N 3.
12. Cyrzyk L. O po-

wieściach Haliny Górskiej // *Wiś.* 1953. N 14. 13. *Dworski S.* Powieść o służbie społecznej // *Czarno na białym.* 1937. N 7. 14. *Hollender T.* Książka, która ożywiła serca. „Błękitni“ i zasięg szlachetności // *Kurier Poranny.* 1935. N 170. 15. *Kruczkowski A.* Powieść optymistyczna // *Nowe Czasy.* 1935. N 5. 16. *Letki M.* Sylwetka literacka H. Górskiej // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy naukowej J. Kleinera.* Łódź, 1949. 17. *Lipska K. H.* Górską // *Swiełlica Krakowska.* 1946. N 18. 18. *Matgowska H. M.* Nowa formuła powieści społecznej. Z działalności grupy literackiej „Przedmieście“ // *Z problemów literatury polskiej XX w. T. II: Literatura międzywojenna.* Warszawa, 1965. 19. *Rurawski J.* Halina Górską. Warszawa, 1968. 20. *Rurawski J.* Halina Górską — pisarka autentycznego humanizmu // *Polonistyka.* 1965. N 3. 21. *Rurawski J.* *Wstęp* // Górską H. *My samotni, zbląkanii ludzie...* Warszawa, 1967. 22. *Serce nie na przeciętną miarę.* Wspomnienie o H. Górskiej // *Młodzi idą.* 1947. N 8. 23. „*Ucieczki*“ H. Górskiej. Tragedia człowieka współczesnego zbląkanego w dzisiejszej rzeczywistości // *Robotnik.* 1939. N 27. 24. *Wadowska Z.* *Książki pisane sercem* // *Poradnik bibliotekarza.* 1956. N 10—11. 25. *Wielka przyjaciółka dzieci.* Wspomnienie o H. Górskiej // *Naprzód Dolnośląski.* 1947. N 29. 26. *Wrześniewska M.* *Krucjata uciekinierów* // *Lwów Literacki.* 1937. N 7. 27. *Górską H.* *My samotni, zbląkanii ludzie...* Warszawa, 1967.

Исследуется круг проблем, затронутых в публицистике польской писательницы Г. Гурской (1898—1941), а также делаются некоторые наблюдения над ее стилем и мировоззренческими убеждениями, прослеживается связь между общественной и литературной деятельностью.

Стаття надійшла до редакції 07.08.87

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

<i>Кішкін Л. С.</i> Слово Пушкіна у чехів	3
<i>Орловський Ян.</i> Парафрази «Трьох Будрисів» А. Міцкевича у російській сатиричній поезії	6
<i>Цвох Л. Й.</i> Концепція соціалістичного реалізму в працях Л. Штолла	11
<i>Мельник Є. І.</i> Автор і герой у художній структурі роману Мирослава Крлежі «Повернення Філіппа Латиновича»	18
<i>Татаренко А. Л.</i> Концепція людини в творчості М. Селімовича	24
<i>Рубанова Г. Л.</i> Особливості романного стилю Зоф'ї Налковської	28
<i>Моторний В. А., Урбан З. Ф. Л.</i> Челяковський і розвиток українсько-чеських культурних взаємин першої половини ХІХ ст.	33

МОВОЗНАВСТВО

<i>Тепляков І. М.</i> Типи смислової структури кількісних фразеологізмів та їх знакова функція у чеській мові	41
<i>Міхіна Г. Ф.</i> Андроніми у болгарських селах Запорізької області	48
<i>Ярмолюк М. О., Бацевич Ф. С.</i> Дієслівна метонімія в сучасній болгарській мові (функціонально-типологічний аспект)	55
<i>Мойсеєнко В. Ю.</i> Типологічні особливості чесько-інослов'янських взаємозв'язків у галузі словникового складу	59
<i>Лещак О. В.</i> Про критерії виділення ономазіологічного типу «субстантивована дія» в чеській мові	66
<i>Васильєва Л. П.</i> Іншомовні запозичення та кальки як джерело поповнення сучасної сербохорватської суспільно-політичної лексики	71
<i>Парфьонова С. О.</i> Про становлення термінів на позначення приладів у польській мові кінця ХVІІІ—середини ХІХ ст.	77

МАТЕРІАЛИ ДРУГОГО НАУКОВОГО СЕМІНАРУ
З ПИТАНЬ СОРАБІСТИКИ

<i>Прохоренко О. Г. І. І.</i> Срезневський — засновник вітчизняної сорабістики	86
<i>Траяновський О. П.</i> Література лужицьких сербів у білоруських книжкових виданнях та періодиці	88
<i>Цибенко О. З.</i> Польсько-серболужицькі літературні зв'язки до другої світової війни	90
<i>Гусев В. Є.</i> Народний календар лужицьких сербів у контексті древньослов'янської мови	92
<i>Єрмакова М. І.</i> Сучасний стан вивчення граматичного ладу серболужицької мови	93
<i>Трофимович К. К.</i> Реальна і кодифікована норми верхньолужицької літературної мови	95
<i>Скорвид С. С.</i> Специфіка синтаксичного функціонування присвійних прикметників у верхньолужицькій мові (в загальнослов'янському контексті)	97
<i>Місюрєнко Н. В.</i> Практична транскрипція географічних назв Радянського Союзу у верхньолужицькій літературній мові	99
<i>Івченко А. О.</i> Спільнослов'янський фонд фразеології верхньолужицької мови (до проблеми ареального опису)	101
<i>Широкорад Є. Х.</i> Nomina agentis з якісною семантикою — похідні прикметників та іменників у верхньолужицькій мові у зіставленні зі східнослов'янськими	103
<i>Карнаушенко Г. Н.</i> Дитяча лексика верхньолужицької та української мов	106
<i>Медовніков О. М., Моторний В. А.</i> Тема Великого Жовтня та Радянського Союзу у творчості серболужицьких поетів	108

<i>Гугнін О. О.</i> Серболужицька література в контексті літератури НДР	109
<i>Лаптева Л. П.</i> Загальнослов'янський журнал «Денница» (1842—1843) і участь у ньому лужицьких сербів	110
<i>Вервес Г. Д.</i> Сорабістика в системі сучасних комплексних проблем слов'янознавства	112
<i>Лучук Т. В.</i> Йоганнес Бобровський, Кіто Лоренц — до питання про роль літературних впливів	114
<i>Лучук В. І.</i> До початків української теми в серболужицькій літературі	116
<i>Коваль Н. Р. І. І.</i> Срезневський — історик серболужицької літератури	117
<i>Єрмола В. І. І. І.</i> Срезневський і Я. А. Смолер — дослідники кашуб- ської проблематики	119
* * *	
<i>Вальчук В. А.</i> Проблематика публіцистики Г. Гурської	120

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина
государственный университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Издается с 1970 г.

В ы п у с к 37

ЛИТЕРАТУРА, ЯЗЫК И КУЛЬТУРА
ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство при Львовском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Адрес редколлегии: 290000 Львов,
ул. Университетская, 1. Университет,
кафедра истории южных и западных славян.

Львовская областная книжная типография
290000 Львов, ул. Стефаника, 11

(На украинском языке)

Редактор З. І. Карпа
Художній редактор С. В. Копотюк
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори К. Г. Логвиненко,
Р. Р. Гамада

Информ. бланк № 12268

Здано до набору 24.08.87. Підп. до друку 25.02.88.
Формат 60×90^{1/16}. Папір кн.-журн. Літ.
гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,0. Ум. фарб.-
відб. 8,37. Обл.-вид. арк. 9,22. Тираж 700 прим.
Вид. № 1721. Зам. 3834. Ціна 1 крб. 90 к.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

1 крб. 90 коп.

Проблеми слов'язнавства, 1988, вип. 37, 1—128.